

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Maddeci
Feminizm

ÜÇ AYLIK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

PRAKSİS

20
2009
02

PRAKSİS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu

Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ateş Uslu, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Besime Şen, Burak Gürel, Burak Sönmezer, Bülent Batuman, Cenk Saraçoğlu, Demet Özmen, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Erden Attila Aytekin, Fuat Özdiç, Gökhan Atılğan, Hakan Güneş, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Koray Yılmaz, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapsuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Özgür Mehmet Küçük, Selime Güzelsarı, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Şebnem Oğuz, Taylan Koç, Tolga Tören, Ümit Akçay

Danışma Kurulu

Ahmet Haşim Köse, Asuman Türkün, Berna Müftüoğlu, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, Hatice Kurtuluş, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayuz, Mehmet Türkay, Mehmet Yetiş, Metin Altıok, Nail Satılğan, Neşe Özgen, Ömür Sezgin, Özgür Müftüoğlu, Pınar Bedirhanoğlu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

20. Sayı Editörleri

Demet Özmen, Nevra Akdemir

Praksis hakemli bir dergidir.

Sahibi ve Sorumlu Yazışmaları Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın

İdare Yeri: Toros sok. No: 25/13 06430 Sıhhiye Ankara

Tel: 0312 229 09 10 - 0312 230 48 58

Tasarım: Savaş Çekiç

Baskı Öncesi Hazırlık: Şendoğan Yazıcı

Basım Yeri: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.

GMK Bulvarı No 83/32 Maltepe/Ankara

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisdergi@yahoo.com
praksis@praksis.org

Satış ve Dağıtım Adresi

Dipnot Yayınları

Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay/Ankara

Tel: (0 312) 4192932 / Faks: (0 312) 4192532

e-posta: dipnotkitavebi@yahoo.com

Sertifika No: 14999

Praksis Dergisinin bütün yayın dağıtım

satış hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Abonelik Koşulları

YURTİÇİ ABONELİK: Yıllık Üç Sayı İçin Bireysel Abonelik bedeli olan 50 YTL, kurumsal abonelik bedeli olan 80 TL Yapı Kredi Bankası Meşrutiyet Şubesi 61253933 numaralı hesaba DİPNOT BAS. YAY. LTD.ŞTİ adına yatırılmalı ve dekont dergilerin teslim adresiyle birlikte Dipnot Yayınları adresine faksılmalı ya da postalanmalıdır.

Yurtdışı Abonelik Bedeli: Avrupa için 50 Euro (dayanışma aboneliği 100 Euro), ABD için 70 (dayanışma aboneliği 100 USD) Amerikan dolarıdır.

İçindekiler

- 5 | Bu Sayıda
- 9 | Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri *Daniële Kergoat*
- 17 | Türkiye’de Sosyalist Feminizme Kaktüs’ten Bakmak *Hülya Osmanağaoğlu*
- 45 | Fransa’da Sosyalist Kadın Hareketinin Temelleri ve Flora Tristan *Ateş Uslu*
- 69 | Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş
Bir Politik Ekonominin İnşası *Isabella Bakker*
- 87 | Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir? *Reyhan Atasü Topcuoğlu*
- 105 | Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon
Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri *Saniye Dedeoğlu*
- 119 | Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile
Ücretli Kadın Emeği İlişkisi *Ece Kocabıçak*
- 141 | İş Hukukunun Ekonomi Politikası İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi *Ali Murat Özdemir*
Kitap Tanıtımı
- 165 | Eşitlikçi Toplamlar Üzerine *Özgür Mutlu Ulus*

Bu Sayıda

"İnsani özgürleşmenin hâlâ en vaatkâr siyaseti olarak kabul edebileceğimiz Marksizmin, kadınların kurtuluş mücadelesi ile ilişkisi hep tartışlagelmiştir. Açıkça ortaya koymak gerekir ki, uzunca bir süre, Marksizm, feminizmi devrimci yoldan burjuva, liberal bir sapma olarak değerlendiren feminizm de, Marksizmi soyutlamalar ve genellemelerden ibaret dışlayıcı, baskıcı bir "büyük anlatı" addedererek mahkûm etti. Kuşkusuz ikisi arasındaki mesafeyi azaltmak ya da popüler bir deyişle "mutsuz evliliği" düzlüğe çıkarmak yolunda Marksist, sosyalist ve maddeci feministlerin katkılarıyla önemli yollar alındı. Ancak Marksist ve feminist düşünce ve siyasal pratik arasındaki gerilim hâlâ aşılabilmiş değildir." Yakın zamanda kaybettiğimiz, yayın kurulu üyemiz, arkadaşımız, yoldaşımız sevgili Sevilay'ın taslak halindeki çalışmasından yaptığımız bu alıntının devamında Sevilay çalışmasının amacına işaret ederken, "bu gerilimi aşmayı arzu eden bir kavrayışın güzergahı üzerinde düşünmek ve Marksizm ve feminizm arasındaki sentez çabalarını yeniden gündemleştirmek"ten bahsetmektedir. Bu sayının amacını daha iyi dile getirecek başka bir ifade aramak anlamsız bir iş olacaktır.

Sevilay'ın vurguladığı "mutsuz evliliği" düzlüğe çıkarma arayışında önemli bir çalışma Daniele Kergoat'ın bu sayımızın ilk yazısını oluşturan makalesidir. Fransızcadan Zeynep Kıvılcım'ın çevirisini yaptığı, Kergoat'ın "Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri" isimli çalışması, erkeklerin ve kadınların durumlarının biyolojik bir kaderin ürünü olmadığına bu durumun toplumsal bir inşa sonucunda belirlendiğine dikkat çekmektedir. Kergoat, erkekler ve kadınların içinde bulundukları toplumsal ilişkinin maddi temelini emek olduğunu ve ilişkinin emeğin/işin cinsiyetlerarası toplumsal bölüşümü yani cinsiyete dayalı işbölümü üzerinden tezahür ettiğini vurgulamaktadır.

Sevilay, Marksizm ve feminizm arasındaki mesafenin nedeninin kolayca ne kurama ne de siyasete mal edilemeyeceğini belki de önyargılar düzeyinde değerlendirmenin daha doğru olacağını belirtmektedir: "Kadına yönelik baskı ve sömürüyü üst-yapının ya da kültürün bir parçası olarak değerlendirip ikincilleştirmek. Kapitalist toplumda, sınıfsallık ilişkilerinin ya da emek-sermaye ilişkilerinin dışında kadına yönelik baskı ve sömürüyü bir sorunsal olarak tanımlamayı, kültürel bir çözümleme olarak görüp Marksizm dışı bulmak, yaygın bir bakış açısıdır. Kuramla bir ilişkisi olmayan bu sorunu bakışla, Türkiye'de ki sosyalist düşünce geleneği içinde sıklıkla karşılaşılır. Oysa Marksist kuram ve metodoloji, kapitalist toplumu ekonomik, siyasal ve kültürel olarak bütünleştirilmiş bir sistem olarak ele alıp inceleyebilmemizin tüm araçlarını bize sunmaktadır." Sevilay'ın vurguladığı gibi kuramla ilgisi olmayan böylesi bir sosyalist gelenek veri iken, 1980'lerin sonlarında bir yandan sosyalistler diğer yandan da feministler tarafından bölücülük suçlamalarıyla karşı karşıya kalan sosyalist feminist çizgide yayın yapan yeni bir dergi ortaya çıkmıştır: Kaktüs

Hülya Osmanağaoğlu, dergimizin bu sayısının ikinci yazısında Türkiye'de feminist hareketin, sosyalist feminizm bağlamında yakın tarihine, 1988-1990 yılları arasında on iki sayı olarak yayımlanan Kaktüs Dergisi bağlamında odaklanmaktadır. Diğer bir deyişle Osmanağaoğlu, çalışmasının başlığında da ifade ettiği gibi Türkiye'de Sosyalist Feminizme Kaktüs'ten bakıyor. Osmanağaoğlu'nun da vurguladığı gibi Kaktüs, Türkiye'deki soyut bir feminist hareket tarihinin somut politik çerçevelerinin

belirlenmesini sağlayacak verileri yeterince taşıyan bir yayın çalışması. Yazar da Türkiye’de sosyalist feminizmi tartışmak için, genel bir ön tarih anlatımını takiben bu akımın Türkiye’de gelişmesinde önemli bir rolü olan bu çabayı odağına alıyor.

Üçüncü yazımızda gözümüzü daha batıya çeviriyoruz. Ateş Uslu bu çalışmasında Kıta Avrupa’sında kadın hareketi ve sosyalist hareketin önemli isimlerinden biri olan Flora Tristan’a odaklanıyor. Uslu, işçi hareketi ve feminist düşünce arasındaki bağlantının XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Fransa’da aldığı özgün biçimi, Flora Tristan’ın yaşamı ve eserleri ile bağlantısı içinde ele alıyor. Bunun için öncelikle Tristan’ın bireysel düzlemde ve daha sonra işçi hareketleriyle bağlantı içinde feminist düşüncelerini geliştirme süreci, Fransız Devrimi ve izleyen dönemde kadın hareketinin geçirdiği dönüşümler zemininde ele alınıyor. Çalışmasının devamında, Tristan’ın yaşamı ve ilk dönem eserleri üzerine odaklanan Uslu, çalışmasının son bölümünü ise, Tristan’ın “işçi birliği” projesine ve bu projenin kadınların kurtuluşu düşüncesiyle eklemlenmesine ayırıyor. Uslu, Tristan’ın işçi mücadelesi ve kadın kurtuluşu konularını her ne kadar bir arada değerlendirse de, bu iki konuyu tam anlamıyla birbirine entegre ederek bir bütünlük içinde ele almasının mümkün olmadığını ancak Fransız sosyalist hareketinde anti-feminist söylemlerin önemli yer tuttuğu bir dönemde, sosyalizm ve kadın sorunu arasında iç tutarlılığa sahip bir eklemleme yapmasının ve bu yöndeki düşüncelerini de pratik olarak eyleme geçirmesinin onun sosyalizm ve feminizm tarihi açısından önemini ortaya koyduğunu vurgulamaktadır.

Sevilay’ın da belirttiği gibi “hangi sınıftan ya da kesimden olursa olsun bütün kadınların ezildiği şüphe götürmez. Ayrıca bu olgunun kapitalizm öncesi toplumlar için de geçerli olduğunu biliyoruz. Ne var ki toplumsal cinsiyet rolleri, antik çağdan günümüze köklü farklılıklar ortaya koymaktadır... Cinsiyetler arası eşitsizlik sadece kapitalizme özgü bir olgu olmasa bile bugünkü cinsiyet sömürsünü tarihsel bağlamı içine oturtmak yani kapitalizmle bağlantıları içinde kavramak zorundayız... Patriarka kapitalist koşullar ve yapılarla özgül bir eklemlenme içindedir.” Sırasıyla Bakker’in, Atasü Toçuoğlu’nun, Dedeoğlu’nun ve Kocabıçak’ın dergimizin bu sayısında yer alan çalışmaları tam da böylesi bir bağlama oturmaktadır.

D. Özmen ve Yılmaz tarafından çevirisi yapılan Bakker’in *Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş Bir Politik Ekonominin İnşası* isimli çalışmasında feminist politikekonomideki toplumsal yeniden üretim kavramı etrafında yaşanan canlanmaya dikkat çekilerek, son dönemde yapılan bazı katkılar ana hatlarıyla ortaya konulmakta ve bir karşılaştırmaya tabi tutulmaktadır. Tarihsel feminist politik ekonomi yaklaşımının kapitalizmin küresel politik ekonomisinin değişen ontolojisini, dönüşümü zaman ve mekanın dikkate alınmadığı soyut ve genel değişimler olarak teorileştiren pozitivist ve ampirist perspektiflerden daha iyi açıklayabileceğini vurgulayan Bakker, çalışmanın ilk bölümünde kapitalizm, piyasa toplumu ve gündelik yaşam yapıları arasındaki bağlantılar üzerinde durmakta, devlet biçimleri ve makro ekonomik yeniden yapılanma üzerine eğilmekte ve iktidar, üretim ve toplumsal yeniden üretim arasındaki bağlantıların temel yönlerini anlatmak için çalışma ve emek arasında bir ayrıma gitmektedir. İkinci bölümde ise Bakker, yönetim, yönetim zihniyeti ve toplumsal yeniden üretim arasındaki ilişki üzerine odaklanmakta, neoliberalizmin toplumsal yeniden üretimin özelleştirilme ve yeniden özelleştirilmesini şiddetlendirme biçimlerini incelemekte, ve bu bağlamda ortaya çıkan yeni toplumsal cinsiyet düzeninin nasıl gittikçe küresel mücadelenin bir konusu haline geldiğine işaret etmektedir. Bakker her iki bölümün de bir yandan sermayenin yoğunlaşması ve küreselleşme diğer yandan da toplumsal yeniden üretim sistemi ve gündelik yaşam arasındaki diyalogun incelenmesi çabası olduğunu vurgulamaktadır.

Reyhan Atasü Topcuoğlu ise çalışmasında ataerkillik ve kapitalizm eklemlenmesi bağlamında Marksist ve sosyalist feminizm ayırımına dikkat çekerek kadın emeği üzerine odaklanmaktadır. Ataerkillik ve kapitalizmin eklemlenmesini, enformel alanda ve ev eksenli çalışma gibi kadın emeğinin yaygın olduğu bir zeminde analiz etmeyi amaçlayan çalışma sosyalist feminist tartışmaya da iki kavram önerisi getirmektedir. Topcuoğlu, enformelleşme ile birlikte üretim zincirlerine eklemlenen kadınların, parça başı ücretlerle evlerinde çalışmasını ve böylece emeklerinin gözden uzak ve belirsiz bir form almasını karşılayan durumu bilinçli saklama, evlerde bu şekilde yapılan işlerin görünmezleştirilerek değersizleştirilmesi –becerinin saklanması/görünmezleşmesi – sürecine işaret eden durumu ise saklayarak değersizleştirme olarak kavramsallaştırmaktadır. Topcuoğlu, her iki kavramda da ortak olan saklama pratiğinin ataerkillik ve kapitalizmin eklemlenme mekanizması olduğunu ve bunun da iki temel etki yaptığını vurgular: Eklemlenme, hem ataerkillikteki hem kapitalizmdeki saklama pratiklerini karşılıklı olarak tetikler ve sömürüyü artırırken, gerek kapitalizmin gerek ataerkilliğin içinde saklı kalan emeğin değersizleşme sürecini yaratır, böylelikle her iki yapının daha da güçlenmesine yol açar ve sürekliliklerine hizmet eder.

Ataerkillik ve enformel emek ilişkisini toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde ele almak gerektiğini vurgulayan Saniye Dedeoğlu, İstanbul konfeksiyon sanayinde gerçekleştirilen etnografik çalışmanın verilerine dayalı olarak kaleme aldığı çalışmasında kendi ifadeleriyle, Türkiye’de konfeksiyon sanayinde, aile emeğine dayalı atölye üretiminin, kadınları, özel olarak aile üyesi kadınları nasıl endüstriyel üretime çektiğini göstermeye ve bu örnek bağlamında ataerkillik ve kadınların enformel çalışması arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede çalışma ilk olarak ataerkillik ve Türkiye’de ataerkillik ilişkileri üzerine odaklanmış, daha sonra 1980’lerden sonra Türkiye’de ihracatta öne çıkan konfeksiyon sanayi özelinde örnek olaylar aracılığıyla kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaları ele alınmıştır. Diğerleri yanında Dedeoğlu’nun ulaştığı önemli bir sonuç, konfeksiyon üretiminde çalışan kadınların, ataerkillik ilişkilerin sınırlılıklarından çok fazla uzaklaşmadıkları yönündedir.

Çalışmasında teknoloji ve ücretli kadın emeği ilişkisine odaklanan Kocabaş ise, teknolojinin toplum üzerindeki etkisini ele alan çalışmalarda teknolojik belirlenimciliğin hâkim bir çerçeve olduğunu, teknolojik gelişmenin insanlar arasındaki sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk farklılıklarından kaynaklanan eşitsizlikleri ortadan kaldıracak bir umut ışığı gibi sunulduğunu, hatta bu kavrayışın Marksistler ve feministler de dahil olmak üzere sistem karşıtı düşünsel dünya üzerinde bile etkili olduğunu vurgulamaktadır. Üretimde kullanılan teknoloji ile patriarkal kapitalist sistemin yapısal özellikleri arasındaki ilişkiyi ilgili literatür ve verilerin yeniden yorumlanması üzerinden ele alan Kocabaş, teknolojik değişimlerin, ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayacak şekilde kadınların iş gücü piyasasına eşitsiz biçimde katılması sürecini pekiştirdiğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede Kocabaş çalışmasının ilk bölümünde kapitalist üretim tarzı öncesinde bir iktidar aracı olarak üretim teknolojilerinin tasarım sürecinden kadınların dışlanmasına, ikinci bölümde ise kapitalist üretim tarzı içerisinde üretim teknolojilerinin artan önemi ve bunun kadınların ücretli emeği ile olan ilişkisine odaklanmıştır. Kocabaş çalışmasının son bölümünde güncel bir sorunu, Türkiye’de yeni dönem sanayileşme stratejileri kapsamında önem kazanan teknoloji yoğun sektörlerin, kadınların ücretli emeği ile ilişkisini mercek altına almaktadır.

Bu sayıdaki kitap tanıtımı ise Özgür Mutlu Ulus’un değerlendirmeleriyle birlikte tanıtımını yaptığı, Mustafa Cemal’in “Eşitlikçi Toplamlar: Sömürsüz Bir Gelecek İçin Antropolojik İnceleme” isimli kitabıdır. Ulus, bu tanıtım yazısı ile Cemal’in, sınıfsız ve bey ve uyrukları olarak katmanlaşmamış, açlığı ve tokluğu paylaşma ilkesiyle yaşayan toplumlardaki eşitsizliğin cinsel bir belirlenimle, yani kadın-erkek

eşitsizliği olarak ortaya çıkışına ve bunun kurumlaşmasına ilişkin yaklaşımını tanıtmayı amaçladığını vurgulamaktadır.

Bu sayıda yer dediğimiz dosya dışı yazı Ali Murat Özdemir'e ait. Özdemir "İş Hukukunun Ekonomi Polisiği İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi" isimli çalışmasında hukukun ekonomi polisiği merceğinden iş hukukunun temel ayrımlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Özdemir'in kendi ifadeleriyle amaçlanan, iş hukuku normları ve kapitalist üretim ilişkileri arasındaki karşılıklı ilişkiyi vurgulamaktır. Özdemir Althusserci Marksizm, Eleştirel Realizm ve Düzenleme Okulu'nun erken dönem katkılarından yararlanarak kolektif ve bireysel iş hukukunu, toplumsal ve teknik işbölümü ile ilişkisi içinde değerlendirilmektedir.

Son olarak yine Sevilay ile bitirelim. "Kapitalizmi ve kapitalist patriarkayı anlamak için her ikisine de ihtiyaç vardır. Kapitalist toplumsal ilişkiler bütünü içinde sınıf, cinsiyet, ırk/etnisite temelli, çok katmanlı bir sömürüyle karşı karşıya oluşumuz toplumsal cinsiyet ve sınıf örgütlenmesi içinde birleşik bir mücadele pratiğini geliştirmek zorunluluğunu beraberinde getiriyor"

İyi okumalar.

Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri

Danièle Kergoat¹

Çeviren: Zeynep Kivılcım

Erkeklerin ve kadınların durumları biyolojik kaderin bir ürünü değildir; bu durum öncelikle *toplumsal* bir inşa sonucunda belirlenmiştir. Erkekler ve kadınlar biyolojik olarak farklı bireylerin bileşiminden farklı bir şeydir. Erkekler ve kadınlar belirgin bir toplumsal ilişkiye -cinsiyetin toplumsal ilişkilerine- girişmiş iki farklı toplumsal gruba oluştururlar. Bu ilişkiler, diğer tüm toplumsal ilişkiler gibi, maddi bir temele sahiptir –bu bağlamda sözkonusu olan temel, emektir– ve işin/emeğin cinsiyetlerarası toplumsal bölüşümü (daha kısa şekilde adlandıırırsak, cinsiyete dayalı işbölümü) üzerinden tezahür eder.

Cinsiyete Dayalı İşbölümü

Bu kavram ilk olarak etnologlar tarafından, inceledikleri toplumlarda erkekler ve kadınlar arasındaki bir “tamamlayıcı” görev dağılımını ifade etmek için kullanılmıştır. Lévi-Strauss, bu kavramı toplumun ailelerden oluşması durumunu açıklayıcı bir mekanizma olarak kullanmıştır. Ancak cinsiyete dayalı işbölümünün bu görevlerin bir tamamlayıcısı oluşundan daha çok erkekler ve kadınlar arasındaki güç ilişkisini gösterdiğini ortaya koyarak kavrama ilk olarak yeni bir içerik kazandıranlar, kadın antropologlar olmuştur (Mathieu, 1991; Tabet, 1998). Tarih ve sosyoloji gibi başka disiplinlerde şekillenen cinsiyete dayalı işbölümü kavramı, bu ça-

1 Özgün basım: Kergoat D. (2000) “Division sexuelle du travail et rapports sociaux de sexe”, *Dictionnaire Critique du Féminisme* içinde. Paris: PUF, 35-44.

* Bu yazının içinde yer aldığı Eleştirel Feminizm Sözlüğü Gülnür Acar Savran’ın çevirisiyle Kanat Yayınları tarafından basıldı. (Temmuz 2009)

lışmaların sonucunda analitik bir kavram değerini kazanmıştır.

Cinsiyete dayalı işbölümü, cinsiyetin toplumsal ilişkilerinden kaynaklanan, tarihsel ve toplumsal olarak biçimlenmiş toplumsal iş bölüşümü şeklidir. Erkeklerin öncelikli olarak üretim alanına ve kadınların da yeniden üretim alanına özgülenmesinin yanı sıra, eş zamanlı olarak, (politik, dini, askeri vb.) yüksek toplumsal artı değer taşıyan işlerin erkekler tarafından ele geçirilmesi özelliklerini taşır.

Bu işbölümü şekli iki düzenleyici ilkeye sahiptir: *ayırma ilkesi* (bir yandan erkek işleri, diğer yandan kadın işleri vardır) ve *hiyerarşik ilke* (bir erkek işi bir kadın işinden daha “değerli”dir). Bu ilkeler zaman ve mekân içinde tüm toplumlar için geçerlidir. Bu durum bazılarına göre (Héritier-Augé, 1984) bu ilkelerin insanlığın başlangıcından bu yana bu formda mevcut olduğunu söylemenin mümkün olduğu anlamına gelirken, bazı yazarlar da bu iddiayı dile getirmemenin mümkün olmadığını söylemektedir (Peyre ve Wiels, 1997). Bu ilkeler kendine özgü bir meşrulaştırma süreci yoluyla uygulanır ki bu natüralist ideolojidir. Bu ideoloji toplumsal cinsiyeti biyolojik cinsiyet düzeyinde tanımlar ve toplumsal pratikleri türün doğal kaderine gönderme yapan cinsleştirilmiş “toplumsal roller”e indirger. Çelişkili bir şekilde, cinsiyete dayalı iş bölümü üzerinden teorileştirme cinsiyete dayalı pratiklerin, kendileri de toplumsal ilişkilerin sonucu olan toplumsal inşalar olduğunu ifade eder.

Bununla birlikte, cinsiyete dayalı iş bölümü diğer iş bölüşümü şekillerinden daha katı ve değişmez değildir. Bu düzenleyici ilkeler aynı kalsa da gerçekleşme şekilleri (yeniden üretim işinin ele alınışı, kadınların ticari işlerdeki yeri vb.) zaman ve mekâna göre büyük ölçüde değişmektedir. Tarih ve antropolojinin katkıları güçlü bir şekilde göstermiştir ki bir toplumda veya bir sanayi dalında spesifik olarak kadın işi olan bir iş diğerlerinde tipik bir erkek işi olarak kabul edilebilir (Milkman, 1987). Cinsiyete dayalı iş bölümü üzerinden sorunsallaştırma determinist bir düşünceye gönderme yapmamaktadır; aksine, sabit ve değişkenler arasındaki diyalaktiği göz önüne almak durumundadır. Zira bu yöntem toplumsal üretim süreçlerini ortaya çıkarmayı öngörüorsa, eş zamanlı olarak bunun yer değişikliği ve kesintilerinin yanı sıra bu ayrımın biziatihi varlığını eğilimsel olarak tartışma konusu yapabilecek yeni tezahürlerinin ortaya çıkışını incelemeyi de içerir.

“Ezilme”den Cinsiyetin Toplumsal İlişkilerine

Cinsiyete dayalı iş bölümü çok sayıda ülkede öncü çalışmalara konu olduysa da (Madeleine Guilbert, Andrée Michel, Viviane Isambert-Jamati...), hızlı bir şekilde bu kavrama teorik bir temel sağlayan çalışmalar dalgası 1970’li yılların başında Fransa’da feminist hareketin itmesiyle gerçekleşti.

Öncelikle bazı olguları hatırlatalım: kadın hareketi, sıkça söylendiği gibi, kürtaj üzerinden başlamamıştır. Spesifik bir *ezilme* durumunun bilincine varılması üzerinden başlamıştır: çok büyük oranda emeğin karşılıksız olarak kadınlar tarafından harcanması söz konusudur ve bu emek görünmezdir. Kadınlar bu emeği kendisi için değil başkaları için ve doğa, aşk veya annelik görevi adına harcamaktadır.

Bu durumun ortaya çıkarılması sürecinde ilk Fransız feminist gazetelerinden birinin başlığı şöyledir: *Toz bezi yanıyor*. Bu durumun ifşa süreci ikili bir boyutta gerçekleşti: Kadınlar artık yalnızca bir “iş” olarak adlandırılması uygun görüleni yapmaktan ve bunun yalnızca kadınlara yüklenmesinin bu işi görünmez ve tanınmaz kılmasından şikâyet etmekte ve bu süreçte kullanılan özel bir deyim olarak bütün bunlara karşı “buramıza kadar geldi” [*ras-le-bol*] demektedir.

Hızlı bir biçimde bu türden emeğin ilk analizleri sosyal bilimlerde görülmeye başlandı. “Ev içi üretim tarzı” (Delphy, 1974-1998) ve “ev içi emek” (Chabaud-Rychter vd., 1985) kavramsallaştırmalarına bu süreçte üretilmiş olan iki teorik oluşum olarak referans vermek mümkündür. Marksist kavramsallaştırma biçimleri –üretim ilişkileri, sermaye/emek çelişkisiyle belirlenmiş sosyal sınıflar, üretim tarzı– bu dönemde sol hareket içerisinde yer aldığı durumda baskın bir yere sahip oluyordu - ve bilindiği gibi feministlerin çoğunluğu da bu hareketin bir parçasıydı (Picq, 1993).

Ancak yavaş yavaş, araştırmalar ev içi emeği profesyonel emekle aynı şekilde analiz etmeye ilişkin bu zorunlu referanstan koptu. Böylece ev içi alan ile profesyonel alanda gösterilen etkinliğin *eş zamanlı* olarak ele alınmasına imkân sağlandı ve *cinsiyete dayalı iş bölümü* üzerinden akıl yürütülmesi mümkün oldu.

Bir çeşit bumerang etkisiyle, doğal, biyolojik vb. bir varlık olarak “aile”nin paramparça olması ve öncelikle bir işin ifa yeri olarak ortaya çıkmasının ardından, o zamana kadar sadece üretici emeğin etrafında düşünülen ücretli emek alanı ve beyaz, nitelikli, erkek emekçi figürü, çöktü (Delphy ve Kergoat, 1984).

Bu ikili hareket çok sayıda ülkede, emeğin ve emek kategorilerinin tarihi ve coğrafi biçimlerini ve toplumsal olarak üretilen çok sayıda emek ayrımını düşünmek üzere cinsiyete dayalı iş bölümü yaklaşımını kullanan çalışmaların çoğalmasına sebep oldu. Bu yaklaşımlar, sosyal zaman (Langevin, 1997), nitelendirme (Kergoat, 1982), üretkenlik (Hirata ve Kergoat, 1988) veya daha yakın bir zamanda rekabet gibi kavramlar üzerinden yeniden çalışılmasına imkân tanıdı.

Cinsiyete dayalı iş bölümü, 1984 yılında yayınlanan *Emeğin Cinsiyeti* çalışmasının *Aile Yapıları ve Üretim Sistemi* alt başlığının da gösterdiği gibi, başlangıçta iki alanın eklemlendirilmesi özelliğini taşımaktaydı. Ancak bu eklemlendirme kısa sürede yetersiz kaldı: iki ilke –ayırışma ve hiyerarşi– her yerde bulunuyordu ve her zaman aynı şekilde uygulanıyordu. Bu yüzden ikinci bir analiz düzeyine geçmek gerekti: erkekler grubu ve kadınlar grubu arasında ortaya çıkan bu toplumsal ilişkinin kavramsallaştırılması. Buna yönelik olarak düzenlenen bir atölye, APRE (Üretim Yeniden Üretim Atölyesi), 1985’den itibaren düzenli olarak toplandı ve *Cinsiyetin toplumsal ilişkileri: sorunsal, metodoloji, analiz alanları* başlıklı bir uluslararası yuvarlak masa toplantısı ortaya koydu (Paris, 1987). Paralel olarak, bazı katılımcılar 1986’da CNRS’in (Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi) “Feminist araştırmalar ve kadınlar üzerine araştırmalar” projesi kapsamında *Cinsiyetin Toplumsal İlişkile-*

ri: *Epistemolojik Parkurlar*'ı yayınladılar (Battagliola vd., 1986).

Bununla birlikte, bu teorik inşa çalışmasıyla eş zamanlı olarak, cinsiyete dayalı iş bölümü kavramının yıkıcı gücünde bir düşünüş başladı. Terim günümüzde insani bilimlerde akademik söyleminde ve özellikle sosyolojide alışılmış hale gelmiştir. Ancak, çoğu zaman, her türlü kavramsal anlamdan yoksun kalmaktadır ve olguları betimleyen, eşitsizlikleri tespit eden, ancak bu verileri tutarlı bir şekilde organize etmeyen sosyografik bir yaklaşıma gönderme yapmaktan öteye gitmemektedir. Sonuçta, önceleri pek çok çalışmaya konu olan ev içi emek, artık nadiren analiz edilmektedir; daha açıkça, ücretli toplumu yeniden sorgulamak için bu kavramdan yararlanmak yerine (Fougeyrollas–Schwebel, 1998), ondan, sanki ücretli emeğin bir eklentisiymiş gibi “çift gün”, “görevlerin toplanması” veya “uzlaşması” kavramları üzerinden konuşulmaktadır. Bu durum, ücretli emek üzerine (işte, ücrette eşitsizlik, yarı zamanlı iş vb.) ve politikaya erişim biçimlerine (yurttaşlık, eşitlik talebi vb.) yönelinmesi ve odaklanılması sonucunu doğurmaktadır. Toplumsal ilişkiler (cinsiyetin toplumsal ilişkileri) üzerinden yapılan tartışma ise, büyük oranda terkedilmiştir.

Burada kitlesel işsizlik ve “yeni istihdam biçimleri”, neo-liberalizmin yükselişi, geleneksel işçi sınıfındaki sayısal azalma, politik ve ideolojik sonuçlarıyla Berlin duvarının yıkılışının birleşik etkilerini görebiliriz: toplumsal ilişkiler üzerinden analizin salt ekonomik mantığa yönlenmesinden sosyal bilimlerin her alanı etkilendiği.

Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri

Toplumsal ilişki kavramı, kayda değer istisnalar dışında (Godelier, 1984; Zari-fian 1997), Fransa’da sosyal bilimlerde az çalışılmıştır.

Toplumsal ilişki başlangıçta, toplumsal alanı boydan boya kat eden bir gerilimdir. Yani şeyleştirilebilir bir şey değildir. Bu gerilim bazı sosyal olayları, çevresinde karşıt menfaatlara sahip grupların olduğu meseleler haline getirir. Bu durumda, erkekler sosyal grubu ve kadınlar sosyal grubu söz konusudur –ki bunların biyolojik temelli eril/dişi kategorileştirmesiyle karıştırılabilecek hiçbir yönü yoktur.

Bu gruplar bir menfaat (yani yapılan iş ve onun bölümleri) çevresinde sürekli bir gerilim halindedir. İşte bu nedenle takip eden şu öneriler ileri sürülebilir: cinsiyetin toplumsal ilişkileri ve cinsiyete dayalı iş bölümü birbirinden ayrılmaz ve epistemolojik sistem oluşturan iki terimdir ve cinsiyete dayalı iş bölümü cinsiyetin toplumsal ilişkilerinde merkezi öneme sahiptir.

Bu ilişkiler şu boyutlarıyla karakterize edilebilir:

- bu şekilde belirlenmiş gruplar arasındaki ilişki antagoniktir;
- erkekler ve kadınların pratikleri arasında tespit edilen farklılıklar toplumsal inşalardır ve biyolojik bir nedensellikten kaynaklanmazlar;
- bu toplumsal inşanın sadece ideolojik değil maddi bir temeli vardır –diğer bir ifadeyle, “zihniyet değişikliği” eğer somut iş bölümünden bağlantısız

kalırsa hiçbir zaman aniden gerçekleşmeyecektir-, o halde tarihi bir yaklaşım ortaya koyarak dönemlere ayırmak mümkündür;

- bu toplumsal ilişkiler her şeyden önce cinsiyetler arası hiyerarşik bir ilişki üzerine oturur; burada söz konusu olan bir güç ve egemenlik ilişkisidir.

Bu toplumsal ilişki, öte yandan, tekil özelliklere sahiptir: gördüğümüz gibi bilinen tüm toplumlarda mevcuttur; ayrıca, toplumsal alanın bütünü için şekillen-diricidir ve bu alanın tamamını keser –ki bu toplumsal ilişkilerin tamamı için söz konusu değildir. O halde onu egemenlik ilişkilerinin paradigması olarak kabul edebiliriz.

Epistemolojik Alandan Politik Alana

“Cinsiyete dayalı iş bölümü” kavramının çok farklı kabulleri olduğunu ve çok sıklıkla sadece tasvir edici bir yaklaşıma gönderme yaptığını gördük. Elbette, bu kesinlikle gerekliydi ve hâlâ da öyle (örneğin, çalışma hayatında erkek/kadın eşit(siz)liğini ölçmek için güvenilir değişkenlerin oluşturulması Fransa’da esaslı politik bir meseledir). Ancak cinsiyete dayalı iş bölümü kavramından konuşmak, eşitsizliklerin basit tespitinden öteye gitmektir: gerçeğin bu tasvirini, toplumun bu farklılaştırmayı etkinlikleri hiyerarşikleştirmek için kullandığı süreçlerle bağlantılandırmaktır.

“Cinsiyetin toplumsal ilişkileri” kavramının içeriği ile ilgili tartışma söz konusudur. Terimleri aydınlatmak için, Fransız dilinin bir avantajını kullanarak “ilişki” için kullanılabilen iki kelime –“rapport” ve “relation”– arasındaki farka bakabiliriz. Bu iki kelime toplumsal olanın cinsiyetlenmesi konusunun nasıl ele alınabileceğinin iki düzeyini kapsamaktadır. *Toplumsal ilişki (rapport)* özellikle iş bölümü meselesinin çevresinde düğümlenen ve zıt menfaatlere sahip sosyal grupların yaratılmasına sebep olan çelişkili gerilimi dikkate alır. Böylece “çift” veya “aile” gibi toplumsal formlar, toplumlarımızda onları gözlemleyebildiğimiz şekliyle hem patriarikal sistem tarafından şekillendirilmiş olan cinsiyetin toplumsal ilişkileridir, hem de kendileri de toplumsalı yeniden yaratan ve toplumsalı cinsiyetlendirme sürecini kısmi olarak hareketlendiren toplumsal etkileşim alanları olarak kabul edilebilir.

Gözlemi terk edip epistemoloji alanına geçtiğimizde karşıtlık veya bağlantı üzerinde ısrar etmek birbirine zıt hale gelen iki araştırma duruşuna tekabül eder. *Versus*: bu Brown’cu bir evrende yavaş yavaş verili bir toplumda normları, kuralları... yaratan çok sayıda etkileşimdir. Ve güncel olarak sosyal bilimlerde nispeten hegemonik olan bu son perspektifte örneğin görevlerin tamamlayıcılığından bahsedilmekte ve bunun sonucu olarak öncelikle -ve tümünden bir “meşruiyet” içinde– yarı zamanlı çalışmayı kadınlara tahsis etmek noktasına gelinmektedir.

Görülüyor ki bu tartışmada mesele sadece epistemolojik değildir. Aynı zamanda politiktir. Zira söz konusu olan 1) belli bir anda gruplar arasındaki güç ilişkisi durumunu meşru hale getirip kristalize etme işlevini görerek, toplumsal ilişkile-

rin, kurumlar ve mevzuat içinde nasıl vücut bulduğunu tarihi olarak anlamak (çift, aile, soy zinciri, iş, Medeni Kanun vb.) (Scott, 1990); ve 2) toplum içinde ortaya çıkan yeni gerilimleri çözümlemek ve bu gerilimlerin meselelerin yerini nasıl değiştirdiğini ve böylece potansiyel olarak bu kuralları, normları ve bu meseleler etrafında “doğal” gruplar olarak oluşmuş gruplara ilişkin temsiliyetleri nasıl gayri meşru hale getirdiğini anlamaya çalışmaktır. Kısaca, toplumsal olanın işleme şeklini analiz ederken aynı zaman ütopyaı da düşünebilmektir.

Bundan böyle, cinsiyet grupları artık değişmez, sabitlenmiş, tarih dışı, asosyal “kategoriler” olmadığından, (toplumsal meselelerin dönüşümünün analizi sayesinde) onları oluşturan ilişkiyi dönemlere ayırabiliriz ve bu durumda toplumsalın –sadece düzenlenmesi değil- değişimi sorununu ele alabiliriz.

Sosyal bilimlerde azınlıkta olan bu bakış açısı, toplumsalın cinsiyetlendirilmesi üzerine çalışan kadın ve erkekler tarafından bir cinsin diğer cins üzerindeki baskısını kabul ederek yaygın olarak paylaşılmaktadır. Ve bu, 1970’lerin başından bu yana Fransa’da böyledir. Bununla birlikte, iki soru üzerinde tartışma devam etmektedir.

- Düşünceyi sadece cinsiyetin toplumsal ilişkileri üzerinde mi odaklamak gerekir yoksa tersine, eş zamanlılıkları içinde toplumsal ilişkilerin *tamamını* mı düşünmeye çalışmalıdır? Bir toplumsal ilişkiyi hâkim hale getirme eğilimi –burada toplumsal cinsiyet ilişkisi- büyüktür ki bu yalnızca bu alandaki neredeyse bütünsel boşluğu doldurmaya çalışmak içindir. Ve çoğu kez parlak olan bu çalışmalar (örneğin Delphy, Guillaumin, Mathieu’nün çalışmalarını düşünelim), güçlü, yeni, açıklayıcı araçlar sağlarlar. Bununla birlikte sadece erkek/kadın arasındaki hâkimiyet ilişkisini ve buna karşı mücadeleyi ele almak, eril ve dişi toplumsal pratiklerin çeşitliliği ve karmaşıklığını anlaşılmaz kılmak için yetersiz kaldığı kesindir.
- İkinci tartışma –ki burada araştırma konusunun inşasından gözlemlenen vakaların yorumlanmasına geçiyoruz– cinsiyetin toplumsal ilişkisinin tanımlanmasına gönderme yapmaktadır. *Emeğin Cinsiyeti*’nde ve onu takip eden kolektif ve bireysel çalışmalarda, cinsiyetin toplumsal ilişkilerinin konumu konusunda geniş bir uzlaşma ifade edilmektedir. Ancak bu tanımlama ona diğer bir boyut eklenmezse yetersiz kalacaktır: toplumsal ilişkilerin sürekli birbiri içine girmesi söz konusudur. Kapitalist üretim şekli örneğini ele alalım: bu üretim ve yeniden üretimin yer ve zamanlarının birbirinden ayrılması üzerine kurulmuştur; “ev içi üretim” diye adlandırdığımız üretim şekli ise, ücretli toplumun ayrılmaz bir şekli, yeniden üreten emeğin tarihsel olarak özel bir şeklidir. Diğer bir deyişle, toplumsal ilişkiler öz olarak birdir.

Bu tartışma skolastik bir kavgaya indirgenemez: hem bilimsel bir bakış açısı hem de politik bir bakış açısına göre son derece farklı analitik pozisyonlara gönderme yapmaktadır. Böylece kadınların emeği ve istihdamını izole etmek imkânsız hale gelmektedir. Aksine cinsiyet, sınıf ve Kuzey/Güney ilişkilerinin evriminin eş

zamanlı biçimde merkezi açıklayıcı unsurları olarak ele alınmak durumundadır. Aile, onun toplumsal şekillerinin çözülmesi ve hukuki çerçevelendirme denemeleri veya erkeklik, ebeveynlik veya göç ve aile birleştirmesiyle ilgili güncel tartışmalar için de aynı şey geçerlidir.

Cinsiyete dayalı iş bölümünün bugün içinden geçtiği güçlü karışıklığı anlamamızı sağlayan toplumsal ilişkilerin öz olarak bir olması durumudur. İki örnek;

- İstihdamın geçici ve esnek hale gelmesi ile birlikte, “cinsiyetlendirilmiş göçebelikler”in (Kergoat, 1998) ortaya çıkması ve gelişmesi: kadınlar için zaman içinde göçebelik (bu çoğu kez gün veya hafta içinde dağılmış zaman dilimleri şeklindeki yarı zamanlı istihdamın patlamasıdır); erkekler için mekân açısından göçebelik (geçici, işçiler için inşaat, yol yapım veya nükleer enerji sektörü şantiyeleri, üst kadrolar için Avrupa’da ve dünyada işe bağlı yer değiştirmelerin sıradanlaşması ve çoğalması). Burada cinsiyete dayalı iş bölümünün iş ve istihdam çeşitlerini nasıl şekillendirdiğini ve karşılığında esnekleştirmenin cinsiyetin toplumsal ilişkilerinin en stereotipleşmiş formlarını nasıl güçlendirdiğini görüyoruz.
- İkinci örnek toplumsal ilişkilerin kesişmesini ortaya koyan *kadın istihdamının ikili hale gelmesi* durumuna ilişkindir. 1980’li yılların başından beri, İstatistik ve Ekonomi Araştırmaları Ulusal Enstitüsü (INSEE) tarafından “üst düzey entelektüel kadro ve meslekler” olarak muhasebe kaydı altına alınan kadınların sayısı iki katından fazla arttı; aktif kadınların yaklaşık olarak %10’undan fazlası bu kategori içinde bulunuyor. Yani, giderek artan sayıda kadının güvencesizleştirilmesi ve yoksullaşması (aktif nüfusun %46’sını ancak işsizlerin %52’sini ve düşük ücretlilerin %79’unu oluşturuyorlar) ile eş zamanlı olarak, aktif kadınlar arasında göz ardı edilemeyecek büyüklükte bir grubun ekonomik, kültürel ve sosyal sermayelerinin artışına şahit oluyoruz. Bu şekilde, kapitalizm tarihinde ilk kez doğrudan (daha önceden olduğu gibi baba, koca, sevgili gibi erkeklerin aracılığı olmaksızın) menfaatleri yarı zamanlı istihdamın genelleşmesi, çok kötü ücretlendirilmiş ve toplumsal olarak tanınmayan hizmet işleri ve daha genel olarak güvencesizleştirmeden etkilenen kadınların menfaatleri ile cepheden karşı karşıya gelen bir kadın grubunun ortaya çıktığını görmekteyiz.

Böylece “iyi” toplumsal ilişki veya “iyi” –bireysel veya kolektif kimliğini aramak için zorlanmaktansa doğrudan toplumsalın bütünü üzerinde çalışabiliriz; bu toplumsal ilişkilerin zaman ve mekân içinde aynı ritimde dönüşmemesi durumunun göz önüne alınması, doğrudan karmaşıklığın ve değişimin içine yerleşme imkânı sağlamaktadır; son olarak, –elbette her zaman egemenler tarafından belirlenen- toplumsal kategoriler infilak edecek ve yerini içinde, toplumsal grupların kendini oluşturduğu ve çözüldüğü, bireylerin çift anlamlı ve çelişen toplumsal pratikler üzerinden hayatlarını inşa ettiği hareket halindeki biçimler grubuna bırakacaktır. ■

Genişletilmiş Kaynakça

- Battagliola F. (vd.) (1986) *A propos des rapports sociaux de sexe: Parcours épistémologiques*, Paris: CSU-CNRS.
- Chaubaud-Richter D., D. Fougeyrollas-Schwebel, F. Sonthonnax (1985) *Espace et temps du travail domestique*, Paris: La Librairie des Méridiens-Klincksieck.
- Daune-Richard A.-M. ve A.-M. Devreux (1992) "Rapports sociaux de sexe et conceptualisation sociologique", *Recherches féministes*, 5(2): 7-30.
- Delphy Ch. (1998) *L'ennemi principal, 1: Economie politique du patriarcat*, Paris: Syllepse.
- Delphy Ch. ve D. Kergoat (1984) "Etudes et recherches féministes et sur les femmes en sociologie", *Femmes, féminisme et recherches* içinde, Toulouse: Affer, 894.
- Fougeyrollas-Schwebel D. (1998) "De la réclusion au cloisonnement: Travail domestique et salariat, H. De-falvard ve V. Guienne (der.) *Le partage du travail: Bilan et perspectives* içinde, Paris: Desclée de Brouwer, 157-168.
- Godelier M. (1984) *L'idéal et le matériel*, Paris: Fayard.
- Héritier-Augé F. (1984) "Le sang du guerrier et le sang des femmes: Notes anthropologiques sur le rapport des sexes", *Les Cahiers du GRIF* içinde, 7-21.
- Hirata H. ve D. Kergoat (1988) "Rapports sociaux de sexe et psychopathologie du travail", Ch. Dejours (der.) *Plaisir et souffrance dans le travail, II*, Paris: AOCIP, 131-163.
- Kergoat D. (1982) *Les ouvrières*, Paris: Le Sycomore.
- Kergoat D. (1992) "A propos des rapports sociaux de sexe", *Revue M*, 53-54: 16-20.
- Kergoat D. (1998) "La division du travail entre les sexes", J. Kergoat vd. (der.), *Le monde du travail* içinde, Paris: La Découverte, 319-329.
- Kollektif (1984) *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble: PUG, 1984.
- Langevin A. (1982) "Pour une nouvelle réflexion sur les âges de la vie", C. Valabrègue (der.) *Ces maternités que l'on dit tardives* içinde, Paris: Robert Laffont, 125-215.
- Mathieu N.-C. (1991) "Critiques épistémologiques de la problématique des sexes dans le discours ethno-anthropologique" [1985], N.-C. Mathieu (der.), *L'anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe* içinde, Paris: Côté femmes, 75-127.
- Milkman R. (1987) *Gender and Work: The Dynamics of Job Segregation by Sex during World War II*, Urbana: University of Illinois Press.
- Peyre E. ve J. Wiels (1997) "Le sexe biologique et sa relation au sexe social", *Les Temps Modernes*, 593: 14-48.
- Picq F. (1993) *Libération des femmes: Les années-mouvement*, Paris: Seuil.
- Scott J. (1988) "Genre: une catégorie utile d'analyse historique", *Les Cahiers du GRIF*, 37-38 ("Le Genre de l'histoire" özel sayısı), 125-153.
- Scott J. (1990) "'L'ouvrière, mot impie, sordide... Le discours de l'économie politique française sur les ouvrières, 1840-1860", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 83: 2-15.
- Tabet, P. (1998) *La construction sociale de l'inégalité des sexes: des outils et des corps*, Paris: L'Harmattan. [1979 et 1985].
- Zarifian Ph. (1997) *Eloge de la civilité: Critique du citoyen moderne*, Paris: L'Harmattan.

Türkiye’de Sosyalist Feminizme *Kaktüs’ten Bakmak*

Hülya Osmanağaoğlu

Giriş

Kadınların durumunda kökten bir değişim yaratmak için neredeyse her şeyin değişmesi gerekir. (Acker, 2001)

Savaşlar, doğal afetler ya da devrimler dışında, insanlar çoğu kez yaşadıkları anın bir tarihsel dönemece denk düştüğünü fark etmezler. Ancak 1989–90 yıllarını yaşayan neredeyse herkes yeni bir dünyanın kurulduğunu görüyordu. Marks’ın yazılı tarihin sınıf mücadelelerinin tarihi olduğu tespitine gönderme yapan Fukuyama, 1990’ların başında “tarihin sonu”nun geldiğini öne sürdü. Reel sosyalizmin/Berlin Duvarı’nın çöküşüyle birlikte sınıf mücadeleleri de pusulasını kaybetmiş oldu. Ki ideolojilerin de sonunun geldiğinin ilanı gecikmedi. Türkiye’de de durum farklı değildi. 80’ler 12 Eylül’ün yeni bir toplum yaratma projesinin uygulandığı yıllar oldu. Tüm toplumsal muhalefet sindirilmiş ve iktisadi yeniden yapılanmaya eşlik eden bir ideolojik hegemonya kurulmaya başlanmıştı. 12 Eylül’ün etkilerinin hafıflemeye başladığı 80’lerin sonunda yeniden yükselişe geçen toplumsal muhalefet, bu kez de tüm dünyada olduğu gibi, Duvar’ın çöküşüyle ortaya çıkan ideolojik yenilginin altında kaldı.

Tam da bu yıllarda Türkiye’de sosyalizm inişe geçerken Feminist Hareket yükselmeye başlar. Dünyanın ve Türkiye’nin koşulları göz önüne alındığında, gerek feminizmin gerekse feminist kuram içinde bir eğilimi temsil eden *Sosyalist Feminist Kaktüs*’ün akıntıya karşı kürek çektiği söylenebilir. Zira bu yıllar, sadece özgürlük mücadelelerinin değil, umudun da kaybolmaya başladığı yıllar olarak tarihe geçer. Bu nedenle *Kaktüs*, yayımlandığı tarihsel dönemeç itibarıyla da önem kazanır. Bütün “grand teorilerin” sorgulandığı, sosyalizmin iflas ettiğinin düşünüldüğü, feminizmin ise zaten hiç makbul görülmediği yıllarda, “sosyalist feminist” kimlikle politika/kuram sahnesine çıkmak ayrıntıyla değerlendirilmesi gereken bir yönelim, üstelik hem sosyalistler hem de feministler tarafından bölücülükle suçlanırken.

Kaktüs, Türkiye’deki soyut bir feminist hareket tarihinin somut politik çerçevelerinin belirlenmesini sağlayacak verileri yeterince taşıyan bir yayın çalışması olarak, incelenmeyi hak ediyor.

Herhangi bir bilimsel çalışmanın tarafsızlığı mümkün müdür tartışmasından bağımsız olarak, bu çalışmada *Kaktüs*’ü ve 1988–90 yılları arasındaki sosyalist feminizmi değerlendiren yaklaşım, kendini bizzat sosyalist feminizmin içinden kurmaktadır. Bu çalışma ile Türkiye’de *Kaktüs* bağlamında sosyalist feminizmin ne olduğunu tartışmak amaçlanıyor.

1. Ekim Devrimi Kadınları Kurtarabilir miydi?

Yaşanan sosyalizm deneylerine bakıldığında, tek başına sosyalizmin kadınların kurtuluşu için yeterli olamayacağı düşüncesinin kuramsal tartışmalarda gelinen noktanın ötesinde somut örneklerin değerlendirilmesiyle ortaya çıktığı aşikâr. Karakteristik özellikleriyle tüm dünyadaki sosyalizm paradigmalarını belirleyen kimi sosyalizm pratiklerini incelediğimizde neden sosyalist feminizm sorusuna tarihten gelen cevaplar bulmak mümkün.

Ekim Devriminin ardından iktidarı ele geçiren Bolşevikler, kadınlara yönelik düzenlemelerle düşüncelerini hayata geçirmeye başladılar. Devrimden dört gün sonra sekiz saatlik iş gününü getiren bir kararname yürürlüğe kondu ve kadınların uzun çalışması yasaklandı. Kadınların ve çocukların ağır ve sağlıksız koşullarda, yeraltı ve gece işlerinde çalışması da yine aynı kararnameyle yasaklandı. Devrimden sonraki ilk yılda kadınlarla ilintili olarak çıkarılan kararnameler onlara tam oy hakkı tanır (sadece Norveç ve Danimarka’da vardı), aile reislerinin otoritesine son verir, miras hakkını kaldırır, evliliği gönüllü bir ilişkiye dönüştüren boşanma ve sivil yasaları oturtur, meşru ve gayri meşru çocuklar arasındaki ayrıma son verip, eşit ücret, eşit çalışma hakkı ve ücretli doğum izni verir. Zina, ensest ve eşcinsellik ceza yasasından çıkarılır (Rosenberg, 1990: 101).

Tüm eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı hedefleyen Bolşevikler de, kadınların kurtuluşunun tek başına yasal düzenlemelerle gerçekleşmeyeceğinin bilincindeydi. Kadınlara yönelik düzenlemeler anne evleri, kreşler, çocuk bahçeleri, okullar, ortak yemekhaneler, çamaşırhaneler ve bakım merkezleri gibi komünal kurumların açılmasını içeren bir dizi yasa ve tüzükle sürdürüldü. Yapılan yasal değişiklikler için Kollontay “evlilikle mutfağın ayrılması kadının tarihinde Kilise ve Devletin ayrılmasından daha önemsiz bir reform değildir” diyordu.

1918 Kasım’ında Lenin’in de önerisiyle düzenlenen Birinci Kadın İşçiler Kongresi aralarında Krupskaya, Inessa Armand ve Kollontay’ın bulunduğu kadınlar tarafından örgütlenir. Partiye bağlı kadın örgütlenmesinin ilk adımının atıldığı bu kongreden sonra yapılan çalışmaların devamında, 1919 yılında Jenotdel (Zhenotdel) adını alan Bolşevik Partisi’nin kadın seksiyonu oluşturuldu. Neredeyse tüm reel sosyalizm yılları boyunca, hatta hala, sosyalist örgütlerin kadın örgütlenme-

si konusunda model’ aldığı bu örgüt, Bolşeviklerin kadınların kurtuluşuna ilişkin yaklaşımlarının da bir sonucudur. Lenin’in sözleri ise bu yaklaşımın en etkili düzeydeki yansımasıydı,

Elbette ayrı kadın örgütleri kurulması düşünülemez, ama parti için kadın nüfusunun bilinçlilik düzeyini yükseltme sorumluluğunu üstlenecek uygun bir organ geliştirilebilir. Böylelikle, kadınlara Sovyet devletinin kurulması, yani daha iyi bir geleceğin oluşturulması yolunda kadınların haklarını nasıl kullanabilecekleri öğretilir.(Kollontay, 1986:73)

Bolşeviklerin kadın ezilmişliğini tümüyle kapitalist sömürüye ve onun ideolojisine bağlıyor olması, erkek egemenliğinin kapitalizmin ve onun ideolojisinin ortadan kalkmasıyla yok olacağını düşünmeleri, bağımsız bir kadın örgütlenmesi fikrini dışlamalarına ve burjuva feminizmi diye damgalamalarına neden olur.

1919’da kadınların özgürlüğü için yürüttüğü kampanyalarla işe başlayan Jenotdel 1930’lara gelindiğinde hükümetin/partinin önceliklerini tümüyle benimseyerek “Yüzde 100 Kolektifleştirme” kampanyası düzenlemekteydi. Bağımsız bir örgüt olarak kurulmamış olması sebebiyle, Parti kararlarına karşı kadınları savunma gücü yoktu. Yine de 1932’de feshedildi. Kadınlara yeraltında çalışma yasağı 1933’te kalktı. Aynı yıllarda vasıfsız işlerde kadın emeği yoğunlaşırken eşit işe eşit ücret de bir hayal olmaktan öteye gidemedi.

Önce eşcinsellik yasaklanır ve ceza kapsamına alınır. 1936 yılında çıkarılan “Anne ve Çocuğun Savunulması” kararnamesiyle kadınların devrim ertesinde aile hukukunda elde ettikleri bütün kazanımlar geri alınır. Kürtaj yasaklanır. Zina ve gayri meşru çocuklar gibi kavramlar yeniden kullanılmaya başlanır. Boşanma neredeyse imkânsız denecek kadar zorlaştırılır. Dönemin politik ruhunu en iyi özetleyen ise Stalin’in şu sözleridir: “İnsana gereksinmemiz var. Yaşamı yok eden kürtaj bizim ülkemizde kabul edilemez”.

Sonuçta yirmi yıldan az bir süre içinde Rusya’daki kadınlar neredeyse bütün yasal kazanımlarını kaybederler. Parti hiyerarşisine, sosyalizmi kurma hedefine, dolayısıyla erkek yoldaşlarına bağladıkları umutları, bir direniş göstermeden yenilmelerine yol açarken, 20. yüzyıl boyunca tüm sosyalizm deneylerinde ve sosyalist örgütlerde, kadınların makûs talihinin de temelini oluşturur. Geniş kadın kesimleri nezdinde, uygulamadaki ve kadın örgütlenmesindeki eksikliğin Marksist teorinin yeniden ele alınmasıyla bilince çıkışı ancak 1960’larla birlikte feminist hareketin yükselişe geçmesiyle mümkün olur.

2. Sosyalist Feminizm

Kapitalist toplumda kadınsanız, işinizden, ücretinizden, eski ya da halihazır-daki kocanızdan, çocukların okuldaki sorunlarından, ev işinden, hoş ve bakımlı görünmeye çalışmaktan, dikkat çekmekten ya da çekememekten, (dinlenmek ya da dinlenmemekten vs) muzdaripsinizdir. Bütün bunların neden

olduğunu ve nasıl değiştirileceğini tanımlayan bir kavram aramaya başladığınızda sosyalist feminizmi bulursunuz. (Ehrenreich, [1976] 1997: 65)

Sosyalist feminizmin basitçe sosyalizmle feminizmi yan yana getirmekten ibaret olmadığı sosyalist feministlerce sık sık vurgulanır. Kadınların kurtuluşu toplumun tüm kurumlarının parçalanmasını gerektirir; aile, devlet, dünya ekonomisi ve politikası (Eisenstein, 2001). Bunların hepsine bütünlüklü bir cevabı verecek politika ise ifadesini sosyalist feminizmde bulur.

2.1.Ev içi emek: Sömürü mü Ezilme mi

On yedinci yüzyıldan itibaren kapitalizmin ortaya çıkışı ailenin örgütlenmesinde ve işlevinde değişikliklere yol açar. Ailenin üretimdeki rolü süreç içinde hızla azalırken, temel işlevi tüketim birimi olmakla ve emek gücünün bakımı ile yeniden üretimiyle sınırlanır. Kadınlar, işçi ailesi içinde emek gücünün yeniden üretiminde karşılıksız emek harcarken ve soyun yenilenmesi görevini de üstlenirken, mülk sahibi sınıflardaki kadınlar sadece özel mülkiyet çerçevesinde soyun yenilenmesi ve aile fertlerinin bakımı sorumluluğunu üstlenirler (Savran, 98: 116).

İşgücünün yeniden üretimi iki düzeyde cereyan eder: işgücünün günlük yenilenmesi ve grup olarak işçilerin nesillerinin yani çocukların bakımı ve yetiştirilmesi. Artık değer üretmediği için Marksizm’de üretken emek kapsamına girmeyen ev içi emek, ezilme kavramı kapsamında değerlendiriliyor. Kadınların yaptıkları ev işi üretken emek kapsamında değerlendirilmediği gibi, artı değer de (değişim değeri değil kullanım değeri yaratan ev içi kadın emeği) üretmediğini söyleyen Marksist analizler çerçevesinde, tartışma devam etmekte. Örneğin Dalla Costa, ev işinin toplumsal üretimin olmazsa olmaz parçası olduğunu göstermek için, ev işinin ücretlendirilmesi ve kadınların toplumsal üretimde yer almayarak çifte çalışmadan kurtulması gerektiğini savunur. Dalla Costa, kadınların iş gücü piyasasında yer almayarak ve ev işi için ücret talep ederek sermayeye karşı savaşın öncülüğünü ele geçirebileceğini, ancak erkeklerin direncine karşı gerçekleştirilecek bu örgütlenmenin, sermaye için yıkıcı olabileceğini ve nihai olarak sosyalizmi getirebileceğini düşünmektedir (Hartmann, 1992: 135). Ancak Dalla Costa, ev içinde erkeğin kadını sömürmediğini, sistemle/kapitalistle birlikte ezilmişliğinin sonuçlarını kendi lehine kullandığını ve Delphy’nin patriarkal üretim tarzının varlığına ilişkin önermesinin, ev içinde harcanan emeğin kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantısını yok saydığını, kadın emeğinin mevcut kapitalist ilişkiler içinde farklı dönemlerde, farklı toplumsal katmanlarda, farklı biçimler alabileceğini yadsıdığını, iddia eder.

2.2.Bir Sistem Olarak Patriarka

Patriarka erkek kadın ilişkilerinin içkin bir özelliği değil, farklı tarihsel koşullarda somut bir biçimde tanımlanması gereken somut bir olgudur (Ramazanoğlu, 1998: 60). Marksizm’in kapitalizm eleştirisini kabul eden ancak kadın ezilmişliği-

nin sınıf ezilmişliğine indirgenmesini kabul etmeyen sosyalist feminizm günümüz toplumlarındaki kadın ezilmişliğini patriarka olarak adlandırılan egemenlik sistemiyle tanımlar. Patriarka aynı kapitalizm gibi kurucu bir egemenlik ilişkisidir. Kapitalizm sermayenin işçi sınıfının emeğinin sömürsü üzerinden üretim ilişkisiyle kurulurken, patriarka da yeniden üretim sürecinin ortaya çıkardığı egemenlik sistemidir. Patriarka ve kapitalizm ittifakının birbirinden beslenerek sürdürdüğü egemenlikleri, her ikisine karşı verilecek mücadelenin birbirinden ayrıştırılamaması anlamına geliyor. Yani sosyalist feminizm bu anlamıyla, patriarkal kapitalizm (Savran, 2004) karşısındaki bütünsel bir cevabı oluşturur. Patriarkal kapitalizm kavramı ile patriarkanın kapitalizmde dayandığı maddi temel, erkeklerin, kadınların emek gücü üzerindeki denetimleri olarak ifade edilir. Erkekler bu denetimi kadınların kimi temel öneme sahip üretken kaynaklara ulaşmalarını engelleyerek ve bedenlerini kontrol altına alarak sağlar. Bu nedenle patriarkanın maddi temeli yalnızca ailede çocuk yetiştirmeye değil, erkeğin kadın emeğini denetlemesine izin veren tüm toplumsal yapılara yaslanır (Hartmann, 1992: 142-3).

Ekonomik ve maddi etkenler en geniş biçimde kavrandığında bile kadınların tâbiyeti sadece bu etkenler aracılığıyla anlaşılamaz; bunun için ayrıca psikanaliz, cinsellik, dil ve ideoloji alanlarında sürdürülmekte olan önemli çalışmaların da göz önüne alınması gerekir. Mücadelenin iki önemli cephede hem ev içinde “aile”de, hem de kamu alanında verilmesi, ev içindeki ezme ezilme ilişkisine karşı çıkarken ev dışındaki ezilmişlik/sömürü/ayrımcılığın da ortadan kaldırılması gerektiği üzerine düşünceler geliştirilir. Bu, her iki alanda da, her şeyden önce cinsiyete dayalı iş bölümüyle ve onun toplumdaki etkileriyle, özellikle de ev içi alanı ile kamu alanı arasındaki bağlantılar konarak yüzleşilmesi anlamına gelir (Molyneux, 1992: 123).

Kadının ezilmişliğini yaratan iktisadi etken olarak ev içinde harcanan karşılıksız kadın emeği, cinsiyetçi işbölümüyle şekillenen ve kadını ikinci cins olarak tanımlayan erkek egemen ideoloji, kapitalizm tarafından içselleştirilerek ve yeniden üretilerek, kadın ezilmişliğini süreklileştiren etkenlerden biri olur. Klasik biçimde aile, bir kurum olarak korunduğu müddetçe de kapitalizmin bu kanaldan elde ettiği önemli çıkarlar var olmaya devam edecek. Sermaye, çıkarları doğrultusunda aile kurumuyla oynar. Zira özel alan kamusal alan ayrılığı bizzat kapitalizmle ortaya çıkmış bir bölünme/ikiliktir.

2.3. Sosyalist Feminizm vs Patriarka

Sosyalist feministler dünyanın farklı yerlerinde (Amerika ve Batı Avrupa) yaşanan mücadele deneyimlerinde, kadınların özellikle ırk ve sınıf gibi diğer baskıcı çeşitleriyle iç içe geçerek gördükleri baskıyı tanımlayıp tüm bunlara eş zamanlı bir meydan okuyuş gerçekleştirebilecek politikalar geliştirmeye çalıştılar. Örneğin ABD’de, pozitif ayrımcılık politikasının amacı sadece işyerlerinde eşitlenmeyle sınırlı kalmayıp, geleneksel olarak erkek işi sayılan sektörlerde de kadın istihdamı-

nı sağlamayı ve kadın hareketi içinde işçi sınıfından kadınları bir bileşen olarak var etmeyi hedefliyordu. Ancak pozitif ayrımcılık kampanyaları esas olarak eğitimli iş gücünün bulunduğu sektörlerde etkili oldu ve eğitimli ve beyaz kadınlar bu politikanın sonuçlarından yararlanabildiler. Bu durum ise sınıf hareketinin kadınları ve siyahları örgütlemekteki yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı (Epstein, 2001). Sosyalist feminizm, bir yandan tüm ezme ezilme ilişkilerine karşı kendini konumlandırarak sınıf hareketiyle ve/veya ulusal kurtuluş mücadeleleriyle ittifak yaparken diğer yandan her toplumsal kökenden kadını içerebilecek şekilde kadın hareketini ve kadın mücadelesini örmeyi/örgütlemeyi hedeflemek zorunda. Her ulustan, sınıftan veya toplumsal kesimden kadının, kadın olmaktan kaynaklanan ortak ezilmişliği, tüm bu kadınları kadın ezilmişliğine karşı sadece kadınlardan oluşan bir mücadelenin ve kadın hareketinin doğal bileşeni haline getirdiğini tespit etmekle birlikte, değişik toplumsal kesimlerden kadınların esas olarak temsilcisi oldukları kesimden kadınların talepleriyle kadın hareketi içinde konumlanacakları, gerek sosyalist feminizm, kadın hareketini oluşturan bu bileşimde sistem içi reformları yeterli görenler, formel bir eşitlik anlayışıyla mücadele edenler olabileceği gibi bütünlüklü bir kadın kurtuluşu perspektifine sahip olanların mücadeleyi her dönem sürdürebileceğini tespit eder. Kadın kurtuluşunun ön koşulu olarak özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını hedefler. Bir başka deyişle sosyalizm ön ama yetersiz koşuldur. Ki yaşanan deneyimler de bu kuramsal yaklaşımın somut nedenlerini ortaya koyar.

3. Türkiye’de Sosyalist Feminizm- KAKTÜS

Cinsiyetçiliğin hayatımızdaki etkilerini kapitalizmle tarihsel ilişkisi bağlamında irdelemeden anlamak mümkün değildir (Ehreinrech, [1976] 1997: 68).

Feminist Hareket’in ilk adımı olarak, bir grup kadının (Şirin Tekeli, Gülnur Savran, Stella Ovaída, Zeynep Avcı, Yaprak Zihnioğlu, Feraye Tınç, Gülseli İnal) 1981 sonu-1982 başında bir araya gelerek “Yazko” için bir kitap dizisi hazırlama çalışmalarına başlaması kabul edilebilir. Sosyalist feminizmin ilk nüvesi ise Aralık 1984’de Gülnur Savran, Kadın Çevresi Kitap Kulübünde ilk kez feminizmde ayrımları anlatmasıdır (Ovadia, 1994; Tekeli, 1998). Gülnur Savran, 1985’de Yapıt dergisinin Mart sayısındaki kadın dosyasına feminizmdeki ayrımları eşitlikçi- radikal- sosyalist olarak nitelendiren “Feminizmler” makalesini yazar. Kasım 1985’de 11. Tez “Marksizm ve Feminizm” sayısını yayımlar. *Feminist*’in 1987 yılında yayımlanmasının ardından, 1986 yılında yürütülen “Dayağa Karşı Kampanya”nın sonucunda çıkarılan “*Bağır Herkes Duysun*” adlı kitabı hazırlayan sekiz kişilik gruptaki beş kadının, süreç içinde politika yapış tarzlarının ortaklaşmasıyla bir dergi çıkarma kararı alınır. Öncelikli amaç sosyalist feminist bir dergi çıkarmak değildir. Dergi kararının alınmasından sonra yaşanan okuma sürecinin sonucunda *Kaktüs*’ü çıkarmaya karar veren kadınlar kendilerini sosyalist feminist olarak tanımlamaya başlarlar. “Sosyalist feminist” ibaresinin derginin ismine eklenme nedeni ise –Sos-

yalist Feminist *KAKTÜS*- yapılan resmi başvuru sonucunda Kaktüs isimli bir başka derginin varlığının ve yasal olarak tek başına Kaktüs isminin kullanılamayacağı öğrenilmesidir. Yayın Kurulu, neden *Kaktüs* adını seçtiğini açıklamak için “ev tipi küçük olabilir ama sokakta da yaşamını sürdürebilir. Çeşitli türleri vardır. Çiçek açar ama dikenleri de vardır” derken kaktüs, kadınları tarifleyen bir metafor olarak kullanılmaktadır (Savran, 2005: 121).

Derginin gerek isminde gerekse politik içeriğinde sosyalist feminist bir vurguyu özellikle yapmayı düşünmemelerine ya da yayın kurulunu oluşturan kadınların bir araya gelme nedeninin kendilerini sosyalist feminist olarak tanımlamaları olmamasına (Gülnur Savran ile Söyleşi 2006) rağmen çıkış yazısının başlığı “*Biz Sosyalist Feministiz*” dir. Bu yazıda, kadınların nasıl yaşadığını yani kadınlık durumlarını, mevcut kadınlık hallerinin ortaya çıkış nedenlerini, cinsiyetçi sistemi, kadın politikasından ve bağımsız kadın politikasından ne anladıklarını, “kişisel olan politiktir” tespitinin teorik-politik anlamını, bağımsız kadın hareketinin ne olduğunu ve olması gerektiğini ifade ederler. Bu başlıklar ve kavramlar çerçevesinde ifade edilen politik duruşlarının, yani sosyalist feminizmin ne olduğunu ve neden kendilerine sosyalist feminist dediklerini de yine aynı yazının sonunda ifade ederken aslında *Kaktüs*’ün ve Türkiye’deki sosyalist feminizmin ilk politik perspektifini de belirlerler (Kaktüs, 1988: Sayı 1). Bu nedenle Türkiye’de sosyalist feminizmin örgütlü olarak, bir yayın çerçevesinde ifade edilmesinin politik programı olarak tanımlanabilecek “*Biz Sosyalist Feministiz*” başlıklı yazı çerçevesinde, Kaktüs ve sosyalist feminizmi tartışılacaktır.

3.1. Özel Alan/Aile

“*Biz Sosyalist Feministiz*” başlıklı çıkış yazısında kadınlık durumları tariflenirken, “*erkek egemenliğini hangi somut biçimler altında yaşadığımızı toplumun temel örgütlenme alanlarına bakarak ortaya koymak istiyoruz*” ifadesinden sonra, öncelikle kadınların aile içindeki konumlarına ilişkin tespit ve yaklaşımlar ortaya konur. Kadın=ana özdeşliği üzerinden kurulan toplumsal cinsiyetle, kadınların evlilik, çocuk, evişleri bağlamındaki, yani ailedeki konumu tariflenir. Aileyi kavramanın kadınların ezilmesine ilişkin bazı analitik ve pratik sorunların çözümünde önemli bir rolü var. Çünkü kadınların her zaman açıkça yerleştirildikleri yer tam tamına ailedir (Baret, 1995: 178). Aile ilk ortaya çıkışından bu yana değişmiş olsa da yalnızca idealist bir kavram olarak değil, çok önemli bir birim olarak, belirli bir katılık ve özerklikle varlığını sürdürmüştür (Mitchell, 1985: 212). Kadınların kamusal alandaki ezilmişliğinin özel alandaki/ailedeki/evdeki konumlarından kaynaklandığı tahlili ikinci dalga feminist hareketin, hem her iki akımının da –radikal feministler ve sosyalist feministler- ortak tespiti olması, hem de ayırım noktalarını oluşturması nedeniyle, aile öncelikle kuramsal olarak incelenir. Marks ve Engels, biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin doğal olduğunu ve doğa-

nın kültür karşısındaki ikincil olduğunu söyleyen Viktoryen varsayımı kabul ederler. İlk toplumsal işbölümünün kadınla erkek arasında gerçekleştiği tespitleri doğrudur ancak aile içindeki işbölümünü de bunun doğal sonucu olarak kabul etmeleri bir yanılgıdır. Bu yanılgı yüzünden işbölümünün gerçekten önemli sonuçlarının kafa ve kol emeği arasındaki bölünmeyle ortaya çıktığı sonucuna varırlar (Coontz, 2002: 126). Bu da ev içindeki kadın emeğinin maddeci tahlilinin eksik kalmasına ve İkinci Dalga Feminist Hareket tarafından Marksizmin cinsiyet körü olduğu değerlendirilmesi yapılmasına neden olur. Sosyalist feministler ise öncelikle ev içindeki kadın emeğinin maddeci bir tahlilini geliştirirler.

Yazı, kadınların aile/özel alandaki konumlarının kamusal alana yansımaları açıklayarak devam eder. Zira Marksist kuram, aile ve kadınların ezilmişliği dahil hayatın her alanının toplumsal üretimce belirlendiğini ve toplumsal devrimin eski aileyi çözeceğini, kadınların eşitliğinin önündeki engelleri kaldırıp kadınların kuruluşuna giden yolun taşlarını döşeyeceğini iddia etmektedir (German, 1997: 148). “Biz Sosyalist Feministiz”de ise tarih boyunca sosyalistlerin kapitalizmden kaynaklı eşitsizlikler olarak tanımladıkları, kadınların ucuz emek gücü olması, cinsiyetçi işbölümü, ücret dengesizliği, örgütsüzlük gibi somut koşulların esas olarak özel alandaki egemenlik ilişkisinden kaynaklandığı ifade edilir. Benzer bir yaklaşımı *Feminist* dergisinde de görürüz. “*Feminizmin Adı*” başlıklı yazıda “*cinsiyetçi sistemin temel direği açıktır ki iki cinsin birer üyesini çeşitli kurallara göre bir araya getiren ve içinde bulunduğumuz toplumda bu bir araya gelişin tek meşru ve yasal biçimi olan ailedir*” denir (Feminist 1987, sayı 1). Zira ailenin özellikle yeniden üretim süreci bağlamındaki ekonomik rolünün yanında ideolojik işlevi de söz konusudur. Geçmişteki idealleri kalıplaştırır ve onları günün beğenileri olarak sunar. Doğası gereği ailenin varoluş nedeni geleceği önlemektir (Mitchell, 1985: 215).

Yazı, erkek egemenliğinin kadınların aile içindeki ve kamusal alandaki konumlarının kültürel ve ideolojik olarak yeniden üretilip pekiştirilmesi ve uygun yasal, politik düzenlemelerle sürdürülmesinin araçlarını tespit eder. Bilim, sanat ve iletişim olanakları erkek egemenliğini meşrulaştırarak besler. *Kaktüs*’ün ideoloji kavramı, Marksizmin en genel anlamda, kapitalist üretim tarzında gerçekliğin çifte boyutunu ayırmaştırarak daha karmaşık kılınmasına rağmen, bilinçte ve gerçeklikte ayrı ayrı olmak üzere çifte tersyüz olma düşüncesi olarak değerlendirilen ideoloji tanımından çok, Gramsci’nin organik ideolojiler kavramına yaklaşmaktadır: Tek başına üretim tarzına/ekonomik altyapıya bağlı bir üst yapı olarak değil sanat, hukuk, ekonomik etkinlik, bireysel ve kolektif hayatın bütün birimlerinde üstü örtük olarak bulunan bir dünya görüşü (Larrai, 2001: 293–295). Bu anlamıyla sosyalist feminizm kadın ezilmişliğinin kapitalist üretim tarzına ait ideolojinin sonucu olarak kavranmasına itiraz eder. Zira bu, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasıyla üstyapıların da tasfiye olacağını öne süren ekonomist yaklaşımın bir başka yüzüdür. Reel sosyalizm deneyimleri de bu yaklaşımın benimsendiği süreçler ola-

rak patriarkanın varlığını sürdürdüğü sistemler olur. Feminizm, ideolojiyi zihinsel düzeyde ekonomik çelişkileri işleyen bir şey olarak gören mekanik görüşü sarsmak konusunda önemli bir rol oynar. Zira bütün ideolojik biçimlerin sermayenin işgücünü sömürmesinin yansımaları olarak algılandığı ve toplumsal cinsiyetin dik-kate alınmadığı bir kapitalist çözümlemenin anlamı yoktur (Baret, 1995: 87). Feminizm, Batı’nın aile hayatına ilişkin bilgilerinin ve aile konusundaki inançlarının ideolojik yanlılığını sergileyerek kadınların ortak çıkarlarının açığa çıkarılmasını sağlar (Ramazanoğlu, 1998: 199).

3.2. Cinsiyetçi Sistem

“Biz Sosyalist Feministiz” ekonomik ve ideolojik bütünselliğiyle değerlendirdiği erkek egemenliğinin, tarihsel bir olgu olduğu ve kaynağında kadının biyolojik farklılığının ve/veya kapitalist üretim ilişkilerinin dışında bir sistemin var olduğu sonucuna ulaşır: Cinsiyetçi sistem.

Tüm insanların biyolojik bir cinsiyeti var: Erkek ya da dişi. Bir de öğrendiğimiz toplumsal cinsiyetimiz var: Kadınlık ve erkeklik. Birincisi fizyolojik farklılıkları ifade ediyor, eşitsizlikleri değil. İkincisi ise biyolojik farkları öne sürerek kadın ve erkeğin toplumsal konumlarının eşitsiz oluşunu doğallaştırıyor. Cinsiyetçi sıfatı cinsler arası eşitsiz iş bölümü yaratan, bunu sürdüren ve erkeklerin egemenliğine yol açan bütün toplumsal ilişkileri davranışları düşünceleri ve edimleri belirtiyor. Bu sıfatı sistem sözcüğü ile kullanarak erkek egemenliğinin tarihin çok uzun bir dönemi boyunca var olduğunu ve bütün dünyada sistematik olarak sürdüğünü anlatmak istiyoruz.

...Toplumsal üretime katılacak emek gücünün yeniden üretimi (beslenme, giyim, temizlik vb.) kadın tarafından ücretsiz gerçekleştirilir oldu. Bu işi erkeğin değil kadının yapmasını sağlayan ise sermayenin mantığı değil, geçmişten devralınarak uyarlanan cinsiyetçi sistem. Kadının emeğinin ürünlerine evde koca, işyerinde kapitalist tarafından el konuyor. Kadınları erkekler eziyor, kapitalistler sömürüyor. (Kaktüs, 1988, Sayı 1:9)

Cinsiyetçi sisteme ilişkin bu tahlille, kadınların ev içinde harcadığı emeğin patriarkal üretim tarzı kapsamında, evdeki erkek tarafından sömürüldüğünü yani toplumda iki çeşit üretim tarzı olduğunu –kapitalist ve patriarkal- öne süren radikal feminizmle (Delphy, 1998) ayırım ortaya konur. Kadınların ev içinde harcadığı emeğin kapitalizme eklenilen patriarkanın egemenliğini yeniden üretim sürecinde kurmasını sağladığı ifade edilmektedir. Diğer yandan ev içindeki ezilmenin kapitalist üretim tarzının bir sonucu olduğunu iddia eden geleneksel sosyalist yaklaşımdan da farkı vurgulanır. Ayrı bir sistemin varlığı, kadınların kurtuluş mücadelesinin sınıfsal kurtuluşa neden indirgenemeyeceğini, iki ayrı sistemin iki ayrı mücadeleyi gerektirdiğini gösterir ki bu konuda radikal feministlerle ortaklaşılmaktadır. Yine *Feminist*’de şöyle bir tanımlama yapılmıştır: “*Cinsiyetçi sistem hem tek tek hem de genel olarak erkeklerin lehine işleyen bir sistemdir. Ayrıca toplumsal bir sınıfın (bur-*

juvazinin) da lehine işler” (Feminist, 1987, Sayı 1). Erkek işçi kapitalist üretim esnasında sömürülüyor, eziliyor ve yabancılaşıyor. Evde ise patron. Dilediği zaman karısına ve çocuklarına şiddet uygulayabiliyor. Evin mali ve ideolojik kontrolü onun elinde buna olanak veren ise patriarka (German, 1997: 156). Bu yaklaşım, yazıda

Feministler olarak kadın hareketinin başlıbaşına bir mücadele alanı olduğunu düşünüyoruz. Kanımızca bu alanın başka sosyal hareketlerin mücadelesinde eritilmemesi gerekir. Bu mücadeleyi de kadınların ayrı bir toplumsal grup oluşturduğu bilincini taşıyan kadınlar verecektir (Kaktüs, 1988, Sayı 1:10)

diye ifade edilir.

3.3. Kişisel/Özel Olan Politikittir

İkinci Dalga Feminist Hareketin en önemli sloganı “kişisel olan politiktir”’in Kaktüs açısından nasıl bir anlam taşıdığı açıklanırken, özel alan–kamusal alan ayrımının politik bağlantı noktaları tartışılır. Carole Pateman’ın, liberalizmin siyasal düşüncesinde özel/kamusal ve doğal durum/sivil toplum ikiliklerinin patriarkanın modern biçiminin bizzat kuruluşuna tekabül ettiği yolundaki tahlili, bu ikilikle ilgili feminist tahlillerin en çarpıcısıdır (Savran, 2004: 109). Feminizmin, kadınlarla erkekler arasındaki egemenlik ilişkisine kadınların toplumsal bir grup olarak müdahalesi diye tanımlanmasının ardından, özel alandaki dönüşümlerin kamusal alanda elde edilecek kazanımlarla doğrudan bağlantıları olduğu vurgulanır. Özellikle Birinci Dalga Feminist Hareketin kamusal alanda hak eşitliği ile sınırlı mücadelesine gönderme yaparak feminist politikanın, kadınların ezilmişliğinin özel alandaki konumlarından kaynaklanması sebebiyle, hem özel alanın hem de kamusal alanın mücadele taleplerini içermesi gerektiğinin altı çizilir. *Kaktüs*’ün bu sloganı yaklaşımının sosyalist feministlerin kadın hareketi içindeki konumlanışlarındaki farklılıklarını ifade ettiği söylenir:

Özel yaşamı sorgulamadan sadece kamu alanında mücadele etmeyi öngörmek, eşitlikçi bir anlayıştır. Böyle bir anlayış çeşitli eşitsizlikleri kendi başlarına bir sorun olarak alır; bu eşitsizlikleri ortak bir temele oturtmaz, toplumsal bir işbölümüne bağlı nesnel konumlar olarak görmez.

...Ev içi iş bölümünü sorgulamazsak kazanacağımız haklar olsa olsa bizim kamu alanında erkeklerle rekabete girmemize verilen bir onay anlamına gelir...
...bazı mesleklerin “kadın meslekleri” olmaktan çıkması bile, özel alandaki cinsiyetçi işbölümünün değişmesiyle sağlanacaktır (Kaktüs, 1988, Sayı 1:11)

Ancak bu sloganın izinde, İkinci Dalga Feminist Hareketle, özellikle Batı’da feminist mücadeleyi alanın sorunlarına hapsedmeye, neredeyse “feminist açıdan politik olan yalnızca özel olandır” türünden bir yoruma kadar varıldığı da bir gerçeklik (Savran 2004). Feminizmi özel alanın politikasına indirgemenin, *politikayı özel alana hapsedmenin* dönüştürücü bir etkisi olamayacağı, feminist politikanın özel

alanla kamusal alanın bağıını kurmak olduğunu vurgularken yaptıkları önerme: “*ev içindeki işbölümünün değişmesi için kadının kamu alanına katılması önkoşuldur.*” Bu önermeyle kadın hareketinin diğer eğilimlerinden nasıl ayrıştıklarını ifade etmeye çalışırken sosyalist hareketin geleneksel yaklaşımının izleri görünür.

Aynı biçimde, erkeğin kadın üzerindeki egemenliğinin özel niteliği, bu iki cins arasında gerçek bir toplumsal eşitlik kurma zorunluluğu ve bunun yolu, bütün bunlar, kendilerini ancak, erkekle kadın tamamen eşit haklara sahip oldukları zaman apaçık gösterecektir. O zaman görülecektir ki kadının kuruluşunun ilk koşulu bütün kadın cinsinin yeniden toplumsal üretime dönmesidir ve bu koşul karı-koca ailesinin, toplumun iktisadi birimi olarak ortadan kaldırılmasını gerektirir. (Engels, 1998: 88)

Bu noktada dikkat çekici olan feminist bir bilince sahip olmadığı, ev içindeki egemenlik ilişkisi ile buna bağlı cinsiyetçi işbölümünü sorgulamadığı ve mücadele etmediği sürece kadının toplumsal üretime katılması sadece çifte ezilme anlamına gelecektir. “*Kadınların çalışma yaşamına katılmasının ekonomik bağımsızlığa doğru atılmış bir adım*” olduğu ileri sürülen yazıda, aile kurumunun kadınların gelirlerinin denetimini, hukuksal olarak her zaman olmasa da, kültürel ve ideolojik olarak daima erkeğe –kocaya, babaya- verdiği göz ardı edilir. Keza kadınların çalışmaya başlamasının ekonomik bağımsızlığını sağlayacağını nesnel bir dayanağı olmadığı gibi siyasal mücadeleye katılmalarını sağlayacağını da bir garantisi yoktur. Modernite öncesi patriarkanın bazı biçimleri kadınları kamusalıktan dışlayarak ezerken, modern patriarka, özel/kamusal ikiliği sayesinde kamusal alanda içererek de ezebilir. Böylece alanlar ayrılığı bir yanıyla kadınların ev dışındaki ikincil konumlarını ve maruz kaldıkları baskıyı tanımlar, belirler (Savran, 2004: 114). Kaldı ki bu önermenin yapıldığı 1988 yılında yasalara göre kadınların çalışması hala koca iznine bağlıydı ve koca ailenin reisi olarak kabul edilmekteydi. Kamusal alanın modern biçimde yapılanmasında toplumsal cinsiyet kurucu unsurdu: Yurttaşlık hakkı ve mülkiyet ilişkileri cinsiyetçilikle maluldür. Modern özel/kamusal ikiliği patriarkayı bir kalıntı olarak değil, yeni biçimiyle oluşturunca bir unsur olarak içerir (Savran, 2004: 113). Günümüzde küreselleşme süreciyle birlikte, bir yandan esnek üretim biçimlerinin yaygınlaşması, ucuz kadın emeğine yönelim kadınların emek gücüne katılımlarını hızlandırırken kadınların özel alanda erkekler karşısındaki konumlarında bir değişiklik gözlemlenmez. Keza reel sosyalizm deneyimlerinde kadın istihdamının yüksek oranları anımsandığında -kamusal alanda, kapitalizme karşılaştırılamayacak orandaki eşitlikçi düzenlemelere rağmen- kadınların siyasal mücadeleye ve feminist mücadeleye katılım oranlarında bir farktan söz etmek mümkün değil. Geleneksel aile ideolojisi içinde artı değer üretimi için çalışma, toplumsal kimlik ve toplumsal dayanışma yaratan bir emek türü olarak ifade edilerek maskelenir. Kadınların kazançları aile içindeki iktidar ilişkilerini değiştirmeyecek yardımcı-ek gelir olarak kabul edilir (White, 1999: 41). Bu nedenle kadın-

ların ev dışında ücretli emek gücüne katılmaları ilk etapta ancak yaşanan egemenlik ilişkisinin ezilen tarafı olarak güçlenmelerinin önünü açabilir. Aslında kadınların çalışma hayatına katılmasını bir önkoşul olarak belirtmelerine rağmen sonuçta yaptıkları toparlama özel yaşamı dönüştürme mücadelesinin kamu alanına yönelik kitlesel mücadeleyle bir arada gitmesi gerekliliğini vurgular ve özel alan-kamu alanı kopukluğunun kadınların kapitalist toplumdaki ezilmişliğinin temeli olduğunun altı çizilir. *Kaktüs*'ün yayın kurulunda yer alan Gülnur Savran da 2002 yılına gelindiğinde özel alanla kamusal alan arasındaki bağlantıları kurmakla, kamusal alanda görünürlük kazanmakla yetinmeyip, kamusal alanın yeniden inşasını kendi politik olarak yorumlayan bir feminizme duyulan ihtiyaçtan söz etmektedir (Savran, 2004: 157).

“Biz Sosyalist Feministiz”, “kişisel olan politik” sloganının her özneliğin nesnel bir politik yönelim düzeyine yükseltilmesinin, cinsiyetçiliğin bütünlüklü tablosunun görülmesine engel olabileceği tespitini yapar. Tavrını “*tarafı olup, olaylara kadın bakış açısından bakıp, öznel-kişisel deneyimleri nesnel toplumsal ilişkilere bağlamak olanaklı*” diye açıklar. Diğer yandan kadınlığın yüceltilmesi tehlikesine karşı uyarıda bulunarak biyolojist/özcü yaklaşımlarla arasındaki mesafe açıkça ortaya konur.

Kadınlar dışında her şeyin kirli ve kötü, kendi içine kapalı bir kadın dünyasının ise temiz ve iyi olduğu türünden bir yanılsamaya düşmemeliyiz...
...Analık, bakıcılık gibi, toplumsal işbölümünde bizim payımıza düşen işlere bağlı rolleri birer erdem haline getirmek, yalnızca cinsiyetçi toplumun işine yarar. (Kaktüs, 1988, sayı 1:12))

Kaktüs'ün de dikkat çektiği, İkinci Dalga Feminist Hareket'te etkili olan bu yaklaşım, son tahlilde, kadınların ezilmişliğinin nedenini biyolojik farklılığa indirgerken, doğurganlığı yaratıcılık düzeyine çıkarır. Toplumsal cinsiyetin kuruluşuyla belirlenen “kadınsılık” mutlaklaştırılarak olumlanır. Kadınlar yaratır, besler büyütür, o zaman paylaşımcıdır, duygusaldır, şiddete daha az yatkındır gibi özcü bir anlayışa savrulunur. Oysa neyin doğal olduğu ve doğal farklılıkların nelerden oluştuğuna ilişkin kavrayışımızın kendisi kültürel/ideolojik bir oluşum, toplumsal cinsiyete ilişkin kendimize özgü düşünüş biçiminin bir parçasıdır (Connel, 1998: 113). Özellikle feminizmin ilk yükselişe geçtiği dönemlerde kadın kadına politika yapmanın verdiği rahatlık, erkeklik ve güç imgesinin dayattığı davranış ve düşünüş biçimlerinden uzaklaşma kaygısı bu tür özcü/biyolojist yaklaşımları tetikler:

Erkekler başyapıtlar yaratırken kadınlar ne yapıyorlardı sorusunun basmakalıp yanıtını değiştirmek gerekir...

Bunu tersine çevirelim: Çocuk yarattıklarına göre resim yaratma gereksinimi yoktu kadınların...

Kadınlar kültür yaratmıyorlardı çünkü sevgiden başlarını kaldıramıyorlardı. Kadınların sevgi erkeklerin iş için yaşadıkları herkesçe bilinen bir gerçektir...

Kültürün tümüyle insanlığın erkek kesimi tarafından biçimlendirilmesine karşı erkekler gene de kadınlara ait duygusal yarıyı unutmamışlardır. (Firestone, 1993: 136-137)

Firestone'un bu tahlilinde de aslında kadınları doğa, erkekleri kültürle ya da kadınları duygu erkekleri akılla özdeşleştiren erkek egemen felsefe tarihinin izlerini görürüz. Kadınlığa atfedilen özelliklerin yüceltilmesiyle kadının erkek karşısındaki ikincilliği fikri çürütülmeye çalışılır. Ancak yüceltilen özelliklerin tarihsel olarak toplumsal cinsiyetin kuruluşuyla kadınlara atfedilen özellikler olduğu yadsınır. Kadınlık, felsefi düşüncenin doğuşundan beri, simgesel olarak aklın dışında kaldığı varsayılan şeylerle –tanrıçaların karanlık güçleriyle vs.- özdeşleştirilir (Lloyd, 1996: 22). Oysa toplumsal cinsiyet kavramı ile, kadınların maruz kaldıkları çeşitli tâbiyet ve baskı biçimlerinin dayandırıldığı, kadınlarla erkekler arasındaki bazı temel biyolojik kavramları üreten cinsiyetçi ideolojinin elindeki biyolojik determinizm silahı alınır (Savran, 2004: 234).

3.4. Bağımsız Kadın Hareketi

"Biz Sosyalist Feministiz" in bağımsız kadın hareketi bölümünde, bilinç yükseltme gruplarının, kampanyaların ve çok sesli çok parçalı türdeş olmayan kadın gruplarının oluşturacağı bir hareketin önemine dikkat çekilir:

Kadınların ayrı bir toplumsal grup olduğunu vurgulamıştık. Var olan bütün ezilen gruplar arasında dayanışmayı savunuyor ve önemli buluyoruz. Ancak, bizlerin ezilmişlik konumlarımızı kavramamız ve çözümler geliştirebilmemiz, salt bizim sahip çıkabileceğimiz bağımsız bir kadın hareketinin yaratılması ile mümkün olacaktır. Tek tek kadınlar olarak yaşadığımız ve cinsiyetimizden kaynaklanan kadınlık sorunları ezilmemizin ortak paydasını ve bir bütün olarak bizleri birleştiren temeli oluşturuyor. Doğduğumuz günden başlayarak öğrendiğimiz ortak kadınlık rollerinin, bizim ezilmemizin hem ifadesi olduğunu, hem de ezilmişliğini gizlediğini düşünüyoruz. (Kaktüs, 1988, Sayı 1:12)

Kadın kurtuluş hareketinin temel karakteristik özelliği ve devrimciliğinin göstergesi hareketin bağımsızlığıdır. Kuşkusuz farklı mücadelelerle –sınıf, gençlik, ulusal ve/veya ırkçılık karşıtı, savaş karşıtı hareketler- bağlantı halinde ve iç içe geçmiş taleplerle politika yapacaktır ancak kendi öz dinamiklerine, taleplerine ve örgütlenme formlarına sahip olması gerekir. Bağımsız bir kadın hareketi, savaş karşıtı hareketlerin, sendikaların, sosyalist grupların ya da ulusal hareketlerin bir kolu, gelişimini bu hareketlerin evrimine bağlayan bir örgütlenme olarak var olamaz. Kadınlar kendi mücadelelerini kendi bildikleri biçimde, hiç kimsenin taban örgütü olmadan örgütleyeceklerini ilan ederler (Waters, 1997: 24). *Kaktüs*'ün Bağımsız Kadın Hareketi'ne ilişkin çizdiği çerçevede ise, "*feministler, Bağımsız Kadın Hareketi içinde var olacak ve hareketi kendi talepleri doğrultusunda ikna etmeye çalışsa-*

caklar. Ancak feministler ve Bağımsız Kadın Hareketini oluşturan kadınlar arasında her durumda bir özdeşlik kurmak olanaksız. Kadın hareketi içinde feminist olmayan kadınlar da olacaktır”(Kaktüs, 1988, sayı 1:13) denmektedir. Burada kadın kurtuluş hareketiyle bağımsız kadın hareketi arasında bir ayrım açıkça olmasa da ortaya konmakta ve feministlere kadın hareketini ideolojik ve politik olarak etkileme misyonu verilmektedir. Ancak o dönemde kurulan kadın örgütlerine baktığımızda bağımsızlık kavramından ne anlaşıldığının muğlâk kaldığı düşünülebilir.

Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği (AKKD) ve Kadın Kültür Evi bağımsız feminist örgütler olarak kurulurlar. Kapılarını tüm feministlere açık tutmalarına rağmen çekirdek kadrolar aynı sol gelenekten gelen –Aydınlık ve TKP- kadınlardan oluşmaktadır. Demokratik Kadın Derneği’nde (DKD) Direniş, Devrimci Yol ve Kurtuluş grubundan kadınlar, bir aradadırlar. Aralarında kendine feminist diyenler de vardır. Örgütsel bağımsızlığın yanı sıra feminist bilincin yükseldiği yıllarda kuruldukları için görece politik bağımsızlık da söz konusudur Demokratik Mücadelede Kadın Derneği (DEMKAD) ise reel sosyalizmin kadın politikalarını benimsemekte, ideolojik, politik ve örgütsel olarak “Yeni Çözüm” çevresine bağlı kalmaktadır. Kısacası “*Feminist*” ve “*Kaktüs*” dergileri haricindeki ayrı kadın örgütlenmeleri, farklı kadın ezilmişliklerine cevap üretmek ya da farklı feminizm anlayışlarına sahip olmaktan çok eski veya mevcut sosyalist aidiyetler temelinde kurulmuş kadın örgütleridir. *Kaktüs* ve *Feminist* pratik politikanın yanı sıra kuramsal ve politik çerçeve oluşturmak yönünde de çaba harcarken diğer örgütlenmeler esas olarak güncel pratiğe ilişkin politikalar üretirler (Filiz Karakuş ile Söyleşi 2006; Ovdia, 1994). Ortak bir toplumsal mücadele deneyiminden gelen, bir kısmı örgütsel bağlarını korumaya devam eden kadınların nasıl bir ideolojik politik bağımsızlığa sahip olabileceklerine ilişkin bir açıklık söz konusu değil. Kuruldukları yıllarda feminist hareketin sahip olduğu yükseliş ivmesi ve prestiji, sosyalist grupların “bağımsız” kadın örgütlerine ve bu örgütlerdeki kadın arkadaşlarına müdahalesinin önünü kesse de, verili kısıtlı deneyimlerin bu örgütlenmeleri de içeren bir bağımsız kadın hareketi kuramsallaştırması yapılması için nasıl yeterli olabildiği tartışmalıdır. Zira o yıllarda feminizmin etkisi sosyalist gruplarda kadınlarla erkekler arasında da yeni mücadele alanları yaratırken feminist hareketin iniş geçtiği yıllarda sosyalist erkeklerin bu kadınlar karşısında kaybettikleri mevzileri kazanmaya çalışacakları tüm dünyada yaşanan deneylerde gözlemlenir.

Kadın kurtuluş hareketinin/feminizmin özgün örgütlenme modeli bilinç yükseltme grupları da bağımsız kadın hareketinin bileşenlerinden biri olarak tanımlanır,

Kadın erkek ilişkileri sevgi bağları ile örülmüş ilişkiler, ama öte yandan kadınlar bu ezilmişliğin çoğu yönlerini yalıtılmış bir biçimde yaşıyorlar. İşte bilinç yükseltme gruplarında kadınların tek başlarına göğüslemek zorunda kaldıkları baskılar tartışılıyor ve böylece her bir kadının bireysel sorunu ol-

maktan çıkıyor. Bu küçük gruplarda yaşadıkları deneyimler, kadınların bir toplumsal grup oldukları bilincine varmalarında çok önemli. (Kaktüs, 1988, sayı 1: 13)

Genişlemekten çok derinleşme perspektifiyle oluşan bilinç yükseltme grupları özel alanın politikleşmesi kavramının kaldırıcı rolünü üstlenirler. Bilinç yükseltme grupları öncelikle dönüşüm gruplarıdır. Geniş katılımlı bir hareketin inşası için kadınların örgütlenmesi gerekir. Bilinç yükseltme grupları ise bu örgütlenmelerin ilk buluşma noktaları olur. Tartışmalarda hiyerarşik olmayan bir model yaratmaya çalışılırken bir anlamda feminist hareketin en önemli örgütsel normu da oluşturulur: Hiyerarşi karşıtlığı (Hooks, 2000). Ancak bileşimleri açısından türdeş olmaları özel alanın politikleştirirken kadınların farklı ezilmişliklerinin özel alandaki tezahürlerini göz ardı etme tehlikesini içinde barındırır. Türkiye’deki feminist hareketin örgütlenme deneyimindeki bilinç yükseltme grupları farklı kadın kesimleri arasında pek de yaygınlaşmaz. Ağırlıklı olarak üniversite görmüş, aydın kadınlar bir araya gelir. Kadınlar bu dönemde sık sık bir araya geldikleri için her toplu kadın sohbeti adeta bilinç yükseltme gibi yaşanır. Bu konuşmalarda genellikle koca, sevgili, cinsellik bağlamındaki yaşanmışlıklar dillendirilir. İradı olarak kurulan bilinç yükseltme grubu azdır. Hemen hepsi sosyalist geleneklerden gelen kadınların bu sohbetlerinde “devrimci eğitim ve devrimci ahlaka”, kuşkusuz, eleştirel göndermeler yapılmasına rağmen, esas olarak “biz kadınlar nasıl yaşıyoruz” sorgulanır. Bu yıllarda bilinç yükseltme gruplarında derinleşerek cisimlendirilen kadın deneyimlerinden yola çıkan kampanya önerileri söz konusu değildir (Filiz Karakuş ile söyleşi, 2006). Aslında tüm dünyadaki bilinç yükseltme grubu deneyimleri feminist bilincin ilk yükselmeye başladığı dönemler dışında politika üreten örgütlenmeler olarak kalıcılığı ve başarısı tartışılan bir model olur. Bilinç yükseltme kavramı acıyı-öfkeyi dillendirme denilen Çin devrimci uygulamasına kadınların getirdiği bir yorumdur. Çin’de şiddet yoluyla bastırılan ve yoksulluk içinde yaşayan köylüler yazgılarını dillendirdiklerinde, bu yazgının doğal olduğu yanılsamasından kurtulma yolunda ilk ciddi adımı atmış oluyorlardı. Ancak gerek Türkiye’de yaşanan deneyimlere gerekse dünyadaki örneklerine baktığımızda bilinç yükseltme gruplarının sık sık bir su değirmeninin kısır döngüsüne düştüklerini görürüz. Bireyden yola çıkıp gruptan geçerek yine bireye geri dönerler. Yalnız kadınlar evden çıkmış ama çoğu yeniden eve dönmüştür. Bu gruplardaki kadınlar bilinç yükseltmenin politika geliştirmeye yaraması gerektiğini, kendi başına amaç olmadığını kavrarlar. Ama niteliksel bir sıçrama/dönüşüm yaratmayı beceremezler. Aslında özünde orta ve üst sınıf kadınlara uygun bir yöntem olduğu ve bu kadınların bireysel gelişim olanakları sayesinde gruplar içinde üstünlük elde ettikleri sık sık gözlemlenir (Mitchell, 1985: 93).

“Biz Sosyalist Feministiz”, farklı örgütlenme biçimlerini, kadınların kadınlık durumlarını/kadın ezilmesini farklı yaşamalarıyla açıklar,

Feminizmin çeşitli örgütlenme biçimlerine sahip olması kadınların nesnel konumlarından kaynaklanıyor. Yukarıda kadınlar arası birliği oluşturan temel in ortak ezilmişlik olduğunu söyledik Şimdi ise kadınlar arasında bir çeşitlilik ve farklılık olduğunu vurgulamak istiyoruz. Feminizm ve örgütlenme biçimleri, bu çelişki yani birlik/çeşitlilik üzerinde yükseliyor. Kadınların cinsiyetlerine bağlı kimlikleri, bu kimliği tamamlayan ırk, sınıf, din, yaş gibi öğelerle birlikte oluşuyor. Ayrı dinlerden, sınıflardan, kültürlerden olmamız, her birimizin kendi kadınlık konumuna vereceği yanıtları belirtiyor...

Bölünmüşlüğüümüzü görmezden gelmek, genel olarak kadınlar arası bir özdeşliği varsaymak, dolayısıyla Bağımsız Kadın Hareketi'ni tek bir politik birlik içinde eritmek, bizi, sekterlik dışlayıcılık ya da eylemsizlik gibi açmazlara götürebilir. Bağımsız Kadın Hareketi'nin çok parçalı, çok sesli, türdeş olmayan kadınların oluşturacağı bir hareket olacağına inanıyoruz. Bu anlamda farklı grupların uygulayacağı politikalar arasında farklılıklar olması da kaçınılmaz.(Kaktüs, 1988, sayı 1: 13)

Farklı kadın kimliklerine sahip olmanın kadınların özel alandaki koşullarını da farklılaştıracaklarını tespit eden bu yaklaşım, esas olarak İkinci Dalga Feminist Hareket'in batıda ilk ortaya çıktığı yıllarda düştüğü yanılgıdan uzak durulduğunun göstergesi. Tek tip bir kadın ezilmişliğinin mümkün olamayacağı gibi, farklı kadın politikalarının da bu bağlamdaki meşruiyeti ifade edilir.

Çünkü feminist teori uzun bir süre genelleştirilmiş bir teorelin temeli olarak kadınların ortak deneyimi ve maruz kaldıkları ortak baskı üzerinde yoğunlaşmıştı. Ama bu yoğunlaşma ilginç biçimde kadınlar arası ortaklıktan çok çeşitli farklılıkların vurgulanmasına ve kadın kavramının hiç de homojen, birleşik bir kavram olmadığına ortaya konmasına yol açtı. Bir zamanların rahatlatıcı ve sıcak "kızkardeşlik" kavramına inanmak artık eskisi kadar kolay değildi.(Berktaş, 1998: 7)

Burjuva kadın ile işçi sınıfından kadının özel alanların farklı biçimlerde inşa olur. Ezilen ırklardan ve uluslardan kadınların gerek ezen ırk ve uluslardan kadınlarla ilişkileri gerekse kendi özel alanlarında erkeklerle yaşadıkları ilişkileri soyut bir toplumsal cinsiyet kategorisiyle tariflenemeyecek kadar karmaşıktır. Özellikle heteroseksizmin yarattığı kadın imgesi, kadınların kamusal alandaki görüngüsünü tek eşli aile kavramında irdelenmesine neden olurken, lezbiyen kadınların kamusal alandaki görünmezlikleriyle ilgilenmezken, özel alandaki farklılıklarını yok sayar. 70'lerde kadınlarla erkeklerin farklılıklarına yoğunlaşan feminizm 80'lerde, gerileme döneminde, kadınlar arası farklılıklara yönelir. Siyah ve Üçüncü Dünya'dan kadınların başlattığı eleştiri lezbiyen ve işçi sınıfından kadınlardan destek bulur (Bora, 2005: 41). İkinci Dalga Feminist Hareket beyaz ve orta sınıf olmakla eleştiriliyordu. "Birinci Dalga Feminizm" var olduğu tarihsel süreçte sadece ırk ayrımı sorununda değil sermaye ve sınıfsal ilişkiler bağlamında ki tutumu nedeniyle de daralır. Güncel kadın hareketi her ne kadar ilk yıllardan farklı olarak etnik ayrımı-

cı ve ırkçı değer yargılarından ve tek gündeme odaklanarak politika yapma yöneliminden sıyrılmış olsa da, aynı Birinci Dalga Feminist Hareket gibi, bileşimini oluşturan kadınların ait oldukları orta ve üst orta sınıf konumlarına eleştirel bir mesafede bulunma anlayışını koruyamaz (Epstein, 2001).

Kadınlar arası farklılıkların görmezden gelinerek yeniden üretilmesi hatta kadınlar arası iktidar ilişkilerinin feministler arasında da filizlenir olmasını engelleyen, farklı ezilmişliklerin farklı öncelikler ve farklı örgütlenmeleri meşru kılacağı anlayışına rağmen, Kaktüs’ün de Batı etkisini kıramadığını söylemek mümkün. 1988 yılında devletin, halkın ve tüm toplumsal muhalefetin ve demokrasi güçlerinin gündemine boylu boyunca giren, sosyalist hareket nezdinde ulusal sorun olarak yer alan Kürt sorununa ilişkin bir gönderme yoktur. İster etnik sorun ister ulusal sorun olarak anılsın yazıda kadınların farklı kadın ezilmişliklerini sayarken Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşanmayan bir farklılık kategorisi olan ırktan bahsedip etnik/ulusal farklılıktan bahsetmemiş olması bir yerleşme/yerelleşme sorunu olarak görülebilir. Aslında batıda uzun zaman önce görünür hale gelen lezbiyen kadınların da farklılıklar sıralamasında kendilerine yer bulamayışları yazıdaki farklılıklar vurgusunu soyutluğunu gösterir.

Farklılıklar ve ayrı örgütlenmeler bağlamındaki bir diğer sorun hangi hareketin hangi bileşenleri içermesi gerektiğine ilişkin kavram ve tanım karmaşasıdır. Bu noktada yaşanan sorun mevcut olanın mı kuramsallaştırılacağı, kuramın mı mevcuda uydurulacağı yönündedir? Kesin olan ise kuramsal olan ile mevcut olan arasındaki ayrımın netçe tanımlanmadığıdır. “Bağımsız Kadın Hareketi” alt başlığında önce kadın kurtuluşunu hedefleyen bir hareketin bağımsızlığının önemini ifade eder -ki yazının bütününe bakıldığında kadın kurtuluş hareketi kavramının feminizm yerine kullanıldığı düşünülür.- Ardından bilinç yükseltme gruplarının feminist harekete özgü olduğu vurgulanır. Bir sonraki paragrafta bilinç yükseltme grupları kitlesel kadın örgütleriyle birlikte bağımsız kadın hareketinin bileşeni olarak sayılır.

Feminizmin, farklı kadın ezilmişlikleri nedeniyle farklı kadın örgütlenmelerine sahip olmasının meşruiyetini ifade ettikten sonra bağımsız kadın hareketinin tek bir potada eritilmesinin sekterlik olacağı söylenir. Devamında ise feministlerin bir politik eğilim olarak bağımsız kadın hareketi içinde yer alıp hareketi etkilemeye çalışacağını açıklanır. Bu bağlamda, Bağımsız Kadın Hareketi bileşenlerinin, kadın kurtuluşuna ilişkin farklı politik/ideolojik yaklaşımlara sahip örgütlenmelerden (feministler, sosyalistler, anarşistler) mi oluşacağı, yoksa feminist hareketin bileşenlerinden, bilinç yükseltme grupları, feminist dernekler, feminist dergiler ve çevreleri, diğer feminist platformlar, tek tek feministler ile diğer kadın örgütlerinden mi (sosyalist kadın örgütleri, sendikaların kadın organları vs) oluşacağı belirsiz kalır. Somut gerçeklik ise, daha önce belirttiğimiz gibi, esas olarak sosyalist harekete ait aidiyetlerle bir araya gelen kadınların kurduğu örgütler (DKD, DEMKAD), yine geçmişe ait aidiyetlerin etkisiyle bir araya gelen kadınların kurduğu feminist,

hiyerarşik olmayan kadın örgütleri (AKKD, Kadın Kültür Evi) ve ideolojik- politik çerçevesi belli bir feminizm anlayışı çerçevesinde gruplaşan/platformlaşan feminist gruplar (*Feminist* ve *Kaktüs* çevreleri), tek tek feminist ve sosyalist kadınlar, kimi sosyalist gruplardan kadınlar şeklindedir. Bu bileşime baktığımızda ise farklı kadın kurtuluşu perspektifine sahip olunması sebebiyle bir bölünmeden (farklı feminizmler, sosyalistler) bahsetmek mümkün olmasına rağmen farklı kadın ezilmişlikleri temelinde bir örgütlenmeden bahsetmek mümkün değil. En azından 90'lı yıllarla birlikte Kürt kadınları bağımsız örgütlenmelerini başlatana dek!

Kampanyalar, şu veya bu nedenle çok bileşenli bir yapı olan bağımsız kadın hareketinin ortak, somut hedefler doğrultusunda hareket/mücadele etmesini sağlayan birliktelikler olarak tanımlanır. Hiyerarşiye izin vermeyen esnek ve geçici yapıları kampanyaların somut sorunlar etrafında en geniş kadın katılımına olanak tanıyacağı ifade edilir. Bugün karşı küreselleşme hareketlerinin uluslararası ölçekte güçlü bir alternatif ses çıkarmasına olanak veren kampanyalar da, aynı bilinç yükseltme grupları gibi, feminist politikaya ait özgün politik araç/modellerden biridir. Feminist hareket kendi mücadele biçimlerinin oluşumunda hiyerarşi, eşitsizlik ve çoğulculuk bağlamında son derece hassas örgütlenmeler yaratır. Kampanyalar da bu hassasiyetin ve kapsayıcılığın ürünüdür. Ki feministler sosyalistlerin örgütlenme biçimlerine ilişkin de kimi önemli sezgiler/eleştiriler geliştirirler. Üstelik yine hedef aldığı baskının niteliğinden ötürü, feminist hareket politikanın kapsamını radikal olarak genişletir ve politik mücadeleye katılanların bileşiminde ve katılım biçiminde önemli değişiklikler yaratır (Wainwright, 1984: 24). Sosyalistler arasındakinden farklı olarak güç ilişkilerine, azınlık çoğunluk hesabına, yöneten-yönetilen, karar alanlar-uygulayanlar ikiliklerine dayanmayan çok sesli, uzlaşmaya, gönüllü geri çekilmeye dayalı, geçici ama sürecin nasıl örgütlendiğine somut sonuç kadar odaklanan politika üretme biçimleridir kampanyalar.

Kampanyaların özgül hedefi ne olursa olsun her durumda bu somut hedef bir bütünün parçası olarak tahlil ediliyor ve sloganlar bu çerçeve içinde oluşuyordu. Erkek dayadığını, diyelim Türkiye toplumunda yaygın olduğu ile sürülen genel bir şiddet olgusundan ayırarak ele almanın da, işyerinde ya da sokaktaki cinsel tacizi ailede, yakın ilişkiler içinde süregiden cinsel tacizle bağlantısı içinde ele almanın anlamı da aynıydı. Yaş, eğitim, meslek, dil, din, etnik grup, ulus, ırk, sınıf vb. bakımından çok önemli farklılıklara sahip olmalarına rağmen, kadınların erkekler tarafından sistematik bir biçimde ezilen bir toplumsal grup oluşturduklarının vurgulanması...

Sözünü ettiğimiz eylemler, kadınları içinde bulundukları bölünmüşlükten çıkarıp, onları politik alana toplumsal bir özne olarak çıkarıyordu. Başka bir deyişle kadınların kendi aralarındaki çeşitli farklılıkların ötesindeki birliği ni ortaya koyuyordu. (Savran, 1994 : 84-85).

3.5. Sosyalist Feminizm

“Biz Sosyalist Feministiz”in bu bölümüne kadar “nasıl ve neden feminizm” sorusuna yanıt verildiği, bu bölümde ise “neden sosyalist feminizm”e yanıt verileceği ifade edilir. Politik bir tutarlılık için hem diğer feministlerle farkın hem de diğer Marksistlerle farkın berraklaştırılması gerekmektedir (Ehrenreich, 1997). Kuşkusuz üretilen bu yanıt yazarların nasıl bir sosyalizm anlayışına sahip olduklarından bağımsız algılanamaz. Zira sosyalist hareketin tarihine bakıldığında emek sermaye çelişkisi dışındaki ezilme/sömürü/çelişki alanlarına ilişkin yaklaşımlar bizzat sosyalizm kavrayışı temelinde belirlenmektedir. Reel sosyalizm pratiklerinin yegâne sorunu kadınların ezilmişliğini ortadan kaldıramamasının olmadığı, *Kaktüs*’ün yayımlanmaya başlamasından bir yıl sonra 1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılışıyla tarihsel olarak ispatlanır. Kaktüs’ün yayımlandığı 1988 yılında, önceden sosyalist hareket içinde yer alan ancak gerek Türkiye’deki sosyalist mücadele geleneği içinde gerekse reel sosyalizm deneyimlerinde kadınların ezilmişliklerine yeterli cevabın üretilmediğini düşünen çok sayıda kadın kendilerini sadece feminist olarak tanımlamayı uygun bulur. Örneğin *Feminist* dergisini çıkaran kadınların da neredeyse hepsi sosyalist hareket içinde yer almışlardır ya da almaya devam ederler ancak kendilerini sadece feminist olarak tanımlar ve sosyalist feminizmle ayrımlarının altını çizerek. Keza dünyada da sosyalizm anlayışları mevcut sosyalizm deneyimlerinden farklı olanlar da reel sosyalizmle ayrımlarını belirginleştirirler.

Erkek egemenliğinin olduğu yerde sosyalizm olamaz. Zira tanımı gereği gerçek sosyalizm kapitalizmde var olması mümkün olmayan insan ilişkilerinin tesisi demektir. Devrimci Troçkist feminizm sınıfın en çok ezilen kesimlerinin devrimin en kararlı unsurları olduğunu ifade eder. Yani işçi kadınlar özellikle de beyaz olmayanlar. Ki bu da sosyalizmle feminizmi yan yana getiren kuramdır. (Wong, 1997: 209)

Gülnur Savran kendisine sosyalist feminist demesinin sosyalizm anlayışıyla bağlantısını şöyle ifade eder: “O toplumlara biz sosyalist toplumlar demiyorduk, geçiş toplumları, bürokratikleşmiş işçi devletleri diyorduk. Sosyalizmin deneyimleri bunu [kadınların kurtuluşunu-H.O.] gayri mümkün kılmıştır diye düşünmüyorduk çünkü sosyalizmin dünyada gerçekleşmediğini düşünüyorduk. Hala da öyle düşünüyorum ama o sıralarda Marksizm’in cinsiyet körü olduğu tahlilim gelişti. İlerleyen yıllarda Marksizm’e yönelik eleştirim gelişti, o zaman o kadar gelişmemişti. Şimdi daha feministleştirdim diyebilirim” (Gülnur Savran ile Söyleşi 2006).

Feminizmin tek başına kadınların kurtuluşunu neden mümkün kılamayacağı bütünlüklü bir toplum projesine sahip olmamasıyla açıklanırken kadın ezilmişliğinin diğer toplumsal eşitsizliklerle ilişkisi şöyle ifade edilir:

Bir kadın yalnızca kadın değil aynı zamanda işçi ya da patron, Müslüman ya da Hristiyan, genç ya da yaşlı, evli ya da bekârdır. Kısacası bir kadını tanımlayan yalnızca cinsel kimliği değil, bunun yanı sıra toplum içindeki

farklı konumlara denk düşen farklı toplumsal kimliklerdir. Öyle ki, kadınlık durumunun birleştirdiği kadınlar, toplumsal yaşamlarının diğer alanlarında birbirleriyle çelişen çıkarlara, önceliklere de sahipler. Tam da bu nedenle farklı toplumsal konumlardaki kadınların feminizm anlayışlarını diğer toplumsal kimlikleriyle ilişkilendirmeye tutarlı hale getirmeye çalışmaları kaçınılmaz. (Kaktüs, 1988, Sayı 1: 14)

Bu ilişki farklı feminizmlerin temeli olarak tespit edilirken, örtük biçimde –bilinçli ya da bilinçsiz- de olsa farklı feminizmlerin kaynağına sınıfsal farkların konduğu görülebilir. Zira çelişen çıkarlar vurgusu sayılan kadınlık durumları içinde sadece işçi ve patron arasında söz konusudur. Ancak ortak mücadele bağlamında ortak/farklı çıkarlar sorununu kavramlaştırmak gerekir. Kadınların sınıflara bölündüğü yaklaşımı kadınların kapitalist sistemle farklı ilişkiler içinde olduklarını iddia eder. Bazıları ölesiye çalışır, bazıları az bazıları daha çok sömürülür. Bazı kadınlar ise bu durumdan açıkça yararlanır hatta bizzat sömürür (Ramazanoğlu, 1998: 147).

Yazının son bölümünde neden sosyalist feminizm sorusuna iki maddede açıklama getirilir: Sosyalizmin olanakları ve feminizmin eksikleri,

Sosyalizm her türden toplumsal ezilmeye ve sömürüye karşı çıkan bir ideoloji ve toplumsal proje olarak feminizme açıktır. Her türden toplumsal eşitsizliğin yok edildiği bir toplum projesi, cinsler arası eşitsizliğin de yok edilmesini gündeme getirir... Biz sadece feminizmin sosyalizmsiz olamayacağını değil sosyalizmin de feminizm olmadan tam olarak gerçekleşemeyeceğini düşünüyoruz... ...Feminizmin toplumsal projesi yok; somut kurumlarda yaşanan yaygın iktidar ilişkilerini sorguluyor ama siyasal iktidarı hedeflemiyor. Kadınların kurtuluşunu bir iktidar değişikliğinden ve toplumsal projeden bağımsız düşünmediğimiz ölçüde hem böyle bir projesi olan hem de feminizme açık bir sosyalizmi savunuyoruz. (Kaktüs, 1988, sayı 1: 15-16)

Sosyalizmin “bütünlüklü bir toplumsal proje”, “iktidar değişikliği” gibi kavramlarla ifade edilmesinin Marksizm açısından sorunları bir yana, feminist mücadelenin gelişme dinamiklerini sosyalist harekete bağımlı kılınır. Sosyalist feminizm bir bütünü değil, devrimci bir feminizmin neye bağlı olduğunu tanımlar hale gelirken feminizm tamamlayıcı unsur gibi ifade edilir.

Bu sosyalist feminizm kuramsallaştırması çerçevesinde eşitlikçi feministlerle ayırım cinsiyetçiliğin sadece ideoloji düzeyinde olmadığı ve tek başına kamusal alandaki kazanımlarla ortadan kalkmayacağı belirtilir. Radikal feministlerle ayırım ise mücadeleyi erkeklerle kadınların özel alandaki mücadelesiyle sınırlamaktan çıkarmak olarak değerlendirilirken radikal feministlerin, patriarkayı bir sistem, özel alanın kamusal alandaki izdüşümleriyle bir bütün, olarak değerlendirdiği göz ardı edilmiş denebilir.

Yazının son cümlesinde ise sosyalist feminist gelecek tasavvuru “*erkeklerle kadınların farklı ama eşit bir biçimde tanımlanması*” diye ifade edilir.

4. Kaktüs’ün Sonuçları

80’li yıllarda yükselişe geçen feminist hareketin 90’lardaki sonuçlarıyla temel politik perspektifini *Kaktüs*’ün belirlediği sosyalist feminizmin sonuçları ve yarattığı etkiler birebir örtüşmez. Bu yüzden bu sonuç bölümünde esas olarak sosyalist feminizmin etkilerini tartışmak hedefleniyor. *Kaktüs*’ün etkilerini ve sonuçlarını değerlendirirken bir bütün anlamında yaşadığımız coğrafyadaki kadınların hayatlarında ne gibi değişiklikler yaptığından çok, toplumsal muhalefet, feminist hareket, sosyalist hareket ve sosyalist feminizmin ön şartı özel mülkiyete son verecek kesimler/sınıf hareketi üzerindeki etkilerini –kuşkusuz en geniş kesimleri etkileyen örnekler üzerinden- ve sonuçlarını değerlendirmek gerekiyor.

1995 seçimlerinden sadece 14 ay sonra alınan 28 Şubat kararları, Refah’ın birinci parti olarak iktidara ortak olmasının Türkiye’deki siyasal dengeler üzerindeki etkilerinin sonucu olur. Bu anlamıyla 1995 seçimleriyle Türkiye’nin siyasal ortamındaki belirleyici rollerini ispatlayan Kürt sorunu ve siyasal İslam, tüm toplumsal muhalefetle birlikte kadın hareketinin tartışmalarının da gündemini belirleyen temel aktörler haline geldiler. Siyasal İslam’ın en önemli mevzi savaşı olarak kabul ettiği türban sorununa yaklaşım 1980’lerin feminist hareketinin ayrımlarından çok daha farklı kuramsal ve politik ayrımları ortaya çıkardı. Feminist hareket türban sorununda ayrışırken, 80’lerin radikal-sosyalist feminizm ayrımıyla dolaylı ya da dolaysız bir bağ kurulmaz. Diğer yandan Türkiye’deki kadın hareketinin ve feminist hareketin diğer bileşenleriyle yan yana geldiklerinde, Kürt kadın olmaktan kaynaklı ezilmişliklerin yeterince dikkate alınmadığı eleştirisi de söz konusudur. Bir anlamda siyah kadınların Amerika’da yaşadıkları farklılaşma/ötekileşme olgusu yaşanmaktadır (Acker, 2001).

...Teorik boyutunu araştırırken, Siyah Feministler’le örtüştüğümüzü gördük; beklentilerimiz, taleplerimiz, yaşadıklarımız çok paraleldi onlarla. (Canan, 2005: 228)

Aslında gerek türban sorununda gerekse Kürt Kadın Hareketiyle ilişkiler bağlamında feminist hareketi ayrıştıran temel argümanlar radikal-sosyalist feminizm ayrımından çok militarizm, Kemalizm, kamusal alan, farklı kadın kimlikleri ve tercihlerine ilişkin yaklaşımlardaki farklılıklarla belirginleşir. Bu anlamıyla *Kaktüs*’ün kadın hareketinin/feminist hareketin toplumsal mücadele içindeki ve Türkiye’nin siyasal konjonktürüne etkilerini/tepkilerini de 1995 yılındaki seçimlerle sonlandırmak anlamlı olur.

Somut olarak kamusal alandaki kadın emeği üzerine sürekli politika üretilmesi, kampanya örgütlenmesi söz konusu olmamakla birlikte, feminizmin/sosyalist feminizmin etkileri, sınıf mücadelesinin aktif kadınlarının mücadele alanlarını, kadın ezilmişliğini yeniden tanımlayarak örgütlemeye girişmeleriyle, sonuçlanır. İlk etkiler sendikalaşma mücadelesini başlatan, çoğunluğunu/hemen hepsini, sosyalistlerin oluşturduğu Eğitim-Sen sürecinde görülür. Eğitim-Sen ana tüzüğünde kadın üyelerin özel

sorunlarına eğilmekten söz edilir. Bugün için çok dar ve yüzeysel bir anlam ifade etse de, 1990 yılında sosyalistlerin kurduğu bir sendikada emekçi kadınların emekçi kimliklerinin dışında kadın olmaktan kaynaklı sorunları olduğunun kabulü anlamına gelen bu cümle, sendikal alana feminizmin gölgesinin ilk düşüşü sayılabilir (Eğit-Sen Tüzüğü, 1990). İlerleyen yıllarda, sınıf mücadelesini öne çıkaran kamu çalışanlarının kurduğu sendikaları çatısı altında toplayan konfederasyonlaşma süreciyle ortaya çıkan KESK-Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu, 1. Genel Kurulu'nda (16-17-18 Ağustos 1996) her alanda kadınlara pozitif destek sağlanması kararı alır. KESK genel kurulların ağırlıklı delege bileşiminin, sosyalist grupların alana ilişkin politik yönelimlerine göre bir dağılıma sahip olduğu düşünülünce, bu kararı sosyalistlerin kamu çalışanları alanındaki örgütlenmelerinde görülmeye başlanan feminizm etkileri olarak yorumlamak yanlış olmaz. Açıkça pozitif ayrımcılık kavramının kullanılmamasına rağmen kabul edilen önerenin maddeleri feminizmin temel argümanlarının meşrulaştığını ispatlamaktadır:

- 1-KESK Kadın Sekreteryaşının KESK'e üye sendikaların iç hukukuna uygun olarak kadın komisyonlarıyla eşgüdümlü biçimde çalışabilmesi için etkinliklerinin ve birikimlerinin sürekli kılınmasını sağlamak;
- 2-Önümüzdeki dönemde MYK ve GYK'da kadın üyelerin sayıları oranında temsil edilmelerinin olanaklarını yaratmak;
- 3- Kadınlar arasında bilgi ve deneyim aktarımı sağlayacak, kendilerini ifade etmelerine olanak tanıyacak, kadın sorunlarının tartışıldığı ve önerilerini içerecek düzenli bültenler çıkarmak;
- 4-İşyerlerinde ve aile içinde şiddet uygulanmasını ve cinsel tacizi disiplin suçu olarak benimsemek ve bunlara yönelik kampanyalar düzenlemek;
- 5-Kadın kurultayları ve kadın eğitim çalışmaları düzenlemek;
- 6-Sendikal çalışmalara ve toplu sözleşme süreçlerine kadınların katılımını sağlayacak önlemler almak;
- 7-KESK olarak sendika şubelerinde çocuk odaları oluşturma çalışmalarını teşvik etmek. (Pazartesi, Eylül 1996, Sayı 18: 8)

Alınan kararlar, kadın emekçilerin özel alanda, çalışma yaşamında ve sendikal faaliyet içerisinde erkeklerden farklı koşullarda var olmaları nedeniyle, bağlı oldukları sendikaların hiyerarşisi dışında konfederasyon genelinde yatay olarak ilişkilennemeleri gerektiğini ifade etmektedir.

Feminist hareket ilk etkilerini ağırlıklı olarak dünyayı değiştirebileceğine inanan üniversiteli, muhalif, ama çoğunlukla bağımsız genç sosyalist kadınlar nezdinde göstermeye başlar. Değişik üniversitelerde (özellikle büyük şehirlerde) feminist genç kadınlar örgütlenmeye başlarken, kendilerini sosyalist olarak tanımlayanlar için, Kaktüs'ün sağladığı altyapı, açıkça belirtilmese de, bir çıkış ve meşruiyet noktası bulmalarını olanaklı kılar. Bu eğilimin en önemli örneklerinden biri de ağırlıklı olarak Boğaziçi Üniversitesi öğrencilerinin oluşturduğu feminist grubun çıkardığı, *Sol Feminist Martı* olur.

Sol Feminist Martı, “Çıkarken” yazısında feminizmle, mülkiyet, aile, devlet, sermaye gibi olgular ve kurumlar arasındaki ilişkiyi sosyalist feminist bir perspektifle açıklar:

Neden mi Martı? Çünkü martı özgürlüğünü mavi göklerde kanat çırparken geride kaybedecek hiçbir şeye sahip olmamasından alıyor. Biz de özgürlüğün ancak mülksüzlükten geçtiğini bildiğimiz için seçtik martıyı. Feminist ütopyamızda özgür bir toplum ancak martılar gibi umarsız ufuklara uçtumuzda gerçekleşecek. Henüz martı değiliz... Çünkü taşınır/taşınmaz bir sürü eşyamız var... Oysa martılar sıcak dumanları tüten bacaların aslında hiç de ‘kutsal aile’leri temsil etmediğini bilirler... Baba, koca, sermaye, devlet vb. gibi bir reis’e tabi olup nasıl kafalarına göre takılabilir martılar! Çatılara birer pislik bırakmaları ondandır işte... İnsanı boyunduruk altına alan, sömüren, ezen hiçbir kurumun ve yapının kutsal (!) olmadığını bilirler onlar... (Martı, 1994, Sayı 1)

1995 8 Mart’ında yayımlanmaya başlayan *Pazartesi* dergisi, yayın kurulunun bileşimiyle, yeni bir feminist odağın habercisi olur. Zira ağırlığını, radikal feministlerin oluşturduğu *Feminist* dergisi çevresinden kadınlarla, *Kaktüs* çevresinden kadınlar bir araya gelerek, *Pazartesi*’yi yayımlamaya başlarlar. Yayımlanmaya başladığı ilk aylardan itibaren gerek ele aldığı gündemler ve ele alınış biçimleri gerekse yayın kurulunun bileşimi *Pazartesi*’yi feminist hareketin yeni odağı haline getirir. “Kadınlara ait her şeyi çekinmeden ürkmeden tartışmak istiyoruz” diyen *Pazartesi* gerekçesini şöyle açıklar:

Neden mi? Hayatımızı değiştirmek için bir yandan toplumsal hayatı düzenleyen ve bizi boyunduruk altına alan kanunların, kuralların, geleneklerin değişmesinin şart olduğunu görüyoruz. Ayrıca bunun yeterli olmadığının, her birimizin özel hayat denen ama pekâlâ birbirine benzeyen kaderimize başkaldırmak gerektiğinin farkındayız. (Koçali, 2002: 77)

Pazartesi’nin politik ağırlığını hissettirmeye başladığı 1995–96 yıllarından itibaren gerek sosyalist hareketin gerekse ana akım medyanın feminist odak olarak yüzünü döndükleri kadınlar *Pazartesi*’nin kadroları olur. Keza kadın hareketinin farklı bileşenleri ve feminizmle ilgilenmeye başlayan tek tek kadınlar için de en etkili feminist odak *Pazartesi* haline gelir. *Pazartesi* haber ağırlıklı ve popüler, çok sayıda kadına ulaşmayı ve feminizmi hayatın her alanında var etmeyi amaçlayan bir dergidir. Kadınların birbirlerine feminizmin ne olduğunu anlatmalarının ve feminizmi örgütlemelerinin aracı olmayı hedefler (Düzkan, 2005). Feminizmin hayatın her alanında sözünü üretmesi aslında kadın ezilmişliğinin farklı egemenlik ilişkileriyle bağlantısını ortaya koymayı gerektirir. Kadınların farklı kimlikleri vardır ve bunlar birbirinde ayrıştırılarak yaşanamaz. Anı anda hem işçi hem kadın hem de siyah ya da Kürt olunur (Brenner, 1998). Bu anlamıyla *Pazartesi*’de sosyalist feminizmin ve *Kaktüs*’ün kuramsal çizgisinin etkileri görünür:

Kadınları birleştiren, bir kadın politikasının, feminizmi mümkün kılan şeyin, kadınların erkek egemenliği karşısında ortak konumları olduğunu düşünüyoruz. Ama biliyoruz ki, sınıfsal aidiyetten medeni duruma dek pek çok farklılık kadınları birbirinden ayırıyor, kadınlık durumlarını farklı koşullarda ve biçimlerde yaşamalarına yol açıyor. Kadınların bu bölünmüşlüklerinin ve erkek egemenliğini diğer iktidar türlerinden ayıran yapısal farklılıkların, kadınların mücadele araçlarına, örgütlenme biçimlerine de yansıdığını görüyoruz. (Koçali, 2002: 80-81)

1995'ten itibaren feminizmle tanışan neredeyse tüm kadınların kişisel ve/veya örgütlü politik tarihinde *Pazartesi*'nin izleri görülür. Bu nedenle Kaktüs'ün feminist hareket üzerindeki etkileri tartışmasının *Pazartesi*'nin yayımlanmaya başladığı tarihle sınırlanması anlamlıdır.

1989 yılında Berlin Duvarı'nın çöküşüyle başlayan süreç, tüm dünyada, "komünizm öldü" nidaları arasında sosyalist hareketi ve sınıf hareketini etkisi altına alır. Önce Doğu Avrupa'daki rejimler kapitalizmin ve çok partili yaşamın nimetlerini keşfederken ardından Avrupa komünist partileri serbest piyasanın nimetlerini keşfetmeye ve proletarya diktatörlüğü hedefini terk etmeye başladılar. Türkiye'de ise Soğuk Savaş yıllarının Rusya/Komünizm korkusu geride kaldı. 1991 yılında yapılan düzenlemelerle 141-142. maddelerle birlikte 163. madde de kaldırılınca komünizm propagandası da, komünist örgüt kurmak da, şeriat istemek de serbestleşti. Yine de 90'lı yıllar Sosyalist Hareket'in kaybettiği prestije, ideolojik hegemonyaya ve kitle desteğine rağmen birlik, yeniden yapılanma ve yasal mücadele olanaklarını geliştirme çabalarına tanıklık eder. Önce TBKP ardından SBP, BSP ve ÖDP sosyalist hareketin çoğulcu bir sosyalizm anlayışıyla yeniden yapılanma ve birlik arayışlarının yasal zeminleri olurlar. BSP 1994 yılında kurulurken tek sayfalık bir programa sahiptir. Kurulduğu bir yıl içinde her düzeyde bir araya gelen kadınlar parti tüzüğü'nün kadınlara ilişkin maddelerini tartışmaya başlarlar. Parti içinde sorun olan iki maddeden biri kadına yönelik aile içi/özel alandaki şiddetin disiplin suçu olması, diğeri ise yönetim organlarındaki kadın kotasıdır. Her ikisi de tepkiyle –erkek yöneticiler tarafından- karşılanır. Bugün toplumun hemen bütün kesimlerince cezalandırılması gereken bir suç olarak görülen kadına yönelik şiddet, bir sosyalist partide "kitle partisinde olur böyle şeyler" denilerek görmezden gelinmeye çalışılır. Keza 1989 yılında sosyal demokrat SHP'nin kabul ettiği yüzde otuz kotaya da "komünistin kotası olmaz" denilerek itiraz edilir. Ancak partili kadınların yoğun mücadelesi ve dayanışması sonucunda her iki talepleri de 1995'teki Olağan Büyük Kongre'de kabul edilir. Türkiye'de ilk kez sosyalistler, kurdukları bir örgütte, kadınlara her düzeyde yüzde otuz kota uygulanmasını, gönülsüz de olsa, kabul etmek zorunda kalırlar (Osmanağaoğlu, 2006). Yüzde otuz kota uygulaması ve kadına yönelik şiddetin disiplin suçu sayılması BSP'nin de katılımıyla 1996 yılında kurulan ÖDP'nin ilk tüzüğü'nde yer alır. Kuruluş yıllarında kendini "kadınların da partisi" olarak tanımlamış olması, o yıllarda çoğu insan tarafından olumluluk olarak de-

gerlendirilmekle birlikte, kısa ve orta vadede feminist hareketi gerileteceği öngörüsünde bulunanlar da mevcuttur. Zira parti içi erkek egemenliğine karşı mücadele ve tüm parti politikalarının feminist süzgeçten geçirilmesi çok önemlidir ancak erkeklerin de olduğu bir yapılanmada gündeme alınmaması gereken konular vardır (Savran, 2007). Karma bir örgüt adına kadın politikası yapmak özel alanın feminist politikasını yapmayı dışlamaktadır. Yine de parti içi kadın örgütlenmesi hareket alanını kısa zamanda Türkiye Sosyalist Hareketi’nin tarihinde görülmemiş bir biçimde genişletir. Kadınlara daha uzun konuşma ve öncelikli konuşma hakkı, yerel ve genel seçim adaylıklarında erkeğin yüzde 70’i kadar oy alan kadınların listenin üst sırasına geçmesi, partinin kadın sözünü üreten birimlerinin özerkliği söz konusudur (ÖDP Tüzüğü, Seçim Yönetmeliği, Kongre Kararları, PM Yönetmeliği). ÖDP, öncelikle çok sayıda feministin üye olması, ardından yakaladığı kitlesellelikle kadın politikasında belirleyici konuma yükselerek feminist hareket açısından da bir dönemeç haline gelir. Feminist hareketin konumlanması da ilerleyen yıllarda ÖDP’den önce ve ÖDP’den sonra olarak tartışılmaya başlandığı için ÖDP’nin kuruluşuyla başlayan sürecin, *Kaktüs*’ün sosyalist hareket üzerindeki etkilerinin somutça görüldüğü son dönem olduğu söylenebilir.

Kaktüs’ün en önemli eksiği ne oldu sorusuna Gülnur Savran söyleşisinde şu cevabı veriyor: “Çoğalamadık”. Bugünün ihtiyacı özel alan-kamusal alan bağlantısını asla koparmadan ancak özel alandaki reel değişimlerin de ancak kamusal alandaki kazanımlarla gerçekleşebileceği öngören bir patriarka ve kapitalizm eleştirisi yapan (sistem dışı) bir feminizmin “çoğalmasındır”. Bu ise *Kaktüs*’ten bugüne akan bir soruyu acil olarak cevaplandırma ihtiyacını öne çıkarıyor: Örgütlenmek ama kiminle ve nasıl? Nasıl sorusuna verilen cevapları *Kaktüs* sayfalarında bulmak mümkün: Hiyerarşisiz ve katılımcı. Etnik, sınıfsal farklılıkları dikkate alan küresel ölçekte etkileşimi öngören bir politik temelde örgütlenmek kuşkusuz (Acker, 2001). Kiminle sorusunun ise cevabı ancak sosyalist feminist mücadelenin aktivistlerinin mücadele deneyimleri ortaya çıkarabilecek. ■

Kaynakça

- Acker, J. (2001) “Different Strategies are Necessary Now”, *Monthly Review*, Ekim 2001, (Çevrimiçi) <http://www.monthlyreview.org>.
- Barret, M. (1995) *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı*, Çev. Şen Süer, İstanbul: Pencere.
- Berkay, F. (1998) “Önsöz”, *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*, Çev. Mevkure Bayatlı, İstanbul: Pencere.
- Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı*, İstanbul: İletişim.
- Brenner, J. (1998) “On Gender and Class in US Labor History”, *Monthly Review*, Ekim 1998, (Çevrimiçi) <http://www.monthlyreview.org>.
- Connel, R.W. (1998) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, Çev.Cem Soydemir, İstanbul: Ayrıntı.
- Coontz, S. (2002) “Revisiting Marx and Engels on the Family”, *The Socialist Feminist Project*, Ed. By Nancy Holmstorm, New York: Monthly Review, s.125-128.
- Delphy, C. (1999) *Baş Düşman*, Çev. Handan Öz, Lale Aykent Tunçman, İstanbul: Saf.

- Düzkan, A. (2005) "Pazartesi Dergisi Deneyimi (2000 Sonrası)", *Özgürlüğü Ararken*, İstanbul: Amargi, s.153-173.
- Ehrenreich, B. (1999) "What is Socialist Feminism", *Materialist Feminism*, Ed. Rosemary Hennessy, Chrys Ingraham, New York: Routledge, s.65-71
- Eisenstein, H. (2001) "The Broader Picture", *Monthly Review*, Ekim 2001, (Çevrimiçi) [http:// www.monthlyreview.org](http://www.monthlyreview.org).
- Engels, F. (1998) *Ailenin Devletin Özel Mülkiyetin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Epstein, B. (2001) "What Happened To Women's Movement", *Monthly Review*, Mayıs 2001, (Çevrimiçi) [http:// www.monthlyreview.org](http://www.monthlyreview.org).
- Firestone, S. (1993) *Cinselliğin Diyalektiği*, Çev. Yurdanur Salman, İstanbul: Payel.
- Hartmann, H. (1992) "Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği", Çev. Gülşad Aygen, *Kadının Görünmeyen Emeli*, Der. Gülnur Savran, Nesrin Tura, İstanbul: Kardelen, s. 128-170.
- Hooks, B. (2000) *Feminizm Herkes İçindir*, Çev. Ece Aydın, Berna Kurt, Şirin Özgün, Aysel Yıldırım, İstanbul: 2002
- German, L. "Theories of The Family", *Materialist Feminism*, Ed. Rosemary Hennessy, Chrys Ingraham, New York: Routledge, s. 147-163.
- Koçali, F. (2002) "Kadınlara Mahsus Gazete Pazartesi", *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim: İstanbul, s.73-87.
- Kollontay, A. (1986) *Kadınların Özgürlüğü*, Çev. Yasemin Çongar, İstanbul, Yarın.
- Larrain, J. (2001) "İdeoloji", *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Ed. Tom Bottomore-Türkçe Der. Mete Tunçay, Çev. Mehmet Küçük, İstanbul: İletişim, s. 292-296.
- Lloyd, G. (1996) *Erkek Akıl*, Çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı.
- Mitchell, J. (1985) *Kadınlık Durumu*, Çev. Gülseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Feraye Tınç, Şule Torun, Yaprak Zihnioğlu, İstanbul: Kadın Çevresi.
- Osmanağaoğlu, H. (2006) "Bir Kota Mücadelesi", *Pozitif Ayrımcılık Dosyası*, Mart 2006, (Çevrimiçi) <http://www.bianet.org>.
- Ovadia, S. (1994) "Çok İmzalı ve Çok Özne Bir Kronoloji Denemesi", TÜSTAV Arşivi, *Birikim*, Sayı 59, s. 55-57.
- Ramazanoğlu C. (1998) *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*, Çev. Mefkure Bayatlı, İstanbul: Pencere.
- Rosenberg, C. (1990) *Kadınlar ve Perestroyka*, Çev. Osman Akınhay İstanbul: Pencere.
- Rowbotham, S. (1984) "Kadın Hareketi ve Sosyalizm İçin Örgütlenme", Çev. Emel Çetin Özgül, *Feminizm Sosyalizm ve Eylemde Birlik*, İstanbul: İletişim, s. 33-187.
- Savran, G. (1985) "Feminizmler", *Yapıt*, Sayı 9, s. 5-26.
- Savran, G. (1985) "Sosyalist Feminizm Olanaklı mı?", *11 TEZ*, Sayı: 1 s. 139-151
- Savran, G. (1998) "Manifesto'nun Kör Noktası" *Sınıf Bilinci*, Sayı: 21, s.110-119.
- Savran, G. (2004) *Beden Emek Tarih*, İstanbul: Kanat.
- Savran, G. (2005) "80'li Yılların Kampanyaları ve Özel Alanın Politikası", *Özgürlüğü Ararken*, İstanbul: Amargi, s. 81-101.
- Savran, G. (2005) "Kaktüs Dergisi Deneyimi", *Özgürlüğü Ararken*, İstanbul: Amargi, s. 119-137.
- Savran, G. (2007) "Feminist Eleştiri Karşısında Marksist Sol", *Sol-Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim s. 1146-1153.
- Wainwright, H. (1984) "Eylemde Birliğe Doğru", Çev.Emel Çetin Özgül, *Feminizm Sosyalizm ve Eylemde Birlik*, İstanbul: İletişim, s. 248-290.
- Waters, M.A. (1997) "The Politics of Women's Liberation Today", *Materialist Feminism*, Ed. Rosemary Hennessy, Chrys Ingraham, New York: Routledge, s. 24-33

White, B.J. (1999) *Para ile Akraba*, Çev. Aksu Bora, İstanbul: İletişim.

Wong, N. (1997) “Our Bridge To Freedom”, *Materialist Feminism*, Ed. Rosemary Hennessy, Chrys Ingraham, New York: Routledge, s. 207-214.

Zetkin, K. (1980) *Lenin’in Bütün Dünya Kadınlarına Vasiyeti*, Çev. Atilla Temiz, İstanbul: Sorun.

Eğitim-Sen (1990) *Eğit-Sen Tüzüğü*, İstanbul: Eğitim-Sen.

ÖDP (1996) *ÖDP Tüzük-Programı*, Ankara

ÖDP (1997) *Kararlar*, İstanbul

Dergiler:

Feminist, (1987) “Feminizmin Adı”, Sayı:1, s. 7-16.

Pazartesi, (1996), Eylül, Sayı 18.

Sol Feminist Martı, (1994), Mart, Sayı 1.

Sosyalist Feminist Kaktüs Sayı:1’den 12’ye Kadar, Mayıs1988- Eylül 1990

Söyleşi:

Gülnur Savran, 2006, İstanbul; Filiz Karakuş, 2006, İstanbul

Fransa’da Sosyalist Kadın Hareketinin Temelleri ve Flora Tristan

Ateş Uslu*

Giriş

Büyükannem tuhaf bir kadıncağızdı. İsmi Flora Tristan’dı. Proudhon’da deha olduğunu söylerdi. Bu konuda hiçbir şey bilmediğimden, Proudhon’a güveniyorum (Gauguin, 1923: 133).

Fransız ressam Paul Gauguin’in bu cümlelerle andığı Flora Tristan, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kıta Avrupa’sında kadın hareketinin ve sosyalist hareketin en önemli temsilcilerinden biridir. 1830’lu yılların sonunda yayınladığı makale ve kitaplar, yaşadığı dönemde Fransa’nın önde gelen kadın yazarları arasında anılmasını beraberinde getirmiş, 1840’ların ilk yarısında kaleme aldığı *İşçi Birliği* ise 1848 Devrimi öncesinde işçi hareketinin en etkili metinlerinden biri olmuştur. Bununla birlikte, Tristan’ın çalışmalarının feminizmin ve sosyalizmin tarih yazımında gereğince ilgi görmediğini gözlemlemek mümkündür. Bu yazıda, Tristan’ın yaşamı ve yapıtlarının tarihsel bağlamı içinde incelenmesi amaçlanmaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa’da işçi hareketlerinin ve sosyalist düşüncelerin olduğu kadar, kadınların kurtuluşu düşüncesinin de ortaya çıktığı dönemdir. Kadınların kurtuluşuna dair fikirlerin ortaya çıkışı, “bireysel özne” fikrinin ön plana çıkışının zorunlu bir sonucu olarak değerlendirilebilir (Fraisie, 1998: 66-67): kapitalizmin ve liberal düşüncenin getirdiği yalıtık, tekil birey anlayışının gelişmesi, kadınlık durumunun da bireysel düzlemde göz önünde bulundurulmasına temel hazırlamıştır. Bu süreçte, XVIII. yüzyıl sonundan itibaren modern feminizmin öncüsü sayılabilecek hareketler ortaya çıkmış, “feminizm” terimi de XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Abrams, 2002: 267).

XIX. yüzyıl Fransa’sında kadın hareketinin gelişimi, Almanya’ya benzer bir şekilde (Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri’nden farklı olarak) sosyalist

* Paris I Panthéon-Sorbonne ve Budapeşte ELTE üniversiteleri, tarih bölümü doktora öğrencisi.

hareketle iç içe gerçekleşmiştir (Acar-Savran, 1985: 13). Fransa, 1815 yılında Borbon Hanedanı'nın monarşik düzeninin restore edilmesinden 1848 Devrimi'ne uzanan dönemde "sosyalizmin anavatanı" konumundadır ve sosyalist hareketlerin gelişmesi bağlamında İngiltere ve Almanya'ya kıyasla çok daha ileridedir. Tarihçi Jean Bruhat (1972: 331-332) bu durumun salt ekonomik ölçütlerle açıklanamayacağını belirtir: Bu dönemde Fransa'da burjuvazi tam anlamıyla bir "devrim" gerçekleştirmiş durumda değildir, aristokrasi ve burjuvazi arasındaki mücadele siyasi ve toplumsal yaşamı belirlemeye devam etmektedir, ekonomik alanda da sınaî üretim değil, tarım hâkim durumdadır. Dolayısıyla sosyalist hareketin bu dönemde Fransa'daki gelişmişlik düzeyi sanayileşme gibi olgularla açıklanamaz. Bruhat, Fransız Devrimi'nin etkilerinin bu durumu açıklayabildiğini öne sürer: Fransız Devrimi'nin 1792 tarihinden itibaren girdiği radikal yönelim Kilise mülklerine el konması ve genel oy hakkının kısa süreli olsa da kanunlaştırılması gibi sonuçlar doğurmuş ve sosyalist hareketlerin gelişimine zemin hazırlamıştır. Fransa'da XVI-II. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın ilk yarısında kadınların kurtuluşu düşüncesinin ve kadın hareketlerinin gelişimi de, ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi, Fransız Devrimi'nin kitlesel hareketliliğine ve işçi hareketlerinin gelişimine paralel olarak ilerlemiştir.

Bu çalışmada, işçi hareketi ve feminist düşünce arasındaki bağlantının XIX. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da aldığı özgün biçim, Flora Tristan'ın yaşamı ve eserleri ile bağlantısı içinde ele alınacaktır. Bu çerçevede, Tristan'ın öncelikle bireysel düzlemde, daha sonra işçi hareketiyle bağlantı içinde feminizmin nüveleri olarak nitelendirilebilecek düşüncelerini geliştirme süreci sergilenecektir. Bu doğrultuda ilk olarak tarihsel bağlama ilişkin bir tasvir yapılacaktır, Fransız Devrimi'nin ve devrimi izleyen dönemde kadın hareketinin geçirdiği dönüşümler incelenecektir. İkinci bölümde dönemin önde gelen yazarlarından Flora Tristan'ın yaşamına değinilecek ve ilk dönem eserleri incelenecektir. Son bölüm ise Tristan'ın "işçi birliği" projesinin ve bu projenin kadınların kurtuluşu düşüncesiyle eklenmesinin incelenmesine ayrılmıştır.

I. Fransız Devrimi Sonrasında Kadınlar: Toplumsal Koşullar ve Siyasi Düşünceler

A. Fransız Devrimi ve Kadın Hareketi

Kadın-erkek eşitliği düşüncesinin 1789 Fransız Devrimi'nden daha eski bir olgu olduğu açıktır. Ancak 1789'dan itibaren kadınlar üzerine söylenenler birer "söylem" olmaktan çıkmış, kadın hareketi eylem boyutunda kendini dışa vurmaya başlamıştır (Albistur ve Armogathe, 1977: 212). Bu durum, her şeyden önce, Fransız devriminde kadınların oynadığı etkin rolden kaynaklanmaktadır. Devri-

min hemen öncesinde, 1788-1789 yıllarında “Etats Généraux”¹ temsilcilerine verilen yazılı taleplerde kadınların sefaleti, eğitimsizliği, fuhuş gibi konular az da olsa dile getirilmişti. Devrim günlerine ise kadınlar gösterilere geniş çapta katılmıştı, ancak bu katılımın arkasında herhangi bir “feminist” düşünce olduğunu söylemek mümkün değildir (Albistur ve Armogathe, 1977: 223-227). Bununla birlikte, feminist eylemin nüveleri de bu dönemde görülebilir. Devrim sonrasında kurulan kulüplerin bir kısmı kadın kulüpleri ya da kadın ve erkeklerin oluşturduğu karma kulüplerdir; bunlar kadının toplumdaki konumunu sorgulamış ve eleştirmiş, kimileri Ulusal Muhafız Alayı’na kadınların da katılabilmesi için mücadele etmiştir (Zancarini-Fournel, 2005: 24-26). Devrim sırasında Olympe de Gouges (1748-1793) gibi kadın yazarlar da etkin faaliyet göstermiştir.

İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’nin 1789 yılında yayımlanmasından itibaren, insanların kanun önünde eşitliği ilkesi kabul edilmiştir. Ancak devrim döneminde kadınlar siyasi alandan dışlanmış durumda kalmaya devam etmiştir; örneğin kadınlara oy verme hakkı tanınmamıştır. Özel alanda da herhangi bir kazanımları olduğu söylenemez (Fauré, 1997: 205). Düşünür Etienne de Condorcet 1789 öncesinde kadınlara medeni ve siyasi haklar tanınmasını savunmuş, ancak 1789 sonrasında ortaya attığı “Hak Beyannamesi” tasarılarında bu konuya yer vermemiştir. Bu durumu, kimi yazar ve tarihçilere göre Condorcet’nin halkçı kadın taleplerinin olası gelişiminden çekinmesiyle açıklamak mümkündür; kadın-erkek eşitliği konusu teoride sorun teşkil etmese de, eyleme geçirildiği takdirde Condorcet’nin arzu etmeyeceği sonuçlar doğurabilirdi (Albistur ve Armogathe, 1977: 221-222). Bununla birlikte, ilerleyen dönemde XIX. yüzyıl feministleri kendi eserlerinde Condorcet’nin düşüncelerine sık sık atıf yapacaktı (Fraisie, 1998: 263).

1791’in yaz ve sonbahar aylarında gelişen bazı olaylar devrimin yeni bir seyir içine girmesine neden oldu. Temmuz 1791’de kral XVI. Louis ve ailesi ülkeyi gizlice terk etme hazırlığı içindeyken yakalandı, bunun üzerine büyük ölçüde siyasi meşruiyet kaybeden kral, yeni bir anayasayı kabul etmek zorunda kaldı. Eylül 1791’de kabul edilen anayasada, tıpkı 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’nde olduğu gibi, kadınların durumuna özel olarak atıf yapılmıyordu. Anayasanın kabulünü takiben Olympe de Gouges “Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Beyannamesi” başlıklı bir metin yayınladı. Beyanname kraliçe Marie-Antoinette’e ithaf edilmişti, bu şekilde sınıflar üstü bir nitelik kazanmıştı. Esas itibarıyla beyanname İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’nin kadınlar üzerinden yeniden yazılmış bir biçimiydi, dolayısıyla kadınların toplumda eşit haklara sahip birey ve yurttaşlar olmalarını öngörüyordu. Beyannamenin önemli bir etkisi olmadı (Fauré, 1997: 212), Olympe de Gouges ise 1793 yılında Jakoben rejime muhalefet ettiği için idam edilecekti.

Monarşiye resmen son verildiği 20 Eylül 1792 tarihinde resmi nikâh ve boşan-

1 *Etats Généraux*: Fransa’da monarşi döneminin geleneksel meclisi; kralın talebi üzerine olağanüstü durumlarda toplanır, herhangi bir yasama yetkisi yoktur.

ma konularını düzenleyen bir kanun meclisten geçti. Kanunla boşanmada kadın-erkeğe eşitliği esası kabul ediliyordu. Bu şekilde, Katolik Kilisesi'nin öngördüğü dinsel nikâhı tek evlilik biçimi olarak kabul eden ve dolayısıyla boşanmaya imkân tanımayan monarşi dönemi uygulamaları son buluyor, modern-burjuva medeni hukukuna doğru bir geçiş yapılıyordu. İlerleyen dönemde, 1792-1795 yılları arasında özellikle kentsel kesimde yoğun bir boşanma hareketi gözlemlenecekti. 1794 yılında çıkarılan kanunlarla ise miras hukukunda erkek üstünlüğüne son verilecekti (Zancarini-Fournel, 2005: 29).

Bununla birlikte, medeni hukuk alanında kadınlar lehine olduğu söylenebilecek bu düzenlemelere rağmen, Jakobenler başta olmak üzere devrimci kadrolar sık sık kadınların karşı devrimci harekete destek verdiğini iddia ediyordu (Guilhaumou ve Lapied, 1997: 157). Jakobenler, kadınların doğal olarak erkeklerden aşağı konumda olduğu fikrini kabul ediyordu. 1793 yılında basında ve meclis konuşmalarında Gracchus Babeuf, Jacques-René Hébert, Jean-Paul Marat, Maximilien Robespierre gibi devrimci önderler bu yönde açıklamalar yapmıştı (bkz. Albistur ve Armogathe, 1977: 236). De Gouges'un monarşi yanlısı olduğu suçlamasıyla yargılanıp giyotinle idam edilmesinden sonra da "devlet adamı" olmak isteyip doğaya aykırı hareket ettiği yazılacaktı. Jakoben iktidarı döneminde, 30 Ekim 1793 tarihinde "her tür kadın kulübü ve derneği"ni yasaklayan bir kararname yayınlandı. Tarihçiler bu durumu burjuva kamusal alanın düzenlenmesi isteğiyle ve olası dönüşüm taleplerini bastırma amacıyla açıklamaktadır (Guilhaumou ve Lapied, 1997: 156).

Jakoben iktidarına son veren Thermidor darbesi (27 Temmuz 1794) sonrasında meydana gelen toplumsal hareketlerde de kadınlar önemli bir rol oynadı. Paris'te 1795 ilkbaharında Paris'te baş gösteren açlık, 20 Mayıs 1795'te Jakoben destekli Prairial İsyanı'nın patlak vermesi sonucunu doğurdu; isyanda kadın hareketi ön plandaydı (Guilhaumou ve Lapied, 1997: 163). Ancak ordu duruma el koymakta gecikmedi. İsyandan hemen sonra yayınlanan bir kararnameyle, kadınlara toplanma ve örgütlenme yasağı getirildi (Fauré, 1997: 209). 1795 tarihli yeni anayasada da kadınlara herhangi bir hak tanınmıyordu, dolayısıyla Thermidor yönetimi özel hukuk alanındaki kadınlara ilişkin düzenlemelerde Jakobenlerin gerisine düşmüştü.

B. Napoléon Bonaparte Döneminden Monarşinin Restorasyonuna Kadınların Durumu ve İlk Dönem Sosyalist Düşünce

General Napoléon Bonaparte'ın 1799 yılı sonunda 18 Brumaire darbesiyle iktidarı ele geçirmesiyle başlayan "Konsüllük Dönemi"nin kadınlar açısından en önemli gelişmelerinden biri, 21 Mart 1804 tarihinde Medeni Kanun'un kabul edilmesidir. Modern burjuva özel hukukunun temel metinlerinden olan bu kanunda devrim döneminde kadınlar lehine elde edilen bazı kazanımlar korunmuştu, örneğin rüşt yaşı her iki cins için de 21 olarak belirlenmişti (ancak, evlenme konusunda rüşt yaşı erkekler için 25, kadınlar için 21 olarak kabul ediliyordu). Miras dü-

zenlemelerinde ise kız ve erkek kardeşin eşitliği kabul ediliyordu. Boşanma kaldırılmasa da kısıtlanmış ve “karşılıklı rıza” ilkesi boşanma işleminin ön şartı olarak ortaya konmuştu. Erkeğin kadına üstün olduğu ise kanunda birçok noktada belirtilmişti, örneğin 213. maddede “kadının erkeğe itaatle yükümlü olduğu” söyleniyor, çeşitli maddelerde ise kadınlar akıl hastaları ve küçüklerle aynı statüde değerlendiriliyordu (Code Civil, 1804). Kanun, XX. yüzyılın önde gelen feminist yazarlarından Andrée Michel’in deyişiyle, burjuvaların evde ücretsiz bir şekilde itaatkâr bir hizmetçi çalıştırmasına olanak sağlıyordu (Michel, 2003: 59). Medeni Kanun, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde feministler için başlıca olumsuz referanslardan birini teşkil edecekti (Fraisie, 1998: 275).

Napoléon Bonaparte’ın Medeni Kanun’un kabulünden kısa bir süre sonra kendini I. Napoléon adıyla imparator ilan etmesiyle başlayan dönem, 1814-1815 yıllarında sona erdi ve 1815’ten itibaren eski Fransa kraliyet hanedanı olan Bourbon’lar önderliğinde monarşi restore edildi. Restorasyon döneminin başlıca doktrinerlerinden Louis de Bonald’ın meclisteki çabalarıyla 1816 yılında boşanma yeniden yasaklandı. De Bonald, henüz 1801’de yazdığı geniş bir incelemede ([1801] 1859) boşanmanın ailede ve ülkede düzensizlik getireceğini öne sürmüştü. Boşanma 1884 yılına değin Fransa medeni hukukunda yasak kalacaktı.

Restorasyon dönemi Fransa’sında işçi sayısında önemli bir artış gözlenirse de, şehirlerin toplumsal bileşiminde küçük burjuvazi ve zanaatkârlar ön planda kalmaya devam ediyordu. Restorasyon döneminde sık sık kendiliğinden işçi eylemleri görülse de, bütünleşmiş bir işçi hareketinin varlığından söz etmek mümkün değildi (Bruhat, 1972: 334). 1820’lerin sonunda bir yandan işçi hareketleri yoğunlaştı, diğer yandan ise aristokrasi giderek gerici hale geldi (Bruhat, 1972: 359-360). İşçi sınıfı düzleminde dönüşümlerin meydana geldiği bu dönemde şehirli kadınların durumu da dikkate değer değişimler gösteriyordu. Andrée Michel’in verdiği verilere göre bu dönemde kadınların %40-50’si bekârdı; şehir ortamında çalışması gereken bu kadınlar işsizlikten dolayı çoğunlukla seks işçiliği yolunu seçmek zorunda kalıyordu. Arşiv belgelerine göre, Paris’te 1816 ve 1842 arasında seks işçiliği yapanların sayısı 22.000’den 43.000’e yükselmişti (Ferro, 1996: 1120). Bu ve benzer olgular kadınların toplumsal konumlarını sorgulayarak eyleme geçmelerine zemin hazırlayacaktı (Michel, 2003: 59).

Fransa’da sosyalizmin ilk dönem teorisyenlerinden Charles Fourier, burjuva toplumu eleştirisini yaparken kadınların durumuna da önemli yer ayıran ilk yazarlardandır. Fourier’nin *Dört Hareket Teorisi* adlı temel eserinin ilk baskısı İmparatorluk döneminde, 1808 yılında yayınlanmıştı, 1820’li ve ‘30’lu yıllarda da düşüncelerini ve siyasi faaliyetini geliştirmeye devam edecekti. Fourier’nin esas amacı, insani arzuları tatmin edecek bir sistem kurmaktır. Arzuların doğanın bir parçası olduğunu belirtiyor, medeniyetin (dolayısıyla endüstrinin) ise arzuları bastıran bir etki yaptığını öne sürüyordu. Fourier bu bağlamda kadınların durumunu özel ola-

rak inceliyor, medeniyetin özellikle kadınlara darbe vurduğunu belirtiyordu. Medeniyet koşullarında kadın, erkek karşısında ezilmiş durumdaydı (Fourier, [1808] 1841a: 221); genç kızlar, tıpkı birer meta gibi mübadeleye tabiydi (Fourier, [1808] 1841a: 192).² Fourier'nin metinleri dönemin muhafazakâr Fransa'sında skandal yaratıyordu, düşünceleri 1830'a kadar dar çevrelerde yayıldı. Daha sonra, *Dört Hareket Teorisi* ya da *Evrensel Birlik Teorisi* (Fourier, [1822] 1841b) gibi metinler kadın özgürleşmesi hareketinin temel metinlerinden oldu (Fraisie, 1998: 76).

C. 1830 Devrimi Sonrasında Sosyalizm ve Kadın Hareketi

Bourbon hanedanı 1830 yılına değin iktidarda kaldı, Temmuz 1830'da gerçekleşen bir devrimle Orléans hanedanından Louis-Philippe kral oldu. Yeni kral tam anlamıyla gerici bir tavrı benimsemiyor ve büyük burjuvazi tarafından destekleniyordu. Bununla birlikte, devrim sırasında burjuvazinin yanında cumhuriyetçi entelektüeller ve işçiler de önemli rol oynamıştı; Louis-Philippe döneminde büyük burjuvazinin iktidarını pekiştirmesi bu kesimleri hayal kırıklığına uğratmıştı. Bu bağlamda işçi sınıfı hareketliliği ve sosyalist akımlar burjuva politikasına karşı belirgin bir tavır alarak, özerk bir şekilde gelişmeye devam etmişti (Moon, 1978: 19). Dolayısıyla, devrim sonrasında işçi mücadelesi devam etti ve sosyalizm geniş ve farklı kesimlerin ilgisini çekmeye başladı. İşçi hareketi artık sadece ekonomik kaygılarla ortaya çıkan kendiliğinden eylemlerle sınırlı değildi ve geniş çaplı siyasi bir hareket haline gelmeye başlamıştı (Bruhat, 1972: 359-360). Burjuvaların ve proleterlerin mutlak karşıtlık içinde bulunan iki toplumsal sınıf olduğu düşüncesi de yine 1830 sonrasında, özellikle Saint-Simon'un yazılarının ve tahlillerinin etkisiyle, yaygınlık kazanmıştır.

İşçi sınıfı hareketinin ve sosyalist düşüncelerin önemli ölçüde gelişme gösterdiği 1830-1848 dönemi, feminizm tarihi için de son derece zengindir. Yüzyılın başında, özellikle 1804 Medeni Kanun'uyla birlikte gerçekleşen gerileme döneminden sonra, 1830'lu yıllarda kadın hareketi özerk bir hareket haline gelmişti. Ancak hareket henüz somut sonuç ve kazanımlar elde etmekten uzaktı ve düşünsel mücadele düzleminde ilerliyordu. Bu dönemde kadın yazar sayısının dikkate değer bir oranda arttığı gözlemlenebilir. Pek çok kadın yazarın yanında, romanlarında evlilik kavramının eleştirisi gibi temalara yer vermiş olan George Sand özellikle ön plana çıkmaktadır (Albistur ve Armogathe, 1977: 252-253, 267). Bu dönemde yayınlanan *Gazette des Femmes* (Kadınlar Gazetesi) gibi yayınlar esas olarak burjuva kadınlarının birer yayın organı konumundaydı ve radikal bir çözümleme yaptıkları söylemezdi; örneğin *Gazette des Femmes* kadınların çalışma hakkı ve eğitimsizliği gibi konularda herhangi bir değerlendirmede bulunmuyordu (Fraisie, 1998: 287-288).

Kadın hareketi 1830'u izleyen dönemde büyük ölçüde sosyalist hareketle birlikte (ya da onunla diyalog içinde) gelişti. Dönemin önemli sosyalist grupları, Char-

2 Fourier'nin kadınlar üzerine düşünceleri için ayrıca bkz. Russ (1987: 84-89); Debout-Oleszkiewicz (1997).

les Fourier'nin takipçileri ve Claude-Henri de Rouvroy de Saint-Simon'un izleyicileridir. Önceki sayfalarda görüldüğü gibi, Fourier'nin eserinde kadınların durumunun eleştirisi önemli bir yer tutuyordu, ancak öğrencileri arasında herhangi bir feminist hareket gelişmedi. Saint-Simon ise kadın sorununa özel bir yer ayırmaya da izleyicileri bu konuya son derece önemli bir yer verdi (Albistur ve Armogathe, 1977: 273). Görünürde çelişkili olan bu durum, Fourier ve Saint-Simon'un izleyicilerinin kişisel seçimleriyle olduğu kadar, her iki hareketin iç mantığıyla da açıklanabilir. Kadın sorununa Fourier'nin kendi eserlerinde hâlihazırda ayrıntılı olarak değinmiş olması nedeniyle Fourier'nin izleyicileri bu konuya özel bir yer ayırma gereği duymamıştır. Buna karşılık, bir yandan kadın konusunun Saint-Simon'un eserlerinde gerektiği kadar incelenmemiş olması, diğer yandan genel olarak sosyalist harekette, özel olarak da Saint-Simon'cu akım içinde kadınların (özellikle de işçi kadınların) sayısının artması, Saint-Simon'cuların bu alana özellikle eğilmeleri sonucunu doğurmuştur.

Saint-Simon'culuk 1830 devrimiyle birlikte yeni bir atılım yapmış ve mistik bir öğreti haline gelmişti. XVIII. yüzyıl aydınlanmacı hareketinin etkisinde kalan Saint-Simon başlangıçta ateistken, sonraları yeni bir Hıristiyanlığın gerekliliğini savunmaya başlamıştı (Russ, 1987: 82-83). Öğrencisi Prosper Enfantin'in inisiyatifiyle ise Saint-Simon'culuk bir tür dinsel öğreti biçimini almıştı. Prosper Enfantin, Saint-Simon'cuların proleterlerin olduğu gibi kadınların da kurtuluşu için mücadele ettiğini belirtmekten geri kalmıyordu (Zancarini-Fournel, 2005: 32-33). Saint-Simon'cular, kendi hareketlerinin kadın-erkek arası eşitliği getireceğini savunuyorlardı. Enfantin'in müritlerinin üçte biri kadındı. İlk Saint-Simon'cu kadınlar genellikle genç yaşta ve burjuva kökenliydi (Moses, 2006: 139). Kısa süre sonra, 1831 yılında Saint-Simon'cular arasında bir kopuş meydana geldi ve bir grup kadın örgütten ayrılarak kendi çevrelerini kurdu. Bu kopuşun meydana gelmesinde Enfantin'in kadınların örgütte aktif bir rol almasına karşı çekimser davranması, mistik yönelimlerin rahatsız edici boyutlara ulaşması gibi çeşitli nedenler etkili olmuştur (Riot-Sarcey, 2002: 30-31; Russ, 1987: 96-97). Enfantin'in tutuklanarak 1832'de hapse mahkûm edilmesi de örgüt hiyerarşisini sarsan bir etki yapmış, bu da kopuş sürecini güçlendirmiştir.

Saint-Simon'culardan kopan kadın çevresi Ağustos 1832'de *La Femme Libre* (Özgür Kadın) adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Dergide yalnızca kadın yazılarına yer veriliyordu; kurucular da yirmili yaşlarının başında iki işçi kadındı: Marie-Reine Guindorf ve Désirée Véret Gay. Daha sonraları yine işçi kökenli bir kadın olan Suzanne Voilquin de derginin çıkmasına katkıda bulundu. *La Femme Libre*, Saint-Simon'culuğun girdiği erkek egemen yönelime karşı yeni bir tavır geliştiriyor, bu çerçevede Fourier'nin düşüncesinden de etkileniyordu. Dergi, çeşitli adlarla yayın hayatını sürdürdü, alt başlık olarak da "Saint-Simon'cu Proleter Kadınlar" ibaresini taşıdı. Dergi burjuva feminizmine de ağır eleştirilerde bulunmaktan geri kal-

mıyordu. Dergi, yazarları feminist ve işçi olduğu için, burjuva basınının alay konusu haline gelebiliyordu (Albistur ve Armogathe, 1977: 282).

Saint-Simon'cu kadınlar Medeni Kanun'un değiştirilmesini, kadın-erkek eşitliği ve miras hukuku gibi konularda yeni düzenlemeler talep ediyorlardı. Bunun yanında, eğitim hakkı da önemli tartışma başlıklarından biriydi: 1833 yılında Eğitim Bakanı François Guizot'nun teklifiyle kabul edilen kanun, 500'den fazla nüfusu olan birimlerde erkekler için ilköğrenimi zorunlu kılıyordu; dönemin feministleri bu konuda eşitlik talep ediyordu. Bununla birlikte, söz konusu eşitlik ve hukuki düzenleme taleplerine rağmen, Saint-Simon'cu kadınların dönemin eşitlikçi/liberal feministlerine değil, daha sonraları "radikal feminizm" olarak nitelendirilebilecek akımlara yakın olduğu ileri sürülebilir.³ Keza, Saint-Simon'cu kadınlar burjuva hukuku çerçevesinde geliştirilmiş soyut bir "eşitsizlik" sorunsalı üzerinden yola çıkmamakta, kadın bedeni üzerindeki baskıyı toplumsal-ekonomik sistemin temeli olarak görmekteydiler (Moses, 2006: 139-140).

Saint-Simon'cu kadınlar 1835 yılına kadar faaliyet gösterdi, bu tarihten itibaren etkileri azaldı ve kısa süre içinde ortadan kayboldu. Hareket ilerleyen dönemde, 1848 Devrimi döneminde yeniden canlanacaktı (Zancarini-Fournel, 2005: 39). 1830'ların ortasından 1848 Devrimi'ne uzanan dönemde Fransa'da sol hareket içinde ön plana çıkan herhangi bir feminist yönelimden söz etmek mümkün değildir; bu bağlamda, Saint-Simon'cular ve Fourier'cilerle organik bir bağlantısı olmayan genç bir yazar, Flora Tristan, sosyalizm ve feminizm arasında özgün bir eklemeleme yapmış olması itibarıyla ön plana çıkmaktadır. Tristan, bir yandan 1789 Devrimi'nden itibaren gündemde olan çeşitli konuları –Medeni Kanun'un düzenlediği– kadın-erkek eşitsizliğinin eleştirisi, boşanmanın yasaklanması sorunu, kadınların toplumsal ve siyasal yaşama katılması gibi başlıklar üzerinden ele almış, bunun yanında, bu konuları özellikle yaşamının sonuna doğru yaptığı çalışmalarda genel bir toplumsal dönüşüm perspektifi içinde konumlandırmıştır. İlerleyen bölümlerde, Tristan'ın yaşamöyküsü özellikle 1833-1834 yıllarında yaptığı Güney Amerika yolculuğundan itibaren izlediği gelişme çizgisi üzerinden tasvir edilecek, bu bağlamda Tristan'ın önce bireysel düzlemde geliştirdiği, daha sonra sosyalist hareketle bağlantılı olarak ortaya koyduğu feminist eleştiri, önceki sayfalarda tasvir edilen Fransız kadın hareketinin genel yönelimleri çerçevesinde incelenecektir.

3 Yeniçağlarda ortaya çıkan ve XIX. yüzyılda yaygınlık kazanan "eşitlikçi feminizm", kadınların bir toplumsal grup olma bilinci anlamındaki feminizmin ilk dışavurumlarındandır; bu anlayış esas olarak kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olma talebi üzerine kuruludur. XX. yüzyılın ikinci yarısında bu akımla hesaplaşan "ikinci dalga feminizm", radikal feminizm ve sosyalist feminizm gibi yönelimleri içerir; ikinci dalga feminizmde, eşitlikçi akımdan farklı olarak, kadın-erkek eşitsizliğinin kökleri sorgulanır, erkek egemenliği bütünsel bir çerçeveden yola çıkarak değerlendirilir ve cinsiyete dayalı işbölümü gibi olgular üzerinden eleştiriye tabi tutulur. Bkz. Acar-Savran (1985: 7; 2004: 3-4)

II. Flora Tristan: Kadınlık Durumu, Bireysel Bilinç ve Toplumsal Bilinç

A. Güney Amerika Yolculuğu ve Feminist Duyarlılığın Bireysel Temelleri

Flore-Célestine-Thérèse-Henriette Tristan-Moscoso, 1803 yılında Perulu bir babanın ve İspanya'ya göç etmiş bir Fransız annenin kızı olarak dünyaya geldi.⁴ Aristokrat asıllı babası Don Mariano Tristán y Moscoso İspanya kralının hizmetinde bir albaydı; Güney Amerika'nın İspanya'ya karşı açtığı bağımsızlık mücadelesinin kahramanı Simón Bolívar'ın bir arkadaşıydı (Tristan, 1838a: 206). Annesi Anne-Pierre Laisnay orta sınıfa mensup bir Fransız'dı, Fransız Devrimi sırasında Fransa'dan kaçarak İspanya'ya yerleşmişti (Tristan, 1838a: 206-207). Tristán ve Lesnay İspanya'da tanıştıktan sonra Fransa'ya geldi ve kızları Flora 1803'te Paris'te doğdu. Doğumdan önce dini nikâh gerçekleşmiş olsa da, Flora dört yaşındayken resmi nikâh yapılamadan babası öldü. Çocukluğunu ve ilk gençliğini annesiyle ve küçük erkek kardeşiyle kırsal kesimde geçiren Flora Tristan, on beş yaşında Paris'e yerleşti. Eléonore Blanc, biyografisinde Tristan'ın anne ve babasının asil kökenli olduğunu, bu durumun Tristan'ın eğitimine de yansıdığını belirtir: Bu eğitim, soylu tabakasının "tüm önyargılarını taşımaktadır" (Blanc, 1845: 11). Blanc, Flora Tristan'ın babasının mirasından mahrum olması nedeniyle işçilerin sefaletini anladığını da öne sürmektedir (Blanc, 1845: 12).

Flora Tristan on altı buçuk yaşında annesinin zoruyla istemediği bir kişiyle evlendirildi. Yıllar sonra yayınladığı bir kitabının giriş kısmında verdiği biyografik bilgilerde, tüm acılarına bu birlikteliğin neden olduğunu yazacaktı (1838a: xxxvi). Bu evliliğinden iki çocuk dünyaya geldi. İlerleyen yıllarda bir İngiliz ailenin yanında oda hizmetçisi olarak çalışmaya başladı ve bu aileyle beraber İsviçre, İngiltere ve İtalya'ya seyahatler yaptı. 1825 yılında kocasını terk etti: bu hareketle yürürlükteki Medeni Kanun'a açıkça karşı gelmiş oluyordu. Ayrıldığı tarihten 1833'teki Peru yolculuğuna kadar geçen yılları yalıtılmışlık yılları olarak tanımlayacaktı: oda hizmetçisi olarak çalıştığı bu dönemde medeni durumu nedeniyle toplumdan dışlanması ve iftiralara maruz kalması kendini bir "parya" gibi hissetmesine neden olmuştu (Tristan, 1838a: xxxvii). Bir "genç hanım" ya da "dul kadın" olarak toplumda saygı ve itibar görmekte, kocasından ayrıldığını açıkladığında ise toplumun dışına itilmektedir. Kendi deyişiyle: "Acı için organize edilmiş ve aşkın bir işkence aracı olduğu bu toplumun benim için hiçbir çekiciliği yoktu" (Tristan, 1838a: xliii).

Maddi zorluklarla mücadele eden Tristan, 1830 yılında Peru'daki akrabalarıyla bağlantıya geçerek aile mirasından pay istedi, ancak istediğini elde edemeyince bizzat Peru'ya gitmeye karar verdi. Alexandra Wettlaufer'in (2007: 25) de belirttiği gibi, bu son derece sıra dışı bir hareketti, zira XIX. yüzyıl bağlamında bir kadının yalnız başına seyahat etmesi kabul edilebilir nitelikte değildi. Tristan, 1833'te Güneybatı Fransa'nın Bordeaux limanından kalkan bir gemiyle Peru'ya hareket etti (Blanc, 1845: 19-20). 1833-1834 yıllarında yaptığı bu gezi üzerine anı ve notları-

4 Tristan'ın biyografisi için bkz. Grogan (2003). Yazarın mektuplarının basımı için bkz. Tristan (2003).

nı 1838 yılında *Pérégrinations d'une paria* (Bir Paryanın Seyahatleri) başlığıyla yayımladı.

Anılar incelendiğinde, Flora Tristan'ın gezi boyunca düzenli olarak günlük tuttuğu ve anılarını bu günlükten yola çıkarak yazdığı anlaşılmaktadır. Kitabın ilk sayfalarından itibaren, yazarın yolculuğu sırasında gözlemlediği gündelik yaşam ayrıntılarını tasvir etme isteği anlaşılır. Örneğin, seyahat ettiği geminin kaptanının son derece ayrıntılı bir portresini yapar, tayfayla olan ilişkilerinde fazla sinirli olmasının yanında kişilik özelliklerini ve sesini de canlı bir şekilde tasvir eder. Şehirleri (ve onları besleyen kırları) tanıma, her sınıftan insanla konuşma, gözlem yapma isteğini özellikle belirtir (Tristan, 1838a: 183).

Tristan, yolculuğu yaptığı dönemde, daha sonra geliştireceği fikirlerin henüz oluşmamış olduğunu yazar: yolculuğa başladığında kendi ülkesini, Fransa'yı ayrı bir konuma koymakta, dünyanın geri kalanını Fransa'yla kıyaslayarak değerlendirmektedir (Tristan, 1838a: 29). Bu durum, başka milletlerden olanları yabancı olarak değerlendirmesine ve kendi deyişiyle "tüm insanların kardeş olduğunu, dünyanın ortak vatanları olduğunu" görmemesine yol açmaktadır. Bu bağlamda Tristan'ın yolculuğu sırasında karşılaştığı siyahlara ilişkin düşünceleri dikkat çekicidir. Yazar, Atlantik'teki siyah köle ticaretini anlatır ve Capo Verde'ye yerleşmiş bir Fransız'ın bu konudan doğal bir olaymış gibi bahsetmesini şaşkınlıkla karşılar (Tristan, 1838a: 60-61) ve konuştuğu kişinin hizmetinde 18 erkek, 28 kadın, 37 çocuk siyahî köle olduğunu aktarır: bu köleler çiftlik ve ev işleri için kullanılmaktadır. Siyahî köleler herhangi bir meta gibi mübadele edilmektedir; yoksulluk içindedirler, kötü beslenirler, ölüm oranı yüksektir, aralarında hastalıklar yaygındır (Tristan, 1838a: 78). Kölelik konusundaki eleştirel bakışı XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başındaki kimi yazarları, özellikle de *L'esclavage des noirs* (Siyahların Köleliği) başlıklı tiyatro eseri 1789 yılında Paris'te sahnelenmiş olan kadın yazar Olympe de Gouges'u hatırlatır (bkz. De Gouges, 1792). Bununla birlikte, Tristan'ın gözlemleri aynı zamanda paradoksal bir nitelik taşır: yazar "zenci kokusu" olarak nitelendiği olgunun uzun bir tasvirini yapar (Tristan, 1838a: 41-42) ve daha sonra siyahların itici bir görünüme sahip olduğunu, çocuklarının "maymunlara benzediğini" belirtir. Bununla birlikte, kölelere yöneltilen şiddete tanık olunca öfkelenir (Tristan, 1838a: 72). Kitabın ikinci yarısında ise Peru'da gözlemlediği kölelik sistemini tasvir eder. Siyah kölelerin ölüm oranı oldukça yüksektir, bir şeker plantasyonu sahibi bundan şikâyet eder, zenci sayısının azlığından ve köle kadınların kürtaj yöntemine sıkça başvurduklarından yakınır. Çoğu genç siyah köle on iki yaşından önce ölmektedir. Plantasyon sahibinin emrinde önceleri 15.000 kadar köle varken, bu sayı daha sonraları 9.000'e kadar inmiştir; bu durumun kölelerin çocuklarını "tembellikten dolayı" ölüme terk etmelerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Tristan plantasyon sahibinin kölelerin ölüm oranı hakkında soğukkanlı ve önyargılı olarak konuşmasını yadırgar ve yaşam şartlarının kötü olduğuna dikkat çe-

ker (1838b: 404). Buna ek olarak, köleliğin insana olan zararlarından bahseder: kölelik çalışmayı korkunç hale getirmekte, insanı medeniyetten uzaklaştırmaktadır (1838b: 406). Üstelik Eski Roma'daki kölelik sisteminin aksine, Latin Amerika'da kölelikten kurtulma yolu yoktur. Tristan'a göre kademeli bir özgürleşme olmalı ve siyahî köleler topluma kazandırılmalıdır (1838b: 411) Tristan, kölelik karşıtı görüşlerinde 1794 yılında Fransa tarafından köleliğin kaldırmasına referans yapar.⁵ Ayrıca, aynı dönemde İngiliz kadınlarının oluşturduğu bir birliğin, doğu kolonilerinden gelen şekeri tüketmeyi reddederek bir protesto hareketi düzenlediğini belirtir (1838b: 413-414).

Tristan, gezisi boyunca karşılaştığı kadınların tasvirine önemli bir yer ayırır. Örneğin Şili'nin liman kenti Valparaíso'daki Fransız Madam Aubrit, kötü bir evliliğin kurbanıdır, bununla birlikte, hayatını yeniden kurmayı başarmıştır (1838a: 175). Yazar, Aubrit'nin hikâyesinin "binlerce kadının hikâyesi" olduğunu belirtir (1838a: 176). Bununla birlikte, Tristan'ın kadınlar üzerine düşüncesi henüz bütünsel bir inceleme temeline oturmamaktadır. Örneğin Şili'li kadınların çalışkan ve evlerine bağlı olmaları itibarıyla "mükemmel ev kadınları" olduğunu söylendiğini belirtir ve bu durumun, Avrupalı erkeklerin Peru'nun aksine Şili'de çok evlilik yaptığını açıkladığını söyler (Tristan, 1838a: 184). Ev içi emeğe ilişkin bu ideolojik söyleme eleştirel bir tavır geliştirdiği söylenemez. Kadın ve erkek arasında yaradılış kaynaklı bir farklılık olduğunu belirtir. Erkeğin dikkatini koruma kaygısı ve daha sonraki aşamalarda bir başarı oluşturma kaygısı çekmektedir. Kadının yaşamında ise aşk ön plandadır (Tristan, 1838a: xxx). Kadın, erkeğe kıyasla daha sevecen ve sadık bir yaradılışa sahiptir. Tristan'a göre kadının bu "üstünlüğünü" korumak için zekâsını geliştirmesi lazımdır, bununla birlikte, Avrupa'daki eğitim sistemi, kadının eğitim görmesini (dolayısıyla zekâsını geliştirmesini) engellemektedir (1838b: 373).

Bunun yanında, yazarın ataerkilliğin baskısını çeşitli boyutlarıyla hissettiği görülür: bu baskı duygusal ilişkilerinde duyduğu güvensizlikten (1838a: 106) siyasi tartışmalardaki çekinceli tavra kadar uzanan geniş bir yelpazede gözlemlenebilir. Örneğin, gemide tanık olduğu bir siyasi tartışma sırasında yanlışlıkla Fransa'daki evlilik yasası hakkındaki fikirlerini söylemekten çekinir (Tristan, 1838a: 150-151). Bunun yanında, toplum baskısı ve çocuklarını koruma isteği nedeniyle amcasını mahkemeye vererek miras payını istemekten kaçınır (1838b: 28).

Tristan, Lima'daki kadınların durumunu ise adeta ideal bir durum olarak tasvir eder.⁶ Limalı kadınlar özgürdür, aile baskısı altında değildirler, kocalarının soyadını almazlar ve özgürce sokağa çıkabilirler (1838b: 380). Ev işiyle az, politikayla çok ilgilenirler (hatta tüm kadınlar siyasetle aktif olarak ilgilenir), davetlerde ve

5 Kölelik 1802 yılında Napoléon Bonaparte'ın konsüllüğü döneminde yeniden ihdas edilmişti. Kesin olarak yasaklanması için 1848 yılını beklemek gerekecekti.

6 Yazar bu konuyu 1836 yılında yayınlanan bir makalesinde özel olarak incelemiştir. Bkz. Tristan (1836).

diğer kamusal faaliyetlerde kendilerini gösterirler (1838b: 382). Tristan, Avrupa’da erkeklerin eğitildiğine, kadınların zekâsının gelişmesinin engellendiğine dikkat çeker. Lima’da ise eğitim sistemi her iki cins için de gelişmemiş olduğu için erkekler kadınlara bilgi ve zekâ üzerinden bir tahakküm kurmamaktadır.

Flora Tristan, Amerika’da kişileri ve mülkleri koruyan bir hükümetin henüz var olmadığını belirtir. Dolayısıyla çatışmalar ve mücadeleler kişiler arası mücadele şeklinde yapılmaktadır. Bununla birlikte, Tristan tüm bu halkların günün birinde emek bayrağı altında birleşeceğini belirtir (1838b: 47). Tristan için toplumsal mücadelenin başlangıcı, duyarlılık ve farkındalıktır. Örneğin, kendisi de kurbanı olduğu ve “zayıf cinsiyet”i ezen bir düzenin etkilerini fark etmiş ve bu düzene karşı açık bir mücadeleye girişmiştir (1838b: 103-104). Anılarının başka bir yerinde, kuzeniyle yaptığı bir tartışmayı aktarır ve özgürlüğün yalnızca irade içinde var olduğunu söyler. Dolayısıyla, irade sayesinde zorunluluğa karşı gelip tahakkümden ve kölelikten kurtulmak mümkündür (1838a: 295).

Tristan, toplumsal ve bireysel kurtuluş için irade ve bilincin önemini bu şekilde ortaya koyar, ve söz konusu iradenin Tanrı tarafından verildiğini belirtir. Kaldı ki, kitap boyunca Tanrı’ya ve dine pek çok atıf vardır. Kölelik konusunda eleştiri yaparken de, köleliğin tüm dinler tarafından reddedildiğini belirtir (1838b: 414). Gerçekte, Tristan’ın bu yönelimi kendi dönemini yansıtır: 1830’lu yıllarda Fransa’da sosyalist düşünürlerin azımsanamayacak bir kısmı Hıristiyan’dır, İncil’in adalet idealine giden yolda bir rehber olduğunu belirtmektedir (Russ, 1987: 103). Etienne Cabet de *Voyage en Icarie* (İkaryâ’ya Yolculuk) başlıklı kitabında bir yandan komünist bir ütopya tasvir etmekte, diğer yandan da İsa’ya sıklıkla referans yapmaktadır (Cabet, [1839] 1848: 297). 1830’lu yılların feminizmi Hıristiyanlığın yeniden yapılanması hareketinden etkilenmektedir. Örneğin Saint-Simon’cu kadınların İsa’ya ve Hıristiyan inancına sıkça atıf yaptığı görülür; *La Femme Libre* dergisi de ikinci sayısından itibaren “Hıristiyan kadınlara” Tanrı adına çağrı yapmıştır (bkz. *La Femme Libre*, 25/08/1832). Tristan’ın konumlanması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. İlerleyen yıllarda da yazarın eserlerinde bu dinsel yönelim kendini gösterecektir. Tristan’ın günlüklerinden ve yazışmalarından, 1840’lı yıllarda yerleşik Hıristiyan teolojisinden uzaklaşarak özgün bir Mesihçi-mistik düşünce geliştirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tristan’ın Güney Amerika yolculuğunun, yazarın bireysel düşünce dünyasında bir dönüşüm gerçekleştirdiği söylenebilir. Yolculuktan önce özellikle kocasından ayrılmasını izleyen süreçte edindiği bireysel deneyimden yola çıkarak kadınların aile ve toplum içinde “parya” konumunda olduğuna dair düşüncelerini şekillendirmeye başlamıştır. Güney Amerika’ya yaptığı yolculukta ise erkek egemenliğini Fransa ve Peru’daki kadınların durumunu karşılaştırarak daha genel bir eleştirel çerçeveden gözlemlemiş, bunun yanında yoksulluk, toplumsal sınıflar ve kölelik gibi konular üzerine de bu yolculukta ayrıntılı gözlemler yapma fırsatı bulmuştur.

B. Bireysel Duyarlılıktan Bütünsel Dönüşüm Perspektifine

Flora Tristan 15 Temmuz 1834'te Lima'yı terk etti ve Paris'e döndü. Blanc'ın deyimiyle "acılarından dünyaya bahsetmeye" bu yolculuk sırasında karar verdi (Blanc, 1845: 21). Paris'te sosyalist çevrelerle irtibata geçti, ancak söz konusu çevrelere bağlı kalmadı (Moon, 1978: 23-26). Bu dönemde Saint-Simon'cular zayıflamış durumdaydı, Fourier çevresi daha etkindi (Moon, 1978: 28). Tristan 1835 yılında, ölümünden iki yıl önce Fourier'yi ziyaret etti (Debout-Oleszkiewicz, 1997: 335). Bu dönemde, 1835 yılında "Yabancı Kadınlara İyi Bir Karşılama Yapma Gerekliliği Hakkında" (*De la nécessité de faire bon accueil aux femmes étrangères*) başlıklı bir broşür yayınladı. Blanc, Tristan'ın bu dönemde bireyciliğe karşı eleştiri getirmeye başladığını ve kadınların yalnız birey olmaktan çıkarak aynı amaç altında birleşmesinin gerekliliğinin altını çizdiğini belirtir. Ancak bu dönemde yalnızca kadınların acıları üzerine yazmaktadır, zamanla ilgisini tüm acı çekenlere yöneltecektir (Blanc, 1845: 22).

Peru gezisi anılarının Ağustos 1836 tarihinde yayına hazır olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihi taşıyan önsöz, kitabın geri kalanından çeşitli noktalarda ayrılmaktadır. Önceki sayfalarda kısaca incelenen *Bir Paryanın Seyahatleri* yazarın seyahati sırasında tuttuğu günlüğe dayanır ve bireysel deneyimi ile tekil gözlemlerine yer verir. Önsöz ise yazarın Paris'te 1834-36 yıllarında sosyalist çevrelerle bağlantıya geçmesinden sonra yazılmıştır ve sınıfsal tahlile, bilinçlenme ve kurtuluş sorunlarına önemli bir yer ayırır. Yazar, Peru halkının geri kalmışlığına değinir ve "yüksek sınıf"ın yolsuzluklar yaparak ve bencil bir şekilde iktidarını kullandığını belirtir. Halkın eğitilmesi, okuma yazma öğrenmesi gerekmektedir.

Tristan, bundan sonra, her yüzyılda, tarihsel gelişmenin her aşamasında kitlelerden ayrılan ve çağdaşı oldukları insanların önüne aydınlatıcı olarak geçen insanlar olduğunu belirtir: bu insanlar, insanlığın yolunu çizerler (Tristan, 1838a: xvi). Herkesin bir bilince ulaştığı durum, ideal durum olacaktır. Tristan'ın kendi kitabı da insanların "toplumsal varlıklarının çeşitli pozisyonlarında" kendilerini tanımaları için bir çaba niteliği taşır. Yazar bunu takiben anı yazımına dair değerlendirmelerde bulunur: yaygın olarak bilinen ve okunan anılarda saray dünyası, aristokrat sınıfların yaşamı güzel bir şekilde anlatılmıştır, ancak Paris burjuvasının, halk insanların hayatının bu anılarda yeri yoktur (1838a: xx). Dönemin insanlarını ve dünyasını gerçek anlamda tanıtan anıları yazmak için, haberdar olmak yeterli değildir, bunun için acı çekmiş olmak gerekmektedir, zira ancak yaşanan kötü talih insanların gerçek değerinin anlaşılmasını sağlar.

Tristan bu noktadan sonra "kölelik" konusuna dikkat çeker, ancak kölelik konusunu ezilme ya da sömürü anlamını vererek inceler. Köle pazarları kaldırılmıştır, ancak tarihte ve çağdaş dünyada gelişmiş ülkelerin her birinde istisnasız olarak yasal bir baskıya tâbi tutulan sınıflar vardır: "Rusya'da köylüler, Roma'da Yahudiler, İngiltere'de gemiciler, her yerde kadınlar" (Tristan, 1838a: xxiv). Kadınların sorunlarına özel olarak değinir: Fransa'da kadınların boşanma hakkı yoktur. Üstelik

kadınlar çektikleri acıları toplumla paylaşmamaktadırlar, zira cesaretleri kırılmıştır, toplumsal düzene karşı gelememektedirler (Tristan, 1838a: xxiv-xxv). Tristan'ın da kitabında kendinden ve kendi anılarından bahsederkenki amacı dikkati özel olarak kendi üstüne çekmek değildir; tüm kadınların maruz kaldığı acılara dikkat çekmek istemektedir (Tristan, 1838a: xxix). Yazara göre nihai amaç toplumsal örgütlenmenin yenilenmesidir, bundan sonra halkların ahlaki ruhu da yenilenecektir. Tristan, bu yönde “kendisine verilen görevi” yerine getirdiğini belirtir (Tristan, 1838a: xxxiv) ve bu şekilde Mesihçi bir anlayışı yansıtır. Keza, inanç ve Mesihçi “görev” düşüncesi daha önce de belirtildiği gibi Flora Tristan'ı dönemin dinsel yönelimli düşüncesine, özellikle de Saint-Simon'culuğa yaklaştıran özelliklerdendir (Albistur ve Armogathe, 1977: 285; Talbot, 1991).

C. Aktif Siyasi Mücadeleye Doğru

Flora Tristan'ın yaşamında 1838 yılı önemli bir dönüm noktasıdır: bu dönemde yazar kamuoyunda tanınan bir isim haline gelmiştir. Tristan 30 Aralık 1837'de sosyalist Louis Blanc'ın *Le Bon Sens* (Sağduyu) gazetesinde boşanmaya karşı bir metin yayınlamıştı. Bu dönemde boşanma konusu sosyalist hareketin ve kadın hareketinin önemli mücadele başlıklarından biriydi. Prosper Enfantin ve Charles Fourier evliliğin bozulamaması esasına karşı çıkıyordu; Saint-Simon'cu kadınlar da Medeni Kanun'un değiştirilmesini istiyorlardı. 1830'larda boşanmanın yeniden yasal hale getirilmesini talep eden çeşitli toplu dilekçeler hazırlanmış, ancak bir sonuç elde edilememişti (Moon, 1978: 34; Zancarini-Fournel, 2005). Louise Dauriat da 1837 yılında Medeni Kanun'un kadınlar aleyhine maddelerinin kaldırılarak gözden geçirilmesini talep etmiş, talep dilekçesi Temsilciler Meclisi'nde görüşlerle karşılaşmıştı (Dauriat [1837] 2004: 205-206).

Bir Paryanın Seyahatleri 1838'de yılında kitap olarak basıldı; iki cilt halinde yayımlanan kitap Perululara ithaf edilmişti. Kitabın yayınlanmasını takiben Flora Tristan üne kavuştu ve resimleri dönemin dergilerinde yayınlandı. 1840'ların başında ise Paris topluluk yaşamına yüzünü çevirecekti (Wettlaufer, 2007: 25). Yine 1838 yılında, hayranlık duyduğu Simón Bolívar ile annesinin arasındaki mektuplaşmaları yayınladı (Michaud, 2007). Stéphane Michaud, Tristan'ın Bolívar hayranlığının “özgürlük tutkusu”na bağlı olduğunu belirtmektedir. 1838 yılı sonunda *Méphis* adlı felsefi roman çalışması yayımlandı: bu çalışmada Maréquita karakterinin kızına “insanlığa rehberlik edecek olan kadın” olma görevi veriyor ve Mesihçikurtuluşçu fikirlerini yansıtıyordu (bkz. Hustache, 1994). Aynı yıl, ayrıldığı kocası Tristan'ı öldürme teşebbüsünde bulundu. Saldırı sonucunda Tristan ağır bir şekilde yaralandı (Blanc, 1845: 24)⁷ ve bu olaydan sonra ölüm cezasının kaldırılması için mücadeleye başladı (Blanc, 1845: 25).

7 Gazeteler 11 Eylül 1838'de George Sand'in kocası tarafından vurulduğunu yazacak, daha sonravurulanın Tristan olduğunu açıklayacaktı. Bkz. Adler (1980: 193).

Eléonore Blanc, Tristan'ın ilgisinin bu dönemden itibaren yalnızca kadınlara değil, tüm ezilenlere, "parya"lara yöneldiğini belirtir (Blanc, 1845: 28). Tristan bi-reyciliğin toplumu öldürdüğünü öne sürmeye başlamış, buna karşılık birlik ve dayanışma fikirlerini öne sürmüş, halkı tanımak için çeşitli araştırma ve geziler yapmıştır (Blanc, 1845: 31-32).

Tristan'ın bu dönemde (özellikle 1839 yılında) İngiltere'de yaptığı çeşitli gezilerin izlenimleri 1840'ta *Londra'da Gezintiler (Promenades dans Londres)* başlığıyla yayımlandı. Kitapta İngiltere'de işçi sınıfının durumu canlı bir şekilde tasvir ediliyordu. Kitabın ikinci baskısı 1842'de yapıldı, bu işçilere yönelik bir baskıydı ve işçilere hitaben yazılmış bir önsöz içeriyordu (Blanc, 1845: 34; Adler, 1980: 193-194). Tristan, 1837 yılında Paris'te tanıştığı İngiliz sosyalist Robert Owen'la 1839 yılında Londra'da yeni bir görüşme yaptı. İngiltere gezileri sırasında Mary Wollstonecraft'ın 1792 tarihli *A Vindication of the Rights of Woman* (Kadın Haklarının bir Savunusu) başlıklı çalışmasını okudu ve çartist hareketle⁸ tanıştı (Moon, 1978: 24). Kitabında da çartist hareketini ve Owen'ı övüyordu (Fayré, 1997: 213). Bununla birlikte, kitapta ne Owen'cı, ne Fourier'ci, ne de Saint-Simon'cu olduğunu özellikle belirtiyordu (Albistur ve Armogathe, 283-284).

III. Flora Tristan: Sosyalizm, Kadınlar ve "Birlik" Sorunu

A. "İşçi Birliği"

Flora Tristan'ın en çok ses getiren çalışması *İşçi Birliği*'nin ilk baskısı 1843 yılında yapıldı. Bu broşürün ortaya çıkmasına temel hazırlayan bağlamı incelemek için bir kez daha 1830'lu yılların siyasi ve toplumsal bağlamına değinmek gerekiyor. Önceki sayfalarda belirtildiği gibi, 1830 Devrimi'nin sonuçları işçiler arasında bir hoşnutsuzluk yaratmıştı ve bu durum işçi grevlerinin sayısının artmasına neden olmuştu. İşçi hareketinin 1830'lu yıllardaki kilit sözcüğü "birleşme" idi; çeşitli kişi ve gruplar işçileri bir araya getiren kurumsal bir yapılanmanın, daha geniş anlamda ise bireysellikleri ve kısmi örgütlenme düzlemini aşan bilince sahip bir işçi sınıfının oluşturulması çabasına girmişti. Bununla birlikte, yürürlükteki Dernekler Kanunu, örgütlenmeleri kısıtlamaktaydı (Moon, 1978: 34-35). 1839'da Auguste Blanqui'nin inisiyatifiyle beş yüz silahlı devrimci Paris Belediyesi'ni ele geçirmeye çalışarak başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştu. 1840 yılında ise genel grevler Fransa toplumsal yaşamına damgasını vurmuştu (Moon, 1978: 36). Aynı dönemde işçilerin örgütlenmesi konusunu teorileştiren kitapların da sayısı arttı. Adolphe Boyer'nin *De l'état des ouvriers et de son amélioration par l'organisation du travail* (İşçilerin Durumu ve Bunun İş Örgütlenmesi Yoluyla İyileştirilmesi) başlıklı kitabı 1841 yılında yayımlandı (Boyer, 1841). Dönemin en çok etki yapan çalışmalarından biri ise Agricola Perdiguier'nin *Livre du Compagnonnage* (İşçi Derneğinin Kita-

8 Çartistizm (*chartism*), 1838'de Birleşik Krallık'ta başlayan kitle hareketi; parlamenter temsil ve seçim sisteminde köklü reformlar yapılmasını talep etmiştir.

bı) idi (Perdiguier, 1840). Perdiguier, bu çalışmasında “compagnonnage” adını verdiği işçiler arası dayanışma derneklerinin kurulmasının gerekliliğini savunuyor ve bu türden derneklerin kuruluşu için pratik önerilerde bulunuyordu. J. Gosset ve Pierre Moreau da benzer konularda kitaplar yayınlamışlardı.

Flora Tristan bütün bu gelişmelerin, özellikle de 1842 sonunda okuduğu *Livre du Compagnonnage*’ın etkisiyle “işçi birliği” üzerine geniş çaplı bir proje geliştirdi. Daniel O’Connell’in Birleşik Krallık’ta Katolik İrlandalıların siyasi temsili için yürüttüğü mücadele de projenin ilham kaynakları arasındaydı. Tristan, *İşçi Birliği* kitapçığını 1842 sonu ve 1843 başında altı hafta içinde kaleme aldı, 1843 yılı başında çeşitli toplantılarda metni işçi çevrelerinde okudu ve tartıştı. Kitabın basımı için gerekli olan parayı, kendi deyimiyle “kapı kapı dolaşarak” topladığı bağışlar sayesinde elde edebilecekti (Tristan, [1843] 1986: 102). Kitaba yazdığı önsözde, basılan dört bin nüshanın çeşitli işçi örgütlerine ve işçilere dağıtılacağını belirtiyordu. Kitabı derneklere gönderirken ilaştirdiği tanıtım mektubunda, çalışmasının tarafsızlıkla okunmasını salık veriyor ve kendisinin kadın olmasının olumsuz bir etki yapmaması gerektiğini özellikle belirtiyordu: sevginin, zekânın ve gücün cinsiyeti yoktu (Tristan, [1843] 1986: 114).

Kitaba hâkim olan fikir, işçilerin yalıtılmışlıklarını ve buna bağlı olan zayıflıklarını aşarak birleşmesi ve bu şekilde kuvvetli hale gelmesinin gerekliliğidir. Kitabın başlangıcında, yirmi beş yıldır sosyalistlerin işçileri savunduğunu belirtiyor, ancak gerçek bir kazanım elde etmek için artık eyleme geçilmesi gerektiğinden bahsediyordu (Tristan, [1843] 1986: 139-140). Bununla birlikte, silahlı ve yıkıcı bir eylemin çözüm olmadığını da söylüyordu, yapılması gereken, yasal ve meşru bir eylem içinde örgütlenerek “Erkek ve Kadın İşçilerin Evrensel Birliği”ni kurmak (Tristan, [1843] 1986: 141). Meslek ayrımı yapmadan erkek ve kadın işçileri bir araya getirecek olan bu birliğin amacı, “işçi sınıfını inşa etmek” idi ([1843] 1986: 142).

Kitabın ana metni dört bölümden oluşuyordu. İlk bölümde var olan işçi derneklerinin yetersiz noktalarını eleştiren Tristan, ikinci bölümde “işçi sınıfını inşa etmenin yöntemleri”ne değiniyordu. Üçüncü bölüm bütünüyle kadın sorununa ayrılmıştı. Son bölümde ise “Evrensel Birlik” planına dair ayrıntılar yer alıyordu.

İlk bölümde, Perdiguier’nin ve dönemin diğer iki işçi yazarının işçi birlikleri üzerine görüşlerini eleştiriye tabi tutar. Buna göre söz konusu çalışmalar işçilerin durumunda çeşitli noktalarda düzeltmeler, “küçük ve kısmi reformlar” önermektedir, ancak “işçi sınıfının maddi ve manevi durumunun gerçek ve pozitif anlamda bir düzeltmeye tabi tutulması” yönünde herhangi bir öneride bulunmazlar (Tristan, [1843] 1986: 149). Bu noktada, işçi sınıfının kötü durumunun temel ve esas nedeninin belirlenmesi gerektiğini savunur ve bu nedeni “sefalet” olarak tespit eder. Kısmi reformlar yerine bu temel nedenin, sefaletin ortadan kaldırılması gerekmektedir; “İşçi Birliği” de bu yönde atılmış bir adımdır. Bu noktada kitabın ikinci bölümüne geçiş yapılır. Tristan’a göre var olan işçi dernekleri işçiler arasında dayanış-

mayı sağlar, bu şekilde sefaletin etkilerini yumuşatır, ancak gerçekte yapılması gereken, bizzat sefaleti ortadan kaldırmaktır. Dahası, işçi sınıfını farklı derneklere bölen bu yapılar, onun birliğini engelleyerek son derece olumsuz bir etki yapmaktadır. Tristan'ın bu noktadaki önerisi, "İşçi Birliği" adı altında genel bir örgütlenmenin inşa edilmesidir; bu örgütlenme üye aidatlarıyla önemli bir mali güce kavuşacak ve bu mali güç sayesinde işçi sınıfının çocuklarına sağlam bir eğitim vererek sefaletin yok edilmesini sağlayacaktır ([1843] 1986: 155-156). Yürürlükteki anayasının bireysel düzlemde insan haklarını savunmakla yetindiğine dikkat çeker ve bu şekilde burjuva hukukunun soyut hak anlayışını eleştirir. Esas olan ise "yaşama hakkı"dır, yaşama hakkı ise "çalışma hakkı"na denktir, zira yaşama koşullarını sağlayan ekmek ancak çalışma ile elde edilebilir; işçilerin öncelikle talep etmesi gereken, bu haktır.

Tristan'ın işçi sınıfının "inşa edilmesi"nden bahsederken yaptığı temel referans, 1789 Fransız Devrimi'dir. Bu devrimde nasıl burjuva sınıfı inşa olduysa, işçi sınıfının da "İşçi Birliği" projesi temelinde inşa edilmesi gerekmektedir, bu şekilde tıpkı burjuva sınıfı gibi aynı çıkarları paylaşan birleşik bir gövde haline gelebilir (Tristan, [1843] 1986: 166). Kitabın son kısmı, bu birleşmeyi sağlayacak olan "Evrensel Birlik"in kuruluşuna dair somut önerilere ayrılmıştır. Bu öneriler arasında, projeye destek ve meşruiyet sağlanması için toplumun her kesimine (özellikle kadınlara) yazılacak çağrı metinlerinden mali önerilere ve ütopyacıların tasarılarını andıran bir "Birlik Sarayı"nın tasviri de bulunmaktadır.

Bu noktada, İşçi Birliği'nin ve Flora Tristan'ın bu dönemdeki faaliyetinin dönemin sosyalist düşüncelerini yansıttığı söylenebilir: bu dönemde sosyalist düşünürler sınıfsız bir dünyadan çok "zenginliklerin daha adil dağıtıldığı" bir düzen kurmayı amaçlamakta, tarihin yönünü değiştirecek bir eyleme kalkışmaktansa ahlaki saiklerle hareket ederek işçiler lehine düzenlemeler yapılmasını sağlamayı amaç edinmektedir (Bruhat, 1972: 401).

İşçilerin birliği konusundaki tezler kadın sorununa dair tezlerle nasıl eklemlenmektedir? Tristan'ın kitabında kadın sorunu önemli bir yer tutar. İkinci baskıya yazdığı önsözde, kadınlara (ancak "zeki ve Tanrı'yı seven" kadınlara) çağrı yaptığını, kitapta savunulan davayı erkeklerden daha yetkin bir şekilde kadınların taşıyabileceğini belirtiyordu (Tristan, [1843] 1986: 127-128). Kitabın üçüncü bölümü ise bütünüyle kadınlara ayrılmıştır. Tristan, kadınların tarih boyunca Kilise'den, kandan, toplumdan dışlandığını ve adeta birer "parya" konumuna itildiklerini belirtir. Din adamları kadını bir günah kaynağı olarak görmüş ve yalıtılmasını salık vermiştir; kanun koyucu genç kadınların baba otoritesine, evli kadınların kocalarının otoritesine itaat etmesini istemiş, dul ve yaşlı kadınları bütünüyle dışlamış; düşünürler ise kadınların temelde (özellikle zekâları bakımından) erkeklere kıyasla aşağı konumda olduğunu ileri sürmüştür ([1843] 1986: 187-188). Tristan, bu tür bir hiyerarşik söylemi reddeder ve nasıl 1789 Devrimi sonrasında proleterler önem

kazandıysa, kadınların da toplumda gereken öneme kavuşmaları gerektiğini söyler. Kaldı ki, kadınlar zekâlarıyla, güçleriyle ve kapasiteleriyle toplumsal aktiviteye katkıda bulundukları takdirde zenginlik iki kat artacaktır (Tristan, [1843] 1986: 190). Dolayısıyla, kadının aşağı bir konumda olduğunu iddia eden bir düzen, gerçekte tüm insanlığa zarar vermektedir. Kadınların toplumsal faaliyete katılması için her şeyden önce eğitim imkânlarından faydalanabilmeleri gerekir. Dolayısıyla kadınları, özellikle de işçi sınıfının kadınlarını cehaletle suçlamak son derece yersiz bir tavidir: suçlanması gereken, kadınları cahil bırakan toplumdur (Tristan, [1843] 1986: 194-195). Tristan bundan sonra ev içi ilişkilere dikkat çeker: koca, gerek Medeni Kanun'un verdiği yetkiyle, gerekse daha çok geliri olduğu için evin yöneticisidir, kadın ise evin basit bir hizmetçisi konumuna indirgenmektedir. Evlilik ilişkisinde kadın-erkek ilişkisinin bir köle-efendi ilişkisi olduğu bile söylenebilir, zira kadın erkeğin *mülkiyetindedir* (Tristan, [1843] 1986: 196). Tristan bu noktada işçi evliliklerini de eleştirir ve bu evliliklerde yaşanan şiddet sorununa dikkat çeker.

Tristan, kadın varlığının doğal ve vazgeçilemez haklarının göz ardı edilmesinin tüm kötülüklerin temelinde olduğunu belirtir ve kadın-erkek ilişkilerinin “mutlak bir eşitlik temelinde” yeniden kurulması gerektiğini söyler ([1843] 1986: 204). Görüldüğü gibi, Tristan'ın eşitlikçi söylemi “eşitlikçi”/liberal feminizmin esas olarak hukuki, soyut bir eşitlik fikrini temel alan görüşlerini aşmaktadır. Tristan'ın yapısında kadın-erkek eşitsizliği tahlili genel bir eşitsizlik tahliliyle eklemlenmiştir; kadının haklarının temsil edilmesi de “tüm işçilerin kurtuluşu” için bir ön koşul olarak öne sürülür ([1843] 1986: 205). Bununla birlikte, Tristan'ın önerdiği “kadınların kurtuluşu” projesi bir noktada “faydacı” bir argümanla desteklenir. Tristan'a göre ([1843] 1986: 205) sefalet ve cehalet işçilerin hayatındaki iki temel sorun kaynağıdır; sefaletten kurtulmak için eğitim gereklidir, eğitime ise kadınlardan başlanmalıdır, zira ailenin erkek ve kız çocuklarını eğitecek olan, kadınlardır. Başka bir deyişle, kadınların durumuna ilişkin tahlilinde bütünsel bir erkek egemenliği eleştirisi yapma yönünde önemli adımlar atan Tristan, kadınların kurtuluşu konusunu bütünsel ve kendinde bir amaç olarak formüle etmez ve bu konuyu genel toplumsal kurtuluşun ve refahın gerçekleşmesi için gerekli bir uğrak olduğu ölçüde ele alır. Bunun yanında, kadın sorunu üzerinden “zengin sınıf” kadınlarına da bir çağrı yapar ve çevrelerinde bulunan her sınıftan erkeği etkileyerek işçilerin mücadelesine katkıda bulunmalarını ister (Tristan, [1843] 1986: 232). Başka bir deyişle, kadın sorunu sınıf bölünmesini aşan bir sorundur, ancak tam da bu özelliğiyle üst sınıfların bir kısmının işçi sınıfı mücadelesine dâhil edilmesini sağlayabilir.

B. Fransa Gezisi (1843-1844)

İşçi Birliği, 1843'te dört bin nüsha olarak basılmıştı. Bu rakam, dönemin siyasi broşürlerinin genellikle beş yüz ve iki bin adet arasında basıldığı düşünülürse, şaşırtıcı derecede büyüktür. Broşürün 1844 yılında (tıpkı ilk baskı gibi, toplanan ba-

ğışlarla) yapılan iki yeni baskısı ise 10.000'er adet basılacaktır. Tristan'ın kitabında verdiği sayılara göre ([1843] 1986: 142). Kitabın yayımlandığı dönemde Fransa'da 2 milyon kadın ve 5 milyon erkek işçi vardı. Yazar kitapta ortaya koyduğu projeyi etkin ve hızlı bir şekilde hayata geçirme amacındaydı, bu doğrultuda fikirlerini geniş bir coğrafyadaki işçi çevrelerine tanıtmaya amacıyla 1843-1844'te bir Fransa yolculuğuna çıktı. Yine aynı dönemde mektuplaşma yoluyla da işçi çevrelerine ve dönemin sosyalist teorisyenlerine ulaşma olanağı buluyordu (Cross, 2004).

Tristan'ın Fransa yolculuğunda tuttuğu notlar, ölümünden sonra yayınlanmıştır. Yazarın Fransa yolculuğunu *İşçi Birliği*'nin yazılmasından hemen sonra, 1843 yılı başında planladığı anlaşılmaktadır (Tristan, [1843-1844] 1973: 19, 18/03/1843 tarihli giriş). Tristan bu dönemde, önceki yazılarında hâkim olan Katolik yönelimden uzaklaşmış ve yerleşik Hristiyan teolojisine göre aykırı sayılabilecek bir dinsel-mistik düşünce benimsemiştir. Tristan bu dönemde günlüklerinde ve özel yazışmalarında "Tanrı" kelimesini çoğul şekliyle yazarak kullanır, bu şekilde, Hristiyan öğretisinin Kutsal Üçleme'si olan Baba-Oğul-Kutsal Ruh yerine Baba-Anne-Embriyo şeklinde yeni bir üçlemeye atıf yapar. Fransa yolculuğu üzerine gezi notları okunduğunda, Tristan'ın kendine "Tanrılar" tarafından özel bir görev verildiği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. Eylül 1843'te Bordeaux şehrine yaptığı ilk yolculukta bir hayal kırıklığına uğramış, bu şehrin işçilerini Paris işçilerine kıyasla çok daha ihtiyatlı ve kapalı bulmuştu, bununla birlikte, günlüğünde onları "eğitmesinin" mümkün olduğunu belirtiyordu. Bu noktadan itibaren Mesihçi anlayışın günlüklerde hâkim olmaya başladığı görülebilir: Tristan "yüce bir misyon" sahibidir, "Rehber-Kadın"dır ve işçileri içinde bulundukları sefaletten kurtaracaktır (Tristan, [1843-1844] 1973: 35, 29/09/1843 tarihli giriş; 71, 11/05/1844 tarihli giriş). Bunun yanında, yaptığı gezilerde kamusal otoritelerle karşı karşıya kalmamak amacındadır, gideceği şehirlerde ilk olarak valiliğe giderek devrim propagandası yapma amacında olmadığını söyleyeceğini not eder.

Bir süreliğine Paris'e dönen Tristan, Nisan 1844'te yeniden bir yolculuğa çıktı, yedi aylık bir seyahatin ardından 14 Kasım 1844'te Bordeaux'da tifo nedeniyle ölecekti. Tristan, bu yeni yolculuğunu güneydoğu yönüne doğru yaptı ve Auxerre, Dijon, Chalon, Mâcon şehirlerini geçerek Fransa'nın en büyük şehirlerinden Lyon'a ulaştı. Gezinin en önemli uğrağının Lyon olduğu söylenebilir, keza yazar kentte yoğun bir şekilde bulunan işçi nüfusunu yetkinlikle gözlemleyebilmek için iki ay boyunca Lyon'da kaldı (Blanc, 1845: 46). *İşçi Birliği*'nin üçüncü baskısı da Lyon'da yapıldı. Tristan daha sonra güneye doğru ilerleyerek Avignon, Marsilya, Toulon, Nîmes, Montpellier, Toulouse gibi büyük güney şehirlerini ziyaret etti. 26 Eylül 1844'te Bordeaux'ya geldi, ancak yolculuğu boyunca kendini gösteren hastalık belirtileri nedeniyle propaganda çalışmalarına ve günlük tutmaya devam edemedi; 14 Kasım 1844'te Bordeaux'da öldü.

Tristan'ın gezi notları bütünüyle incelendiğinde, ele aldığı propaganda çalışma-

sıyla esas olarak erkek işçilere ulaşabildiği görülür. İrtibata geçtiği kadınların sayısı erkeklere kıyasla çok daha azdır, bu durum, kadın işçi sayısının erkek işçi sayısına göre az olmasıyla, ve kamusal alanda kadınlara ulaşabilmesinin görece zorluğuyla açıklanabilir. Notlarda kadın kurtuluşu konusunun da bir ölçüde geri plana itildiği ve Birlik projesinin kuruluşuna ilişkin somut adımların yazarın başlıca sorunu haline geldiği anlaşılmaktadır.

C. Flora Tristan'ın Mirası

Tristan'ın ölümünden hemen sonra manevi kızı Eléonore Blanc⁹ işçilere hitaben yazılmış bir biyografi yayınlayarak Tristan'ın yaşamını ve düşüncelerini tanıttı. Yazar ilk satırlarda işçilere sesleniyor, Tristan'ın sevilen bir kişi olduğunu hatırlatıyordu (Blanc, 1845: 7). Tristan zor koşullar içinde yaşamış, mücadele etmişti; bu ve benzer koşullar, Tanrı'nın ona verdiği görevi yerine getirmesi için gerekiyordu (Blanc, 1845: 7-8). Çoğu kadın bu zorlukları yaşıyordu, ancak Flora Tristan'ı farklı kılan, onun diğerlerinin aksine bu koşullara karşı mücadele etmiş olması, baskıya karşı durmasıydı (Blanc, 1845: 8). Blanc, ilerleyen sayfalarda toplumsal cinsiyete dayalı zor sistemiyle sınıfsal sömürüyü aynı başlık altında inceliyor, zorlama, kaba kuvvet ve baskının “güçlülerin adaleti” olduğunu belirtiyor, bunların kadınlara tüm erkekler tarafından dayatıldığı gibi, ayrıcalıklı kişiler tarafından da tüm proleterlere dayatıldığını sözlerine ekliyordu. Bunu takiben “aynı baskı altında ezilenler”in şikâyetlerde birleşmek yerine daha cesur çabalar için birleşmesini ve ortak bir eyleme geçmelerini temenni ediyordu (Blanc, 1845: 13-14). Blanc bu noktada bilinçlenme konusu üzerinde duruyor, çabaların aynı amaç doğrultusunda merkezileştirilmesi gerektiğini söylüyordu. Verili durumda, kadınlar acı çekmekle ve alçak sesle yakınmakla yetiniyorlar ve cehalet düzleminde kalıyorlar, erkekler ise kadının çalışmak ve acı çekmek için yaratıldığını iddia ederek bu durumu yüceltiyorlardı (Blanc, 1845: 15-16). Yapılması gereken, Tristan'ın da düzenlediği toplantılarda sıklıkla söylediği gibi, cehalet ve umursamazlığın aşılmasıydı; “halkın dalkavuklara değil, yol göstericilere ihtiyacı var”dı (Blanc, 1845: 42).

Tristan'ın *İşçi Birliği*'nde ve gezileri sırasında yaptığı konuşmalarda, Blanc'ın da biyografik kitapçığında dile getirdiği fikirlerin görece geniş bir ölçekte yayılması mümkün oldu; *İşçi Birliği*'nin iki yıldan az bir sürede 24.000 adet basılması ve Tristan'ın çabalarıyla pek çok kentte işçilere dağıtılması, azımsanamayacak gelişmelerdir. Bununla birlikte, Tristan'ın projeleri kalıcı ve kitlesel bir etki yapmaktan uzaktı. Dönemin sosyalist ve komünist düşünürleri ve aktivistleri de Tristan'ın önerilerine şüpheyle yaklaşıyordu. Etienne Cabet'e göre Tristan gerçekçilikten uzak-

9 Eléonore Blanc, Flora Tristan'ın manevi kızıdır. Tristan, günlüğünde manevi kızını biyolojik kızına tercih ettiğini belirtir, zira “tinin yaratıları, tenin yaratılarından daha iyidir”, manevi kızıyla da arasında tensel bir bağ olmaması, ona olan sevgisinin daha derin olmasını sağlamaktadır. Bkz. Tristan ([1843-1844] 1973: 131-132, 24 Haziran 1844 tarihli giriş).

tı; Fourier'nin öğrencilerinden Victor Considerant ise Tristan'ı fazla "ütopycı" buluyordu.

Bununla birlikte, Tristan'ın fikirlerinin kimi durumlarda işçi hareketleri üzerine etkili olduğunu belirtmek gerekiyor. Toulon tersanesinde 2-9 Mart 1845'te gerçekleşen büyük grevde Toulon tersane işçilerinin Tristan'ın *İşçi Birliği* kitabından etkilendiği bilinmektedir. Tristan Fransa gezisi sırasında Toulon'da da birkaç gün geçirmişti, Şubat 1845 tarihli kimi resmi raporlarda da işçilerin Flora Tristan'ın yazılarını okuyarak mülk sahiplerine karşı isyana hazır hale geldiği yazılıyordu (Agulhon, 1977: 164).

Daniel Armogathe ve Jacques Grandjonc (1986), Karl Marx'ın 1843-1844 yıllarında Paris'te bulunduğuna dikkat çeker ve o dönemde genç bir gazeteci olan Marx'ın Flora Tristan ile karşılaşmış olabileceği ihtimalinden söz eder. Üstelik Marx'ın bu dönemdeki çalışma arkadaşı Arnold Ruge'nin Paris'te Tristan'la görüşmeler yaptığı bilinmektedir. Her ne kadar Marx ve Tristan arasında yüz yüze bir görüşme olduğu konusunda bir kanıt bulunmasa da, bu dönemde Fransız devrimci yayınlarının çoğunu okumuş olan Marx'ın *İşçi Birliği*'ni okumuş olduğu tahmin edilebilir. Friedrich Engels ise 1844 yılında *İşçi Birliği*'ni okumuş (Löwy, 2003: 81) ve Marx'la birlikte yazdığı *Kutsal Aile* başlıklı kitapta Edgar Bauer'in Flora Tristan'a yönelttiği "kadınsal bir dogmatizm" in taşıyıcısı olduğu yönündeki suçlamaları eleştirmiştir (Engels ve Marx, 1845: 15-16). Kimi araştırmacılar Marx'ın bazı fikirlerinin doğrudan doğruya Tristan'dan kaynaklandığını öne sürerler, örneğin Jacqueline Russ'a göre (1987) Marx'ın "proleter enternasyonalizmi" ne yaptığı vurgu, Tristan'ın "evrensel birlik" çağrısının bir izdüşümüdür. Bu görüşler birer varsayım olmaktan ileri geçmemektedir. Bununla birlikte, herhangi bir doğrudan bağlantıdan söz etmek mümkün olmasa da, sosyalist harekette XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkacak olan kimi öğelerin öncüllerinin Flora Tristan'ın eserlerinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Örneğin bireyselliğin ve kısmi bölünmelerin aşılacak bir işçi sınıfının "inşa edilmesi" konusuna ve sınıfın bilinçlendirilmesinin önemine Tristan'ın yaptığı vurgu, ilerleyen yıllarda sosyalist hareketin önemli temalarından biri halini gelecek ve Vladimir İlyiç Lenin'in devrimci örgüt anlayışında önemli bir noktaya erişecektir.

Sonuç

Flora Tristan'ın kadın sorununa dair konumlanması ve sosyalist fikirleri arasındaki bağlantı, çeşitli aşamalarda incelenebilir. *Bir Paryanın Seyahatleri*'nin Tristan'ı her şeyden önce bir "romantik, yalnız özne" dir (McCall, 2007: 101); kadınların durumuna (ve kendi toplumsal cinsiyetine) dair gözlemler de bu dönemde bir bireysel farkındalık sınırını aşmamaktadır. Aynı dönemde, 1830'lu yıllara kadar kadın hareketlerinin esas olarak hukuki alandaki eşitsizliklerle mücadele ettiği ve temelde hukuki eşitlik taleplerini öne sürdüğü unutulmamalıdır. Flora Tristan da 1830'lu

yıllardaki eylemlerinde her şeyden önce boşanma gibi konularda mücadele etmiştir. İşçi hareketiyle olan bağlantısının zaman içinde, özellikle 1840 civarında güçlenmesiyle birlikte, kadınların durumuna ilişkin çözümlemelerini genel bir erkek egemenliği eleştirisi çerçevesine yerleştirmeye başlamıştır, ancak bu dönemden itibaren esas ilgi alanı işçi mücadelesine kaymıştır. Bu noktadan sonra, işçi mücadelesi ve kadın kurtuluşu konularını her ne kadar bir arada değerlendirse de, bu iki konuyu tam anlamıyla birbirine entegre etmesi ve bir bütünlük içinde ele alması mümkün olmamıştır; üstelik, bu alanları bütünsel bir teoride bir araya getirme konusunda Saint-Simon'cu kadınların Tristan'a kıyasla çok daha başarılı olduğu söylenebilir (Rabine, 2007: 51). Başka bir deyişle, Tristan'ın düşüncesinde var olan "sosyalizm" ve "feminizm" in eklemlenme biçimi, henüz bir "sosyalist-feminizm" den bahsedilmesi için yeterli bir temel teşkil etmemektedir. Bununla birlikte, Flora Tristan'ın sosyalizm ve feminizm tarihi açısından önemi, Fransız sosyalist hareketinde anti-feminist söylemlerin önemli yer tuttuğu bir dönemde (Fraisie, 1998: 101-102) Saint-Simon'cu kadınların çabalarını daha da ileri götürerek sosyalizm ve kadın sorunu arasında iç tutarlılığa sahip bir eklemlenme yapmasından ve bu yöndeki düşüncelerini pratik olarak eyleme geçirmesinden kaynaklanmaktadır.■

Kaynakça

- Abrams, Lynn (2002) *The Making of Modern Woman: Europe, 1789-1918*, Londra: Pearson.
- Acar-Savran, Gülnur (1985) "Feminizmler", *Yapıt*, 9: 5-25.
- Acar-Savran, Gülnur (2004) *Beden Emek Tarihi: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, İstanbul: Kanat.
- Adler, Laure (1980) "Flora, Pauline et les autres", *Misérable et glorieuse la femme du XIXe siècle* içinde, der. Jean-Paul Aron, Paris: Fayard, 191-211.
- Agulhon, Maurice (1977) *Une ville ouvrière au temps du socialisme utopique: Toulon de 1815 à 1851*, Paris: Mouton.
- Albistur, Maité ve Daniel Armogathe (1977) *Histoire du féminisme français du moyen âge à nos jours*, Paris: Editions des femmes.
- Armogathe, Daniel ve Jacques Grandjonc (1986) "Introduction", Tristan ([1843]1986) içinde, 11-95.
- Blanc, Eleonore (1845) *Biographie de Flora Tristan*, Lyon.
- Boyer, Adolphe (1841) *De l'état des ouvriers et de son amélioration par l'organisation du travail*, Paris: Dubois.
- Bruhat, Jean (1972) "Le socialisme français de 1815 à 1848", *Histoire générale du socialisme. Tome I: Des origines à 1871* içinde, der. Jacques Dros, Paris: PUF, 331-406.
- Cabet, Etienne ([1839] 1848) *Voyage en Icarie*, Paris: Bureau du Populaire.
- Code Civil (1804) *Code civil des Français: édition originale et seule officielle*, Paris: Imprimerie de la République.
- Cross, Máire Fedelma (2004) *The Letter in Flora Tristan's Politics, 1835-1844*, New York: Palgrave Macmillan.
- Dauriat, Louise ([1837] 2004) "En 1837 la Française Louis Dauriat demande la révision du Code civil napoléonien", Paulette Bascou-Bence (der.) *La mémoire des femmes: anthologie* içinde, Bordeaux: Elytis.
- De Bonald, Louis ([1801] 1859) "Du divorce considéré au XIXe siècle relativement à l'état domestique et à l'état public de la société", *Oeuvres complètes de M. de Bonald: Tome deuxième* içinde, Petit-Montrouge: J.-P. Migne, 9-372.

- De Gouges, Olympe (1792) *L'esclavage des noirs ou l'heureux naufrage*, Paris.
- Debout-Oleszkiewicz, Simone (1997) "Utopie et contre-utopie: les femmes dans l'oeuvre de Fourier", *Encyclopédie politique et historique des femmes: Europe, Amérique du Nord* içinde, Paris: Presses Universitaires de France, 317-340.
- Engels, Friedrich ve Karl Marx (1845) *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik: gegen Bruno Bauer & Consorten*, Frankfurt a.M.: Literarische Anstalt.
- Fauré, Christine (1997) "Des droits de l'homme aux droits de la femme: une conversion intellectuelle difficile", *Encyclopédie politique et historique des femmes: Europe, Amérique du Nord* içinde, Paris: Presses Universitaires de France, 203-222.
- Ferro, Alfred (1996) *Histoire et dictionnaire de Paris*, Paris: Robert Laffont.
- Fourier, Charles ([1808] 1841a) *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales: prospectus et annonce de la découverte*, Paris: Bureaux de la Phalange.
- Fourier, Charles ([1822] 1841b) *Théorie de l'unité universelle*, Paris: Bureaux de la Phalange.
- Fraisse, Geneviève (1998) *Les femmes et leur histoire*, Paris: Gallimard.
- Gauguin, Paul (1923) *Avant et après: avec les vingt-sept dessins du manuscrit original*, Paris: G. Crès.
- Grogan, Susan (2003) *Flora Tristan: Life Stories*, Londra: Routledge.
- Guilhaumou, Jacques ve Martine Lapiéd (1997) "L'action politique des femmes pendant la Révolution française", *Encyclopédie politique et historique des femmes: Europe, Amérique du Nord* içinde, Paris: Presses Universitaires de France, 139-168.
- Hustache, Pascale (1994) "Méphis, entre roman populaire et roman moral", Maurice Agulhon ve Stéphane Michaud (der.) *Flora Tristan, George Sand, Pauline Roland* içinde, Paris: Creaphis, 49-60.
- La Femme Libre*, 25/08/1832.
- Löwy, Michael (2003) *The Theory of Revolution in the Young Marx*, Leiden: Brill.
- McCall, Anne E. (2007) "Still Life and Fetal Exploits in Flora Tristan's *Pérégrinations d'une Paria*", *The Romanic Review* 98(1): 83-101.
- Michaud, Stéphane (2007) "Flora Tristan américaine", *The Romanic Review* 98(1): 7-21.
- Michel, Andrée (2003) *Le féminisme*, Paris: PUF.
- Moon, S. Joan (1978) "Feminism and Socialism: The Utopian Synthesis of Flora Tristan", *Socialist Women: European Socialist Feminism in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, ed. Marilyn A. Boxer ve Jean H. Quataert, New York: Elsevier, 19-50.
- Moses, Claire G. (2006) "French Utopians: The Word and the Act", *Perspectives on Feminist Political Thought in European History from the Middle Ages to the Recent* içinde, der. Tjitske Akkerman ve Siep Stuurman, Londra: Routledge, 136-149.
- Perdiguier, Agricol (1840) *Le livre du compagnonage: contenant des chansons de compagnons, un dialogue sur l'architecture, un raisonnement sur le trait, une notice sur le compagnonage, la rencontre de deux frères, et un grand nombre de notes*, Paris.
- Rabine, Leslie W. (2007) "Flora Tristan's Closet", *The Romanic Review* 98(1): 51-69.
- Riot-Sarcey, Michèle (2002) *Histoire du féminisme*, Paris: La Découverte.
- Russ, Jacqueline (1987) *Le socialisme utopique français*, Paris: Bordas.
- Talbot, Margaret (1991) "An Emancipated Voice: Flora Tristan and Utopian Allegory", *Feminist Studies*, 17(2): 219-239.
- Tristan, Flora (1836) "Les femmes de Lima", *Revue de Paris*, 33(4): 209-216.

- Tristan, Flora (1838a) *Peregrinations d'une Paria (1833-1834): tome premier*, Paris: Arthus Bertrand.
- Tristan, Flora (1838b) *Peregrinations d'une Paria (1833-1834): tome deuxième*, Paris: Arthus Bertrand.
- Tristan, Flora ([1843] 1986) *Union ouvrière suivie de lettres de Flora Tristan*, Paris: Edition des femmes.
- Tristan, Flora ([1843-1844] 1973) *Le tour de France: état actuel de la classe ouvrière sous l'aspect moral-intellectuel-matériel*, Paris: Tête de Feuille.
- Tristan, Flora (2003) *La Paria et son rêve*, ed. Stéphane Michaud, Paris: Sorbonne Nouvelle.
- Wettlaufer, Alexandra K. (2007) "She is me: Tristan, Gauguin and the Dialectics of Colonial Identity", *The Romantic Review* 98(1): 23-50.
- Zancarini-Fournel, Michelle (2005) *Histoire des femmes en France, XIXe-XXe siècle*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes.

Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş Bir Politik Ekonominin İnşası*

Isabella Bakker**

Çev. Demet Özmen, Koray Yılmaz***

Bu inceleme toplumsal yeniden üretim kavramındaki canlanmaya dikkat çekerek, feminist politik ekonomide son dönemde yapılan bazı katkıları ana hatlarıyla ortaya koymakta ve bir karşılaştırmaya tabi tutmaktadır.¹ Toplumsal yeniden üretim tanımlarının çoğu üç durum ile ilişkilidir: a) Anneliğin toplumsal inşası ve koşulları ile insanlığın biyolojik yeniden üretimi b) geçinme, eğitim ve yetiştirmeyi kapsayan, emek gücünün yeniden üretimi c) aileler ve akrabalık ağları içinde tamamen özelleştirilebilmiş ya da devlet desteği yoluyla bir dereceye kadar toplumsallaştırılabilmiş bakım ihtiyaçlarının sağlanması ve yeniden üretimi.² 1970'ler ve 1980'lerde toplumsal yeniden üretim tartışmaları, Fordizm altında kapitalist yeniden üretimin destekçisi olarak kadının ev içi emeğine odaklanırken, daha yakın zamanda bu kavrama olan ilgi küresel politik ekonominin neoliberal dönemini karakterize eden risk ve bakım ihtiyaçlarının toplumsal olarak sağlanmasının giderek özelleştirilen biçimlerini yansıtmaktadır. Bir başka deyişle, devletler kamusal hizmet sağlamaktan geri çekildikçe yaşamın sürdürülmesi ve gelecek neslin yeniden üretimine ilişkin gündelik faaliyetler giderek kadınların karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş kaynakları yoluyla gerçekleştirilmekte, bunun sonucunda da kapitalist pi-

1 Toplumsal yeniden üretimin tanımlanmasına ilişkin çabalar aynı zamanda tartışmanın ilk evrelerine denk düşer. Edholm, Harris ve Young bizlere toplumsal yeniden üretimi tarihsel ve kültürel anlamda özgün bir terim olarak tanımlama noktasında önemli bir açılım sunar. "Toplumsal yeniden üretim" in makrodan mikroya değişen ve farklı teorik soyutlama düzeylerine denk düşen üç farklı biçiminden söz ederler: sosyal sistemlerin bir bütünlük içinde zaman içinde toplumsal yeniden üretimi; emek gücünün yeniden üretimi; ve insani ya da biyolojik yeniden üretim. Bu tanımları toplumsal yeniden üretimin bir bütün olarak gerçekleşmesi için yeniden üretimi gerekli olan temel yapılar ile ilişkilendirirler. Felicity Edholm, Olivia Harris & Kate Young, 'Conceptualising Women', *Critique of Anthropology*, Vol. 9/10, No. 3 (1977), 101-30.

2 Isabella Bakker & Stephen Gill (eds), *Power, Production and Social Reproduction: Human In/security in the Global Political Economy* (Palgrave Macmillan, 2003), 32.

* Cinsiyet kavramı "gender" karşılığı olarak "toplumsal cinsiyet" kavramını işaret etmektedir.

** York University, Department of Political Science

*** Marmara Üniversitesi, İngilizce İktisat Bölümü, Arş.Gör.

Şebnem Oğuz'a çeviriye katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

yasa ilişkileri toplumsal yeniden üretime giderek daha fazla sızmaktadır. Bundan dolayı toplumsal yeniden üretime yönelik bu canlanan ilgi, söz konusu durumun maliyetini kapitalist birikim sistemi analizinin merkezine yerleştirmeye çalışmakta, aynı zamanda da böyle bir ekonomide artığın nasıl bölüştürüleceği soruları ile ilişkilendirmektedir.

Yirmi birinci yüzyılın başlarında küresel politik ekonomideki yeniden yapılanmanın temel süreçlerini açıklamaya yardımcı olması için feminist politik ekonomi yazınında yer alan bir dizi kavram ve tartışmadan yararlanacağım. Çalışmanın başlıca varsayımı tarihsel feminist politik ekonomi yaklaşımının küresel politik ekonominin değişen ontolojisini, dönüşümü zaman ve mekânın dikkate alınmadığı soyut ve genel değişimler olarak teorileştiren daha pozitivist ve ampirist perspektiflerden daha iyi anlayabildiği yönündedir.

Bu düşünce ile ilk bölüm tarihsel bir yaklaşımın bu iddialarını ele almakta ve toplumsal yeniden üretimdeki dönüşümleri aydınlatmak için kapitalizm, piyasa toplumu ve gündelik yaşam yapıları arasındaki bağlantılar üzerine odaklanmaktadır. Bu bölüm yaşamsal atılım (*life forces*)³ ile türsel canlılık (*life forms*) üzerindeki bir iktidar ve birikim sistemi olarak kapitalizm sorununu ele almaktadır. Devlet biçimleri ve makro ekonomik yeniden yapılanma üzerine kısa bir tartışmayı takiben, iktidar, üretim ve toplumsal yeniden üretim arasındaki bu bağlantıların temel yönlerini anlatmak için çalışma (*work*) ve emek (*labour*) arasında bir ayrıma gidilecektir.

İkinci bölüm tarih dışı bireysellik kavrayışları ile birey-toplum ilişkisini komünal ve karşılıklı bir ilişki olarak ele alan kavrayışlar arasındaki politik uyumsuzluk üzerinde durmak üzere yönetim, yönetim zihniyeti⁴ ve toplumsal yeniden üretim arasındaki ilişkiyi ele alacaktır. Bu bölüm, neoliberalizmin - bilhassa bireyselleştirilmiş yönetim zihniyeti ile - toplumsal yeniden üretimin özelleştirilme ve yeniden özelleştirilmesini şiddetlendirme biçimlerini incelemekte, ve bu bağlamda ortaya çıkan yeni toplumsal cinsiyet düzeninin nasıl gittikçe küresel mücadelenin bir konusu haline geldiğini göstermektedir. Her iki bölüm de bir yandan sermayenin yoğunlaşması ve küreselleşme diğer yandan da toplumsal yeniden üretim sistemi ve gündelik yaşam arasındaki diyalektiğin incelenmesi çabasıdır. Bu deneme boyunca, başkaca araştırmalar için öneriler sunulmaktadır.

Tarihselleştirilmiş Maddi Yaşam ve Toplumsal Yeniden Üretim

3 "Life forces" ve "life forms", Bergson felsefesinin önemli kavramlaştırmalarıdır. Kavram çiftinin birlikte kullanımı Bergson felsefesini hatırlatmaktadır. Ancak yazarın bu kavramları kullanırken Bergson'a açık ya da örtük bir referansı yoktur. Life force, Bergson'daki "elan vital" kavramlaştırmasının İngilizce karşılığı olarak kullanılır. Aslında kavram, Bergson'un "L'Evolution créatrice" adlı 1907 tarihli kitabında geçer. Bu kitabın 1954 tarihli İngilizce çevirisi (çev. Arthur Mitchell) elan vital'i "vital impetus" olarak çevirmiştir. Kavramın "vital force", "life force" olarak tercümesi de görülmektedir. Kavram Türkçe'ye Şekip Tunç (1947) çevirisi ile "hayat hamlesi" olarak girmiştir. Günümüzde ise yaşamsal atılım kavramıyla karışılmaktadır. Bkz; Gilles Deleuze, Bergonculuk, çev. Hakan Yücefer, Otonom Yayıncılık, 2006. [ç.n]

4 Burada yazarın kullandığı "governmentality" kavramı Foucault'nın geliştirdiği bir kavramdır. Türkçe'de genellikle yönetsellik olarak karşılır. Ancak biz burada iki kelime de olsa yönetim zihniyeti kavramı ile karşılamayı uygun bulduk. [ç.n]

Gündelik Yaşam

İnsan varoluşunun maddi koşulları ile ilgilenen Fernand Braudel'in ekonomi tarihi, aşağıdan yukarıya bakış ile birlikte yukarıdan aşağıya bakışı, "aydınlatıcı diyalektik" kavramlaştırması ile dikkat çektiği, toplumsal geçekliğin iki bileşeni olarak görmektedir. Üçlemesinin 1981'de yayımlanan ilk kitabı olan *Gündelik Yaşamın Yapıları*'nda Braudel, coğrafya ve demografi, hastalık ve salgın, kıtlık ve açlığın kapsamlı bir araştırmasını ve insanın bu maddi baskılara farklı beslenme, barınma ve giyinme türleri yoluyla nasıl uyum sağladığının detaylı bir incelemesini sunmaktadır. Bu insan pratikleri "toplumsal yeniden üretimle" - biyolojik yeniden üretim ile birlikte bakım, giyinme, barınma ve yiyeceklerin toplumsal olarak sağlanması ile doğrudan bağlantılıdır. Sonraki kitaplarda gündelik yaşam, piyasa toplumu ve dünya kapitalizminin daha üst aşamaları ile bağlantılandırılmıştır. Günlük insan pratikleri de uzun dönemli tarihsel yapılarla ilişkilendirilmiştir. "Olay yegânedir ya da öyle olduğu düşünülür; gündelik şeyler ise tekrarlanır ve tekrarlandıkça genellik hatta bir yapı haline gelmesi daha olası olur."⁵ Ayrıca: "Bazı yapılar ömürlüğünün uzunluğu nedeniyle sınırsız sayıda nesil için değişmez unsurlar olurlar."⁶ Bu durum, toplumsal yeniden üretim ve toplumsal olarak cinsiyetlendirilmiş iş bölümünün zaman içinde farklı mekânsal ve toplumsal formasyonlar arasındaki diyalektik bir sürecin parçası olarak anlaşılmasının yolunu işaret eder.

Bu analizde, toplumsal yeniden üretim hane ile sınırlandırılmayıp Braudel'in aşağıdakilerden oluşan hiyerarşik ekonomi modelinin yapısına bağlı olarak oluşur.

Kapitalizm Piyasa ekonomisi Maddi yaşam/uygarlık

Piramidin tepesinde, piyasa ekonomisinin (üretim ve tüketim alanlarını bağlayan mekanizma) ve maddi yaşamın geçimlik ekonomilerinin (Braudel'in yazdığı dönemde nüfusun yüzde doksanının kafasını meşgul eden) üzerinde kapitalizm bulunur. Kapitalizm toplumsal gruplara (tüccarlar, finans kesimi) piyasa ekonomisini manipüle edecek ve eşitsiz değişimin koşullarını yaratacak gücü veren yapısal bir asimetri ile tanımlanır.⁷

Braudel'in kapitalizm anlayışı, kapitalizmin Marksist anlayışından kökten farklıdır. Ona göre kapitalizm üretim tarzlarının tarihsel sıralanışı içinde en son aşama değildir, tarihin doğuşundan bu yana görülmesi mümkündür. O, "birikimin kilit sektörlerini kontrol eden stratejik noktaları ele geçirmek için kendini üretimden toptan satışa uzanan zincire yerleştiren"⁸ parazitik bir yapıdır. Bu özelliğine bağlı

5 Fernand Braudel, *Civilisation and Capitalism*, 15th–18th Century, Vol. I (University of California Press, 1992), 29.

6 Fernand Braudel, *On History* (University of Chicago Press, 1980), 31.

7 Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism* (John Hopkins University Press, 1977), 29–31.

8 Braudel, *Civilisation and Capitalism*, 620 ve 65.

olarak kapitalizm ekonomik etkinliğin daha alt düzeylerinin yerini almaz aslında ona gereksinim duyar. Ekonomi tarihi kısmen piramidin aşağısı ile yukarısı arasındaki etkileşimin tarihi olarak, başka bir deyişle, kapitalizmin zorunlulukları ile maddi yaşamın gereklilikleri arasındaki ya da kapitalist üretim ile toplumsal yeniden üretim arasındaki çelişkili ilişkinin tarihi olarak anlaşılabilir.

Braudel'e göre maddi yaşam, "insanın daha önceki tarihi boyunca kendi varlığının bir parçası haline getirdiği yaşamdır."⁹ Bu da yapı ve aktör arasında diyaletik bir ilişkiyi işaret eder: maddi yaşam, etkisi bize geri dönen ve davranışlarımızı belirleyen tarihsel yapıları zaman içerisinde oluşturan ve onu biçimlendiren gündelik pratiklerden ibarettir. Onlar –eğer görünebilirse– değişmez ve doğal olarak görünür ve Braudel bu pratiklerin dayanıklılığına (la longue durée) ve nasıl 'bilinşdişi' bir biçimde yerine getirildiğine dikkat çeker:.

"Bence insanoglu boğazına kadar günlük rutinelere batmıştır. Devralınan sayısız davranışlar, biriken karmakarışık ve her gün defalarca tekrarlanan pratikler, ömür boyu yaşamımıza yardım eden, bizi hapseden ve bizim için kararlar veren alışkanlıklar haline gelirler."¹⁰

Braudel'in özgün argümanının ötesine geçerek, hane halkı üretimi bu tür gündelik, bilinçdışı rutinler için yerinde bir örnek olarak düşünülebilir. Böylelikle toplumsal yeniden üretimin zaman içerisindeki görünümünü anlamak için bir yolu da işaret eder. Aslında gündelik yaşamın politikası, yaşam amaçları ile (iş yaşamı, aile yaşamı, cinsel yaşam gibi) bunların toplumsal inşası arasındaki ayrımın mevcut bir değerlendirmesini sunar.¹¹ Özellikle feminist coğrafyacılar, toplumsal yeniden üretimin toplumsal ve maddi ilişkileri ile yerlerin ve mekanların doğası ve kullanımı arasındaki bağlantıyı bu noktadan yola çıkarak kurmuşlardır. İkinci bölümde bu yaklaşımlar bir kez daha incelenecektir.

Braudel'in birçok değerli kavramsal katkısına rağmen, analizinde toplumsal cinsiyeti hiç kullanmadığı ve [kitap] üçlemesinde¹² cinsiyetçi iş bölümünü açıkça hesaba katmadığı belirtilmelidir. Bununla birlikte toplumsal yeniden üretimin altında yatan tarihsel dinamikleri anlamada onun maddi yaşam kavramlaştırmasının bize yardım edebileceği birkaç yol önermeye çalıştım. Örneğin, toplumsal yeniden üretimin belirli formları hakkında bazı kilit sorular sorabiliriz: (i) toplumsal yeniden üretim, dünya kapitalizminin gündelik yaşam evrenine daha derin nüfuz etmesinin bir sonucu olarak, nereye kadar ve hangi koşullar altında dönüşmektedir? (ii) Braudel'in üçlemesinde, dünya ekonomisinin oluşumunun üç düzey ya

9 Braudel, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism*, 8.

10 Ibid., s. 7.

11 Henri Lefebvre, *Everyday Life in the Modern World* (Allen Lane, 1971) and *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production* (Allison & Busby, 1976).

12 Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm, I – Gündelik Yaşamın Yapıları, II – Mübadele Oyunları, III – Dünyanın Zamanları. [ç.n]

da momentinin her birinde, toplumsal yeniden üretim açısından ortaya çıkan hiyerarşik sonuçlar nelerdir? (iii) belki de daha temel olarak, Braudel'in gündelik yaşam yapıları üzerine vurguları bizi bir yandan geçinme ile mekân arasındaki, diğer yandan üretim ile ticaret, daha doğrusu sermayenin hareketliliği ile gücü arasındaki bağları düşünmeye itiyor – bu durumun ürettiği toplumsal ilişkiler dizisi kendi içinde uyumlu mudur yoksa çelişkili midir?

Bu gibi sorular, farklı bir biçimde de olsa, toplumsal yeniden üretimin günümüzdeki eğilimlerini daha uzun tarihsel süreçlere bağlayan ve Marks, Engels ve Gramsci'nin çalışmalarına dayanan ikinci bir düşünce geleneği ile de ilişkilendirilebilir. Bununla ilgili iki nokta aşağıda kısaca ele alınacaktır. Biri, Marks'ın (1844 el yazmalarında ayrıntılı olarak ele alınan) türsel varlık ve insan olmanın anlamına odaklanmasıyla ilişkilidir. Özellikle insanların düşünme ve yaratıcı bir şekilde çalışma yetenekleri, bakım işinin daha güncel feminist açıklamalarının yanı sıra Gramsci'nin çalışmalarında da dile getirilmiştir. Diğeri ise Marks'ın kapitalist birikimin koşullarını yaratmak için bir ön gereklilik olarak ilksel birikim ve mülksüzleştirme üzerine gözlemleri ile ilişkilidir. Gerçekten de tarihsel olarak üretimin, yeniden üretimden ayrılma süreci, küresel politik ekonominin bugünkü evresi ile karşılaştırmalara yol açmaktadır. İlksel veya “özgün” birikim tartışması ile başlayalım.

İlksel Birikim, Yeni Çitlemeler ve Toplumsal Yeniden Üretim

Caliban and the Witch'de (2004) Silvia Federici, Marks'ın kapitalist ilişkilerin gelişmesine temel oluşturan süreç olarak ‘ilksel birikim’ kavramına yeniden döner. İlksel birikim, Marks'ın *Kapital*'in birinci cildinde açıkça belirttiği gibi tarihi 16. yy'ın çitleme hareketlerine kadar giden kamusal/ortak topraklara el konması sürecini işaret eder. Bu geçim araçlarına el koyma/mülksüzleştirme süreci, yerel topluluklar ve ilk üreticiler için piyasada bir ücret karşılığında onların emek gücünün satışına bağlı işgücü koşullarını oluşturmuştur – yani kapitalist birikim sisteminin koşulunu. Federici ise ilksel birikimi emek gücünün üretiminde ve kadınların toplumsal konumunda ortaya çıkardığı değişiklikler açısından inceler.¹³ O kapitalizme geçişin, kapitalist toplumdaki işbölümleri ile cinsel rollerin yapılandırılmış karakterini ve üretici ve yeniden üretici görevlerin yeniden tanımlanmasını tarif ederek feminist kuramlaştırma için bir örnek olay sağladığını ileri sürer. Onun analizinde daha temel olan ve modern çağın başlangıcında yüz binlerce cadının infazının bir açıklamasına dayanan nokta, bedenin kadınlığın yapısını tanımlamada merkezi hale gelmesinin altında yatan toplumsal ve tarihsel koşulları belgelemesidir. Bedenin ontolojik temelini kapitalist gelişmeye dayandırması, onun “yaşam gücünün desteklenmesinin, emek gücünün yeniden üretimi ve birikime yönelik yeni bir kaygının sonucundan daha fazla bir şey olmadığı” yargısına ulaşması-

13 Silvia Federici, *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation* (Autonomedia Pluto, 2003), 12.

na olanak sunmuştur.¹⁴

Onun açıklamasında, ebeliğin (*midwife*) toplumsal gerileyişi ve kadınların cadılar olarak avlanması kadının yeniden üretim ve özellikle gebelik üzerindeki kontrolünü zayıflatmış ve kadın bedeninin, emek gücünün yeniden üretimine tâbiliği için bir ön gereklilik olan, kadın bedeni üzerindeki devlet kontrolünü kurumsallaştırmıştır. Cadılar, kapitalist patriarkal rasyonalizasyona karşı alternatif bilgi formları ve ahlaka sahipti. Federici, çitleme hareketinin köylülüğü ortak topraklardan ayırması gibi cadı avının da - kadınları emeğin üretimi için makine gibi çalışmalarının önünde engel oluşturan herhangi bir engelden “kurtararak” - kadınların bedenlerinden ayrılmasına yol açtığı sonucuna varmıştır.¹⁵

Federici’nin tartışması feminist politik ekonominin daha erken katkılarını dile getirmekte¹⁶ ve ilksel birikimi onların, Marksist açıklamaların yeniden üretim alanını örttüğü ve doğallaştırdığı yönündeki eski kavrayışlarıyla ilişkilendirmektedir.¹⁷ *Caliban and the Witch*’in sonraki bölümünde Federici, dikkatini neoliberal küreselleşme sürecine çevirir ve bu sürecin ilksel birikimin yeni bir raundunu oluşturduğunu ve topluluk ilişkileri ile komünal mülkiyetin en son kalıntılarını yok etmeyi amaçlayan bir toplumsal yeniden üretim rasyonalitesini içerdiğini ileri sürer.

“Yeni çitlemeleri” toplumsal yeniden üretimin rasyonalizasyonu ve (yeniden) özelleştirilmesiyle ilişkilendirme¹⁸ neoliberal küreselleşmenin baskılarını ele alan bir dizi başka yazarın da bakış açısidir. Örneğin, *Power Production and Social Reproduction*’da (2003) Isabella Bakker ve Stephen Gill toplumsal yeniden üretimin yönetiminin yeniden özelleştirilmesini ve bu sürecin ilksel birikimin derinleşen koşullarında küresel kapitalizmde sosyoekonomik sömürünün alanı, derinliği

14 Federici, Foucault’nun ‘biyo-iktidar’ kavramı üzerinde açıkça durur ve bu kavramın öldürme hakkına dayalı bir iktidar biçiminden yaşam güçlerinin yönetimine ve geliştirilmesine dayalı bir iktidar biçimine geçiş kurgusunu mümkün kıldığını iddia eder. Bununla birlikte, yaşam güçlerinin geliştirilmesine dayalı bir iktidar biçimini kapitalizmin yükselişine ve sermaye birikimi ile emek gücünün yeniden üretiminin çelişkili güç ilişkilerine bağlar. Aynı zamanda Foucault’nun kadın ve erkek tarihlerini farklılaştırılmamış bir bütüne indirgemesini eleştirir, özellikle kadınların disiplin altına alınmasının en önemli biçimi olan cadı avına değinmemesini eleştirir. Bkz. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Vintage, 1977).

15 Federici, *Caliban and the Witch*, 184.

16 Mariarosa Dalla Costa & Selma James, *The Power of Women and the Subversion of the Community* (Falling Wall Press, 1975); Margaret Benston, *The Political Economy of Women’s Liberation* (New England Free Press, 1969); Heidi Hartman, ‘The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle’, *Signs*, Vol. 6, No. 3 (1981) 366–94; Antonella Picchio, *Social Reproduction: The Political Economy of the Labour Market* (Cambridge University Press, 1992).

17 Maria Mies, *Patriarchy and Capital Accumulation* (Zed Books, 1986) kitabında ilksel birikim ile cadı avı arasındaki ilişkiyi araştırır. Mies, bu cadı avlarının, cadıların mülkiyetlerine el koyanlardan gerçekten cadıların yıkılmasını sağlayanlara kadar sürece katılan herkes için özellikle kârlı bir para ve zenginlik kaynağı olduğuna dikkat çeker. Bu konu Mies’in kitabı yanında Maria Mies, Veronika Bennholdt-Thomsen & Claudia von Werthof, *Women: The Last Colony* (Zed Books, 1988) kitabında da ele alınır. Bu kitapta yazarlar, kadınların ev kadını haline getirilme, ilksel birikim gibi yollarla tarihsel olarak ve sürekli bir biçimde sömürgeleştirilmesi temasını geliştirirler.

18 Buradaki parantez, bazı tarihsel bağlamlarda bu etkinliklerin hiçbir zaman özel olmadığını, akrabalık ya da cemaate dayalı olduğunu gösterir. Bu durum Polanyi’nin, pek çok toplumsal yeniden üretim biçiminin, karşılıklılık ve yeniden bölüşüm ilişkilerine dayandığına dair gözlemini yansıtır. Bkz. *The Great Transformation: the Political and Economic Origins of Our Time* (Beacon Press, 1944). Bir başka yeni gelişme, devletin toplumsal yeniden üretimde hiçbir zaman güçlü bir role sahip olmadığı (yani riskin kolektifleştirilmediği) gelişmekte olan ülkelerin durumuyla ilgilidir. Dolayısıyla devletin geri çekilmesinde söz edemeyiz. Ancak, piyasanın gündelik etkinliklere giderek daha fazla sızdığını söyleyebiliriz.

ve kapsamındaki genel artış ile ilişkisini açıklar. Burada yeniden özelleştirme özellikle daha yoksul ülkelerde temel geçim mekanizmalarının yönetiminin yanı sıra, hanehalkı, devlet ve sosyal kurumlarla ilişkili dört değişimi içermektedir. Birincisi ikili bir önem arz eden toplumsal yeniden üretimin yeniden özelleştirilmesi ile ilgilidir: biri toplumsal yeniden üretimin işleyişinin onun “doğal olarak” ait olduğu yere, haneye dönmesidir ve eş zamanlı olarak kadınların geleneksel bakım faaliyetlerinin giderek metalaşan ilişkiler içermesidir. İkincisi toplumların kolektif toplumsal varlık fıkriinden uzaklaşarak bireylerin ya da ailelerin toplamına dönüşmesidir. Üçüncüsü emeğin sermayeye biçimsel (piyasa temelli) boyun eğmesi/içerilmesinden gerçek (yaşam dünyasında) boyun eğme/içerilmesine doğru bir değişimi gerektirir – yukarıda belirtildiği gibi bu dönüşüm ilksel birikim süreci ve toplumsal tedarik üzerine neoliberal saldırının ulusaşırı boyutlarını içerir. Son olarak, dördüncüsü geçim ve hayatta kalmanın temel meseleleri ile ilişkilidir. Örneğin gıda güvenliği sorunu, giderek ekolojinin sınırları, sürdürülebilir tarım ve yerel kendine yeterlilik düşüncelerinden daha çok dünya piyasası tarafından belirlenmektedir.¹⁹

Bakker ve Gill devlet biçimlerinin dönüşümü üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu ileri sürerler. Onlara göre özelleştirme sadece 1990’lar boyunca yoğun biçimde artan bir eğilim olarak devlet varlıklarının özelleştirilmesini ifade etmez aynı zamanda bizatihi devlet biçiminin bileşenlerinin özelleştirilmesini ifade eder. Bu değişimin iki önemli boyutu vardır, birincisi, toplumsal yeniden üretimin sağlanması ile ilgili önceden toplumsallaşmış kurumların özelleştirilmesi (refah ajansları ve gönüllülük sektörü), ikincisi ise yeni küresel çitleme hareketinin bir parçası olarak gördükleri ortak toplumsal mülkiyetin çitlenmesi veya devridir.²⁰

Gill ve Bakker başka bir çalışmada da toplumsal yeniden üretimin yatırım ve ticaretin daha liberalleşmiş yapısı tarafından nasıl yeniden biçimlendirildiğini ortaya koyarlar. Örnekler ilk olarak Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması’nı (TRIPS) içerir. TRIPS sadece özel mülkiyet haklarının türsel varlıklar (life-forms) üzerinde yayılmasını sağlamakla kalmaz aynı zamanda hükümetlerin çalışma ve işlevlerini piyasa temelli gelişme modeli doğrultusunda yönlendirmek veya yeniden biçimlendirmek suretiyle bu değişimleri yasal ve anayasal olarak geri dönülemez kılar. İkincisi GATS’ın ticaret mekanizmaları, sağlık hizmeti ile eğitimi, tarım ile finansı içeren toplumsal yeniden üretimin gereksinimlerini karşılamada merkezi olan geniş çaplı sosyal hizmetlerin sağlanmasının değişen kural ve standartlarına bağlanmıştır. GATS, yerli ve yabancı alıcıların her ikisine de eşit muamele ilkesi uyarınca, kamu sektörü ve kamu varlıklarında daha büyük

19 Philip McMichael, ‘Feeding the World: Agriculture, Development and Ecology’, in Leo Panitch & Colin Leys (eds), *The Socialist Register 2007* (The Merlin Press, 2007), 170–94.

20 Bakker & Gill, *Power, Production and Social Reproduction*, 18–9.

özelleştirilmeleri desteklemeye yönelik çeşitli mekanizmalardan biridir.²¹ Bu yazarların tüm iddiası küresel politik ekonominin analizinde toplumsal yeniden üretimin görünmezliğini sorgulayan yeni bir küreselleşme epistemolojisi.²² Üçüncüsü ki Janine Brodie bu gerilimi “gereksinim paradoksu” olarak adlandırır: neoliberalizm dizginsiz piyasaların toplumsal istikrarı bozucu etkisi nedeniyle toplumsal müdahale ihtiyacını maksimumlaştırırken eş zamanlı olarak devletlerin kapasitelerini, kurumsal destekleri ve mekanizmaları elinden almıştır.²³ Bu paradoks toplumsal yeniden üretim üzerine gelecek araştırmalarda küresel kuzey ve güneydeki bir dizi devlet biçimi ile ilgili olarak açıklanabilir.

Devlet Biçimleri ve Makroekonomik Yeniden Yapılanma

Bir diğer araştırma, küresel makro ekonomik değişimler ve bunların toplumsal yeniden üretiminin finansmanına etkileri ile ilgilidir. Bunun nedeni mali sistemin toplumsal cinsiyet eşitliği için önemli sonuçlar doğuracak yönde değişmesidir, azalan oranlı vergi sistemleri yönündeki eğilimde olduğu gibi. Araştırmacılar büyüme ile ilgili toplulaştırılmış görünen ilişkiler ve neoliberal politikaları canlandıran ekonomik modellere yerleşik olan yapısallaşmış eril önyargı arasında bağlantı kurarlar. Diana Elson eril önyargıyı “bir toplumsal cinsiyet olarak erkeğin lehine ve bir toplumsal cinsiyet olarak kadının aleyhine işleyen bir önyargı”²⁴ olarak açıklamaktadır. Bu eril önyargı eril iş ve yaşam kalıpları perspektifinden uygulanan politikalar anlamında kamu politikasının çerçevesini oluşturur. Bu bakış açısından Elson ve diğer feminist iktisatçılar, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finansal kurumların neoliberal yapısal uyum politikalarının, hane içerisindeki, toplumsal cinsiyetçi iş bölümü ve işgücünün toplumsal yeniden üretimi ile ilişkili planlanan ve planlanmamış sonuçlar doğurabileceğinin altını çizmek çabasıyla izini sürmüşlerdir. Makroekonomik düzeyde ücretli emeğin üretilmeyen bir kaynak olarak düşünülmesi varsayımı, kadın emeğinin ve örneğin sağlık bakımındaki kesintilerin etkin-

21 Gill & Bakker, ‘New Constitutionalism and the Social Reproduction of Caring Institutions’, *Journal of Theoretical Medicine and Bioethics*, Vol. 27, No. 1 (2006), 35–57; Mariama Williams, *Gender Issues in the Multilateral Trading System: A Manual* (Commonwealth Secretariat, 2003).

22 Örneğin Diane Elson’a göre yeni politik ekonomide, politik iktisatın üç sektöründen (evici, özel ve kamusal) biri olan evici sektörü neredeyse ondokuzuncu yüzyıldaki kadar verili kabul edilmektedir. Bu durum, büyük ölçüde kadının ödenmemiş emeğinin hesaba katılmamasından kaynaklanan ekonomik sonuçlar doğurduğu gibi, “üretken ve istekli bir emek gücünün sağlanmasının koşullarını zayıflatmaya” da yol açar. Diane Elson, ‘The Economic, the Political and the Domestic: Businesses, States and Households in the Organisation of Production’, *New Political Economy*, Vol. 3, No. 2 (1998), 189–208. Özellikle, küreselleşme süreci, toplumsal yeniden üretimin maliyetlerini dışallaştırarak evici sektöre yükleyen kısıtlayıcı mali ve parasal politikalarla, “evici, kamusal ve özel sektörlerin etkinlikleri arasındaki uyumsuzluğu daha da artırmıştır” (203–4). Aslında, sermayenin artan hareketliliği ve vergi rekabeti, sosyal harcamaların yükünün şirketlerden ve yüksek gelirli bireylerden emekçilere ve yoksullara aktarılmasına yol açmıştır. Bu durum da çoğu hükümeti, tasarruf önlemleri ve kamusal varlıkların özelleştirilmesini içeren ‘kemer sıkma’ politikalarına yöneltmiştir.

23 Janine Brodie, ‘Globalization, Insecurity and the Paradoxes of the Social’, in Bakker & Gill (eds), *Power, Production and Social Reproduction*, 46–65.

24 Diane Elson, ‘Male Bias in Macro Economics: The Case of Structural Adjustment’, in Diane Elson (ed), *Male Bias in the Development Process* (Manchester University Press, 1995), 3.

liğin sonsuz esnekliği varsayımlarına yol açar. Bu varsayımlar kadınların emeğinin azalmış kamusal hizmet sağlamanın yerini alması ve böylece işin yoğunlaşması ve kadınlar ve diğer marjinal grupların ikincilleştirilmesine dayanır.²⁵ Dünya genelinde yetmişten fazla ülkede başlayan Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme, bütçe kaynakları ile bu kaynakların dağıtım ve bölüşülmesinin sonuçları hakkındaki kamu politikası kararlarına, toplumsal yeniden üretimin görünmeyen yönlerini katmaya yönelik bir yenilik anlamına gelmektedir.²⁶ Geleneksel makroekonomik modeller ve iktisat ortodoksisine karşı çıkan -bütçe, para politikası ve döviz kuru rejiminin sistematik ve özenli analizlerini içeren -bunun gibi daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

Bu yöndeki çabaları birbirine bağlayan, sermayenin iktidarı ve küresel erişimi ile (kısmen Dünya Bankası ve IMF tarafından desteklenen reformlar ve girişimlerin bir ürünü olan) neoliberalizm altında dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun toplumsal yeniden üretim koşullarının - biyosfer dahil - yıpranması arasında yoğunlaşan bir çelişki olarak adlandırdığım varsayımdır. Farklı bir şekilde ifade edersek, temel araştırma ve pratik sorular toplumsal yeniden üretimin krizine katkı sağlayan küresel politik ekonomideki güçlerin yayılması ve sermaye birikiminin mevcut örüntüleri göz önüne alındığında toplumsal yeniden üretimin sürdürülebilir koşullarının korunabilmesi ile ilgilidir.

Araştırma aynı zamanda böylesi bir kriz ile karşılaşıldığında ortak davranış geliştirme ve farklı devlet biçimlerinin bu krize yönelik nasıl alternatif yanıtlar üretebileceği ile de ilgilenmek zorundadır. Aslında yeni güçlerin Latin Amerika'sında, toplumsal yeniden üretime odaklanan siyaset söylemleri ve yeni pratiklerle meşgul olan ilgi çekici örnekler bulunmaktadır. Birçok Latin Amerika ülkesinde kadınların komşuluk dernekleri yoluyla toplum refahının sağlanmasının tarihi, toplumsal yeniden üretim alanının politikleştirilmesinin bir örneğini sunmaktadır. Örneğin Şili, Bolivya ve Peru gibi ülkelerde kurulan gönüllü toplum mutfakları, 1970'lerde başlayıp 1980 ve 1990'larda yoğunlaşan ekonomik krize karşı hafifletici bir etki yapmış ve devlet kanalıyla toplumsal tedarikin yokluğunda toplum ve aileler için temel besin maddelerini sağlamıştır. Bazı yazarlar kadınların bu ortak çabalara katılımının özel alanı politikleştirdiğini ve beceriler, toplumsal iletişim ağları ve toplumun işleyişi ile ilişkili bir amaç duygusu yarattığını ileri sürerler. Bu faaliyetler toplumsal tedarik sorumluluğu ve toplumsal tedarikin doğası hakkında daha esaslı sorular da doğurmaktadır.²⁷

Toplumsal cinsiyet ve refah devleti literatürünün hâlihazırda tanımladığı gibi, İskandinav ülkelerindeki piyasa ve devlet ile ilgili kurumlar, toplumsal yeniden üre-

25 Bkz örneğin, Isabella Bakker, *The Strategic Silence: Gender and Economic Policy* (Zed Books, 1994); Ingrid Palmer, 'Public Finance from a Gender Perspective', *World Development*, Vol. 23, No. 11 (1995), 1981-6.

26 See <http://www.gender-budgets.org>.

27 Shahra Razavi, *The Political Economy of Care in a Development Context* (UNRISD, 2007).

timin önemli bileşenlerini meta olmaktan çıkarmak ve emek piyasasındaki ücret farklılıklarını baskılamının propagandasını yürütmektedir. Aksine kapitalizmin daha neoliberal formu ise, sermayenin mülkiyet hakları ve hareketliliğine odaklanır ve toplumsal yeniden üretim için devletin görelî olarak sınırlandırılmış bir yeniden dağıtımçı müdahalesi ile tanımlanır, böylelikle eşitsizlik giderek yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmanın başında ileri sürüldüğü gibi ikincisinin toplumsal yeniden üretimin daha özel biçimlerine neden olması daha yüksek bir ihtimaldir. Her iki rejim de toplumsal yeniden üretimin uluslararasılaşma derecesini gösteren farklı düzeylerde ve tiplerde göçlere yol açacak, göç alan ve veren her iki ülkede de ev-içi desteğe dayalı toplumsal tedariki çeşitlendirecektir.²⁸

Neoliberal kapitalizmin bu başıboş formu, böylece küreselleşmenin yoğunlaştığı bir dönemde toplumsal yeniden üretimin inşasında yerel ve ulusaşırı toplumsal güçler arasındaki diyalektik ile ilgili bir dizi araştırma sorusuna neden olmaktadır. Bu toplumsal yeniden üretim sorusunu sadece karşılaştırmalı politik ekonominin değil aynı zamanda sosyoloji, beşeri coğrafya, heterodoks iktisat ve diyalektik antropolojinin de gündemine sınımsız bir şekilde yerleştirmektedir.

Çalışma ve Emek Ayrımı

Bu bölümde ele alınacak son konu çalışma ve emek ayrımını merkeze almaktadır. Bu ayrım, bütünüyle kapitalizm tarafından dolayımınmayan bir toplumsal yeniden üretimin formüle edilebilmesini, dolayısıyla alternatif toplumsal yeniden üretim sistemlerinin araştırılabilmesini mümkün kılar.²⁹

Marks, Gramsci ve Margaret Radin gibi feminist yazarları izleyen Bakker ve Gill'a göre, üretim ile ilgili genel mesele, çalışmanın toplumsal ve doğal düzen arasındaki ilişkilere geniş anlamda aracılık etmesi ve insanın teorik ve pratik etkinliğini birleştirmesidir. Aksine emek ise çalışmanın belirli bir boyutudur. Bu durum kapitalizmde işçilerin yabancılaşması ve sermayenin artık emeğe ücretli emek kurumu yoluyla el koyması ile karakterize edilir.

Bu sürecin önemli yönlerinin modern kökleri, toplumsal yeniden üretimden ayrılmış meta (emek ve mallar) piyasalarının tarihsel gelişiminde izlenebilir. Bu okumada emeğin metalaşması, işçilerin potansiyellerini ve yaratıcı kapasitelerini bir araçsallığa indirgeyerek, insan özgürlüğünün avantajlarını ve onun nesnelleştiril-

28 Jean Pyle, 'Globalization, Transnational Migration and Gendered Care Work: Introduction', *Globalizations*, Vol. 3, No. 3 (2006), 283–95.

29 Feminist Ekonomi'de Tony Lawson, Sandra Harding, Dru Barker ve diğerleri arasında eleştirel gerçekçilik ve ontoloji versus epistemoloji/feminizm içindeki duruş konusunda önemli tartışmalar olmuştur (1999–2003). Lawson, feminist sosyal bilimler için eleştirel gerçekçi bir ontolojinin gerekliliğini savunmuştur; ve şu eleştirilerle karşılaşmıştır: (a) insan ihtiyaçlarının ortak olduğunu varsayan (Nussbaum) ortak bir insan doğası kurgusu, özellikle bilimin varolan iktidar yapılarına karşı kör olduğu durumlarda farklılıkları evrenselleştiren baskıcı bir dile dönüşmektedir; (b) ekonominin de bir söylem olduğu ihmal edilmektedir ve (c) insanların hedefleri ortak ise bu ortaklığın temelini neye dayandığı açık değildir – çıkarlara mı, ihtiyaçlara mı, güdülere mi? Haraway marjinalize olmuş görüşlerin gerekli olduğunu iddia eder. Bunun nedeni bu görüşlerin epistemolojik olarak ayrıcalıklı olması değil, feminist objektivite için gerekli olan bağlantı ve açılımları sunmasıdır.

mesini kar birikiminin bir aracına dönüştürür. Böylece 19. yüzyılda piyasa toplumunun ve sermayenin düzeni altında bir meta haline gelen ücretli emeğin yaratılmasıyla çelişkili bir toplumsal ontoloji ortaya çıkmıştır. Bu tür emek yabancılaşmış emektir. Bundan dolayı toplumsal yeniden üretim süreçleri yabancı bir güce tabi hale gelmektedir.³⁰

Aslında bakım ekonomisinin toplumsal ve üretimsel ilişkilerini ele alan feminist araştırmacılar, bakım işinin veçhelerinin, metalaşma derecelerini yansıtan bir sürecin parçası olarak analiz edilebileceğini belirtirler (Janine Radin, Sue Himmelweit, Nancy Folbre ve Julie Nelson). Örneğin Radin'e göre çalışma-emek ayrımını kullandığımızda, çalışma kavramının her zaman metalaşmamış bir insan faktörünü içerdiğini, emek kavramının ise tamamen metalaşmış versiyon olduğunu söylemek mümkün hele gelir.³¹ Benzer şekilde Himmelweit (ödenmiş ya da ödenmemiş) bakım işinin insan ilişkilerine dayalı boyutunun, çalışanları yalnızca para tarafından motive edilmeyen aynı zamanda çalışmalarının sonuçlarıyla da ilgilenen bütün bir meslekler sınıfını işaret ettiğini iler sürmektedir. Onun amacı ev ve çalışma, yeniden üretim ve üretim arasındaki ikiliğe karşı çıkmak ve bakımın ödenmiş emeğin bir parçası olduğuna, çalışmanın ise evde süren bakım faaliyetleri içerisinde görülmesine dikkat çekmektir.³² Bu da politika alanı için önemli bir açılım sağlamaktadır.

En önemlisi, Himmelweit bir yandan çelişkili isteklere (bakım ve kendine yetebilme - maddi zenginlik ve gereksinim) sahip insanlar ortaya çıkaran diğer yandan insanları hayatta kalmak için mücadeleye zorlayan, onların zamanlarını serbest ve yaratıcı çalışma (mutlaka sadece bakım işi olmayan) için kullanmalarını engelleyen eşitsizliğin baskısını azaltıcı politika değişiklikleri tanımlamak taraftarıdır. Büyük ölçüde, ilerici toplumsal yeniden üretim için mücadele, her iki kaynak ve zaman üzerindeki kontrol için bir mücadeledir. Kamusal eğitim ve çocuk bakımı gibi kurumlar bu gibi olasılıkların gerçekleşmesi için can alıcı önemdedir.

Feminist sosyal politika yazını yakın zamanda bakım rejimleri ve refah devleti rejimlerinin muhtaç kimselerin bakımını nasıl organize edeceği üzerine odaklanmıştır. Örneğin, Jane Jenson, sosyal politika ve bakım hakkında üç kritik soru sormaktadır: Bakım işini kim yapacak? Kim ödeyecek? Bakım hizmeti nerede sağlanacak?³³ Bakıcının kimliğine bakıcının bakım alanla ilişkisine, bakımın finansmanı ve bakımın kurumsal lokasyonlarına odaklanma, bize sağlanan bakımın mimarisi üzerinde durma imkanı verir. Bu aynı zamanda Himmelweit'in çalışma ve bakımın mekansal sınırlarını aşmaya yönelik kaygısına da hitap etmektedir.

Benzer şekilde Folbre, bu faaliyet türünün özgüllüklerini - bakımın toplumsal

30 Bakker & Gill, *Power, Production and Social Reproduction*, 21.

31 Margaret Radin, *Contested Commodities* (Harvard University Press, 1996), 104.

32 Sue Himmelweit, 'Domestic Labour', in Janice Peterson & Meg Lewis (eds), *The Elgar Companion of Feminist Economics* (Edward Elgar, 1999), 28.

33 Jane Jenson, 'Who Cares? Gender and Welfare Regimes', *Social Politics*, Vol. 4, No. 2 (1997), 182-7.

faydalarına rağmen, yüksek emek içeriği hatta oldukça istikrarlı verimlilik ve maliyetlerin büyük oranda kadınlar tarafından üstlenilmesi - yansıtan bir dizi politika önerileri sunmaktadır. Bu öneriler, bakım hizmetini sağlayanlar ve alanların ortak çıkarlarını vurgulayarak ve bakım sektöründe düzenleyici standartları ve gözetimi güçlendirerek bakım çalışanları arasında bağlar kurmayı içermektedir.³⁴ Bu bağlamların çoğu araştırmanın sonraki kısmında ortaya konacak olan yönetim ve yönetim zihniyeti soruları çerçevesinde aktarılmıştır.

Küresel Yönetim Çerçeveleri, Yönetim Zihniyeti ve Toplumsal Yeniden Üretim Yönetim

Federici'nin tartışmasının gösterdiği gibi, yönetim pratiklerinde ve felsefelerindeki tarihsel değişimler sosyal ve politik olanı yeniden düzenlemektedir.³⁵ Daha yakın bir dönemde V. Spike Peterson'ın müdahalesi neden yeniden üretim ekonomisinin küreselleşmeye bağlı değişiklikleri anlamak için esas teşkil ettiği üzerine Foucault'cu post yapısalci bir perspektif sunmaktadır. Onun bu yeniden kurgulaması, üretim, yeniden üretim ve onun adlandırdığı haliyle sanal ekonominin (*virtual economy*) karşılıklı etkileşimine dayanır. Sanal ekonomi küreselleşmenin iki vechesi ile ilgilidir: finansal işlemlerin, geleneksel mal ve hizmet üretiminden bağılantısız bir biçimde genişlemesi; ve gösterge ekonomisinin³⁶ (*economy of signs*) artan belirginliği – yani, siber uzay, bugünün enformasyon toplumu ve mallardan ziyade göstergelerin değişimi ile ilişkili sanal gerçekler.³⁷ Yine de, para ve göstergelerin her ikisi de meta oldukları, devlet tarafından yasal olarak taahhüt edildikleri ve sözleşme hukuku tarafından yönetildikleri için bu öneri tarihsel materyalist bir perspektiften yeniden düşünülebilir. Bu anlamda onlar sanal değil gerçektir. Finans iktidarının kapsamı ve üretimden koparılması yine de onun analizinin başka bir şekilde ifade edilmesi mümkün olan önemli bir bileşenidir.³⁸ Buna ek olarak örneğin

34 Nancy Folbre, 'Demanding Quality: Worker/Consumer Coalitions and "High Road" Strategies in the Care Sector', *Politics & Society*, Vol. 34, No. 1 (2006), 11–15.

35 Yönetim tartışmalarında feministler, tarihsel olarak özgün toplumsal cinsiyet düzenlerinin oluşumu ve üretim-yeniden üretim süreçlerinin entegrasyonu üzerinde durmuşlardır. Bkz. Robert Connell, *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics* (Polity, 1987); Linda McDowell, 'Life Without Father or Ford: The New Gender Order of Post-Fordism', *Transactions*, Vol. 16, No. 4 (1991), 400–19; Elisabeth Prugl, 'Toward a Feminist Political Economics', *International Feminist Journal of Politics*, Vol. 4, No. 1 (2002), 31–6; Sylvia Walby, 'Gendering the Global', *Contemporary Sociology*, Vol. 27, No. 4 (1998), 326–7.

36 Peterson'da sanal ekonominin bir biçimi de estetik veya kültürel göstergeler/semboller değişimidir. Gösterge kavramı bu bağlamda kullanılır. Peterson'da göstergenin politik ekonomisi, açıkça sembol, gösterge ve anlam ve böylece değer belirlediği düşünülen kodlar aracılığıyla iktidarın nasıl çalıştığına ilişkindir. [ç.n]

37 V. Spike Peterson, *A Critical Rewriting of Global Political Economy: Integrating Reproductive, Productive and Virtual Economies* (Routledge, 2003), 15–16.

38 Toplumsal cinsiyet meselelerini toplumsal yeniden üretimin maddi ve söylemsel boyutlarını giderek daha fazla koşullandıran uluslararası finansal mimari ile ilişkilendirmeye yönelik bazı araştırmalar vardır. Bkz. Irene Van Staveren, 'Global Finance and Gender', in Jan Art Scholte & Adrien Schnabel (eds), *Civil Society and Global Finance* (Routledge, 2002), pp. 228–46; Diane Elson, 'International Financial Architecture: A View from the Kitchen', *Femina Politica*, Vol. 11, No. 1 (2002), 26–37.

Marieke De Goede, toplumsal olarak cinsiyetlendirilmiş dağınık bir yapı olarak finansın tarihsel gelişim yollarını inceleyen post yapısalcı bir yorumunu sunmuştur.³⁹

Brodie, kamu sektörü, piyasa ve ev içi alanının ayrılığı fikrine dayanan yönetimin en eski liberal rejimlerine işaret eder. Sırasıyla bu alanların her biri farklı kurallar, hiyerarşiler ve sorumluluklar tarafından yönetilir.⁴⁰ Patriarka erkeğin ekonomik ve politik yaşamdaki konumunu ayrıcalıklı hale getirirken, ev içi bakım sorumluluğunu kadına yüklemektedir. Devlet hukuku ve düzenlemeleri bu cinsiyetçi iş bölümünü ve erkeklerin ayrıcalıklı konumunu güçlendirmiştir ve böylece de idealize edilmiş bir toplumsal cinsiyet düzeni kutsallaştırılmıştır. Dolayısıyla sanayileşmiş ülkelerde refah devletinin gelişmesi, devlet ve özel sermaye tarafından desteklenen bir toplumsal ücreti içeren aile, ev ve işyerinin özgül bir modeline dayanmaktadır. Feministler toplumsal vatandaşlığın bu ikili sisteme yönelik eleştirel tutumlarına rağmen, yine de vatandaşların refahını sürdüren sosyal politikaların önemini onaylamışlardır. 1980'lere kadar bu vatandaşlık rejiminin ekonomik ve politik veçhelerinin temelleri ve ilişkili toplumsal cinsiyet düzeni, bir meydan okunma ve çoğu refah devleti üzerindeki mali darboğaz baskıları yoluyla altının oyulması sürecindeydi. Hükümetler ve bireylerin her ikisinin rolleri de toplumun mikro, makro ve orta düzeylerinde yeniden tanımlanıyor iken toplumsal vatandaşlık da yerini piyasa vatandaşlığına bırakıyordu. Bu dönüşüm aynı zamanda toplumsal yeniden üretimin örgütlenmesinde bir değişim de işaret etmektedir.⁴¹

Makro düzeyde son dönemdeki çalışmaların böylesi sorunları ele aldığı söylenebilir. Burada araştırma, özellikle Sahra altı Afrika ve Latin Amerika'da olmak üzere birçok ülkede sağlık ve eğitim bütçelerini olumsuz etkileyen mali kemer sıkma önlemlerini güçlendirme eğiliminin yanı sıra uluslararası ticaret ve yatırım anlaşmaları ve Keynesyen dönemin otomatik dengeleyicilerini ortadan kaldıran sınırlayıcı mali politikalar tarafından toplumsal cinsiyet düzenlerindeki bu değişimin nasıl giderek ayrıştırıldığını tanımlama çabasıdır.⁴² Orta düzeyde, çalışma geçim sağlamanın doğasının ve yerlerinin ve ailenin yeniden inşası ile sonuçlanan, emek piyasalarının nasıl yeniden inşa edildiği, kadınlaştırıldığı ve enformelleştirildiğine odaklanmaktadır.⁴³

Pek çok araştırma ise toplumun mikro düzeyinin yeniden yapılanması ve bunun en basit düzeyde kendiliğin, en karmaşık düzeyde ise özne/vatandaşın yeniden

39 Marieke De Goede, *Virtue, Fortune and Faith: A Genealogy of Finance* (University of Minnesota Press, 2005).

40 Janine Brodie, 'Globalization, Governance and Gender: Rethinking the Agenda for the Twenty-First Century', in Louise Amoore (ed.), *The Global Resistance Reader* (Routledge, 2005), 247.

41 Isabella Bakker, 'Neoliberal Governance and the New Gender Order', *Working Papers*, Vol. 1, No. 2 (1999), 49–59.

42 See Marta Gutierrez, *Macro-economics: Making Gender Matter* (Zed Books, 2003).

43 Saskia Sassen, 'Towards a Feminist Analytics of the Global Economy', in Saskia Sassen (ed.), *Globalization and its Discontents* (New Press, 1998), 81–100.

inşasına nasıl yol açtığı üzerine odaklanmaktadır. Bu gerilim özellikle toplumsal cinsiyet ve toplumsal yeniden üretim ile ilgili olarak görünür olmaktadır: Kadınların cinsiyetsiz çalışanlar ve rasyonel ekonomik aktörler haline gelmeleri talep edilirken aynı zamanda da yeniden üretim ve bakım işi için toplumsal destekler zayıflatılmış ve özelleştirilmiş olur.⁴⁴

Yönetim Zihniyeti

Bu mikro odak, yönetim zihniyeti üzerine çalışmalarda farklı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Aslında Gramsci’ci anlamda yeni bir “ortak duyu”nun inşası, özellikle yönetim zihniyeti geleneğinde yazan yazarlar tarafından epey araştırılmıştır. Yönetim zihniyeti üzerine odaklanan literatürün büyük bir kısmı – Foucault’nun mirasını izleyen - bireysel (mikro) düzeyde yönetimi oluşturan unsurların neler olduğunu soruşturan yönetim yapılarının ötesini irdelemektedir. Bu bağlamda, Wendy Brown bizi neoliberalizmi basitçe “istemeyerek politik ve ekonomik sonuçlar doğuran bir ekonomik politika paketine” indirgeyemeyeceğimiz, bunu yaparak bu politikaları organize eden ve aynı zamanda onları piyasanın çok ötesine yayan politik rasyonaliteyi ele almakta başarısız olacağımız konusunda uyarmaktadır. Neoliberalizm yönetim zihniyetinin bir formu olarak yayıldığı zaman vatandaş/öznenin ruhundan, eğitim politikalarına ve imparatorluk uygulamalarına kadar ulaşan bir toplumsal analiz getirir.⁴⁵ Gerçekte piyasa değerleri tüm kurumlar ve toplumsal ilişkilere yayılır, onları özel sektör kuralları ve riski (toplumsal) özelleştirici ve yeniden yapılandırıcı düzenlemelere göre yeniden şekillendirir. Dolayısıyla politik alan insan yaşamının tüm yönlerini piyasa etkinliği ve rasyonalite kavramlarına tabi kılma amacıyla mikro ekonomik rasyonaliteye teslim edilir.⁴⁶ Gerçekte bu rasyonalitenin çelişkileri ve ona karşı direnişler mevcuttur.

Yönetim zihniyetinin bir biçimi olarak neoliberal eğilim, aşağıdakileri bu sürecin önemli dinamikleri olarak soyutlayan Brodie tarafından toplumsal yeniden üretimin kilit veçheleri ile ilişkilendirilmiştir: ilk olarak Haraway tarafından belirtilen toplumsal cinsiyette eş zamanlı bir yıpranma ve yoğunlaşma; ve Brodie’nin “sisteme dair problemlerin sorumlulukları üzerlerine yüklenirken, bireylerin toplumsal ağlar ve desteklerden adım adım çıkarılması” olarak işaret ettiği eş zamanlı özerkleşme ve sorumlulaşma talepleri.⁴⁷ İlk gerilim bir yandan toplumsal cinsiyetin politika yapımından neredeyse silindiğine ve taleplerin temeli olarak meşruluğunu yitirdiğine işaret eder, kadınların yeniden üretim eme-

44 Brodie, ‘Globalization, Governance and Gender’, 251.

45 Wendy Brown, *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics* (Princeton University Press, 2006), 38–9.

46 Thomas Lemke, ‘The Birth of Bio-Politics: Michel Foucault’s Lecture at the College de France on Neoliberal Governmentality’, *Economy and Society*, Vol. 30, No. 2 (2001), 190–207.

47 Brodie, ‘Globalization, In/security and the Paradoxes of the Social’, 63.

ğini en iyi biçimde bir “dışsalılık” olarak tanımlayan görüşe yol açar. Diğer yandan neoliberal rasyonalizasyondan kaynaklanan toplumsal tedarikteki boşluklar büyük bölümünü kadınların oluşturduğu ev içi ve hizmet çalışanlarının uluslararası hareketliliği yönündeki talepleri arttırmıştır.

Isabella Barker yönetim zihniyetinin bu ulus aşırı boyutlarını ABD’deki yaşlı bakım alanında üretilen neoliberal özne ve bunun Filipinler’deki göçmen bakım işçilerinin üretimi ile ilişkili biçimleri bağlamında inceler. Barker, ABD’de piyasa rasyonalesinin aileyi, yaşlı bakımının ihtiyaçlarını karşılamak için kilit bir alan olarak ortaya koyduğunu ileri sürmektedir. Arz yanlı ülkelerde, Filipin devleti bakım işçilerinin deniz aşırı göçünü neoliberal yönetim zihniyeti teknikleriyle aktif bir şekilde desteklemekte ve bu işçileri ulusal ekonomiye ciddi bir katkı yapan örnek vatandaşlar olarak tanımlama çabasıdadır. Barker’ın ifadesiyle “neoliberal yönetim zihniyeti riski ortaklaştıran toplumsal refah programlarını kullanmaksızın ulusal bağlılık üretmeye çalışan bir biyopolitik aygıttan oluşmaktadır.”⁴⁸ Gerçekte işçi dövizleri Filipinlerin en büyük döviz kaynaklarından biridir, gayri resmi tutarı çok daha fazla olan bu transferlerin 2005 yılı resmi toplamı 10 milyar dolar civarındadır. Filipin devletinin, kendi ülkeleriyle bağlantılarını sürdürmelerini teşvik ederken, yurtdışına gitmeye muktedir ve istekli olan bir nüfus kesimi yetiştirmesi bu yüzden şaşırtıcı değildir.

IMF ve Dünya Bankası, işçi dövizlerini üçüncü dünyanın ödemeler dengesi problemlerini iyileştirecek bir araç olarak ilan ederken, feminist araştırmacılar tarafından ortaya konulan toplumsal ve maddi gerçeklikler oldukça farklı bir tabloyu işaret etmektedir: zenginliğin toplumsal yeniden üretimi, özellikle küresel güneyden gelen bu korunmasız işçilerden daha öncelikli bir hale getirilir.⁴⁹ Daha karşılaştırmalı bir araştırma, hem göç alan hem de göç veren ülkelerde toplumsal yeniden üretimin daha derin yapılarıyla ilişkili olduğu için, işçi dövizleri ve göçün cinsiyetlendirilmiş ve daha geniş etkilerini anlamayı gerektirir.

Toplumsal yeniden üretim ve yönetimin sorunlarına, - burada sadece kısaca değinilecek olan- son bir katkı, gündelik olan, mekan ve toplumsal yeniden üretim/bakım üzerine odaklanan yazılardır. Özellikle yerel, ulusal ve ulus aşırı düzeylerde haneler arasında kaynak dağılımında büyüyen eşitsizlik ortamında, insanların işlerini ve günlük yaşamlarını nasıl idare ettiklerine ilişkin sorular, toplumsal yeniden üretimin güncel dinamiklerini incelemek için başka bir çıkış noktası sunmaktadır.⁵⁰ Toplumsal yeniden üretimin mekansallığına dair incelemeler, birkaç bağlantı noktası tanımlayacak, ev mekanının üretimi (gıda güvencesi ve çocuk bakımı gibi her günkü görevler), çevresel tahribat ve bunun çocuk bedeni üzerindeki

48 Isabelle Barker, 'Importing Care: The Transnational Dimensions of Neo-liberal Governmentality', *Center for International Studies Papers*, Bryn Mawr College, 2007, 10.

49 Meg Luxton & Kate Bezanson, *Social Reproduction: Feminist Political Economy challenges Neo-liberalism* (McGill-Queens University Press, 2006).

50 Helen Jarvis, 'Home Truths about Care-less Competition', *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 31, No. 1 (2007), 207-14.

eşitsiz mekansal bilançosu ve toplum, devlet (politikalar ve uygulamalar) ve mekan arasındaki ilişkiler üzerine odaklanabilir.⁵¹

Ek olarak, gündelik bakış açısı insanların günlük yaşamlarının iç içe geçmiş yapısına odaklanarak, insanın yeniden üretimini düzenleyen güçlü kurumları araştırma veya bunlar üzerine çalışmada bize yardımcı olabilir. Böylesi bir üstünlük noktası, dünyanın bir bölge ya da bir şehrindeki hane halklarını karşılıklı ağların ve emek piyasası zincirinin bir parçası olarak birbirine bağlayan ulus aşırı bakım tartışmasıyla ilişkilenebilir.⁵² Yönetim üzerine bu bağlamdaki araştırmalar, devletler ve piyasalar arasındaki sınırları sorunsallaştırmayı ve üretimin, yeniden üretimin ve iktidarın kamusal ve özel biçimlerini ilişkilendirmeyi gerektirir.

Son olarak burada ölçek üzerine tartışmalara yeniden dönmeyeceğiz.⁵³ Bu tartışmalar yine de, tüketim ve yeniden üretim süreçlerinin ihmaline yol açan, üretim alanından doğan devlet, sermaye ve siyaset üzerine geleneksel vurguların sınırları hakkında, toplumsal yeniden üretim teorisyenleri tarafından ortaya konulan sorunlara ilişkin kavrayışı geliştirmek açısından önemlidir.

Bazı anlamlarda bu bizi ev içi emek tartışmalarından daha önceki değerlendirmelere geri götürmektedir ama aynı zamanda Braudel tarafından ortaya atılan gündelik yaşamın tarihsel maddeci kavranışlarını da harekete geçirmektedir. Bu aynı zamanda Marks'ın ilk defa sanayi kapitalizminin sağlamlaştırılması ile bağlantılı olarak dile getirdiği, üretimin yeniden üretimden zorla şiddetli ayrışması anlarıyla ilişkilidir. Polanyi'nin hatırlattığı gibi, tam da emek gücünü oluşturan mülksüzleştirme dayatması, yeniden üretimin önemli yönlerini toplumsal olarak daha sürdürülebilir bir biçime yeniden oturtma arayışındaki toplumsal güçlerin benzer bir hareketinde karşı çıkmıştır. Toplumsal yeniden üretimin bugünkü içerikte analitik temelli bir analizi, "yukarıdan dayatılan" "aşağıdan dirençlerle" karşılanan - Polanyi'nin safi ütopya dediği 19. yüzyılın kendi kendini düzenleyici piyasa sisteminde bir tepkiden, toplumsal yeniden üretimin önemli veçhelerini özelleştirme ve piyasalaştırmaya doğru bir hareket ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu deneme toplumsal yeniden üretim analizleri farklı çıkış noktalarına dayanan günümüzün bazı feminist politik iktisat düşünceleri üzerine bir inceleme ortaya koymuştur. Bu inceleme, toplumsal yeniden üretim ve cinsiyetçi iş bölümünün zaman içinde nasıl anlaşıldığı üzerine bir değerlendirme ile başladı. Önerilen tarihsel bir bakış açısı, kapitalizmin gündelik yaşam yapılarına daha derin yayılmasının

51 Cindi Katz, 'The State Goes Home: Local Hyper-Vigilance of Children and the Global Retreat from Social Reproduction', *Social Justice*, Vol. 28, No. 3 (2001), 47–56; Sallie Marston, 'The Social Construction of Scale', *Progress in Human Geography*, Vol. 24, No. 2 (2000), 219–24.

52 Jarvis, 'Home Truths'.

53 Brian Marks & Sallie Marston, 'Progress or Regress?', *Progress in Human Geography*, Vol. 29, No. 1 (2005), 1–4.

gözler önüne serilen sonuçları hakkında sorular sorma becerisi göstermektedir. Bu ilk bölüm üretim araçlarının toplumsal yeniden üretim araçlarından ayrılmasının tarihsel sürecinin, bazılarının adlandırmasıyla “yeni çitlemeler” tarafından sembolize edilen, süregelen bir olaylar dizisi olduğunu ileri sürmektedir. 1600’lerde köylülerin ortak otlaklarından ve çiftlik arazilerinden çıkartılmasına benzer biçimde, bugün dünyanın her yerinde günlük, maddi yaşamı ayakta tutan pek çok dinamik, devlet ve özel aktörler tarafından, örneğin yerel fıkri mülkiyet haklarına el koymaya ve sosyal hizmetleri özel çok uluslu şirketlere açmaya hizmet eden ticaret ve yatırım antlaşmaları yoluyla özelleştirilmekte ve ele geçirilmektedir. Braudel’in maddi yaşam, piyasa ekonomisi ve kapitalizm üzerine yazdıklarını hatırlatarak, ekonomik faaliyetin daha düşük düzeylerinin (maddi yaşam, piyasa ekonomisi) gereksinimleri ve kapitalizmin zorunlulukları arasında diyalektik bir ilişki olduğunu ileri sürdüm. Braudel üretimden ziyade birikimde uzmanlaşan büyük şirketlerle ilgilenir. Gerçekten, kapitalizm üretim ve yeniden üretim üzerinde bir iktidar olarak anlaşılmaktadır.

O halde Braduel’ci bir bakış açısından temel hipotez, bir iktidar ve değişim sistemi olarak kapitalizmin, ekonominin diğer biçimleri yani piyasa ekonomisi ve maddi yaşam üzerinde yayıldığı ve genişlediğidir. Bu hareketin bir sonucu, feminist politik iktisatçılar ve felsefeciler arasında, maddi yaşamı emek ve çalışma karşılığı noktasından düşünmeye yönelik bir ilgi artışıdır. Kapitalizm altında emeğin metalaşması, hem sermaye tarafından ücretli işçiden bir artışın çekilmesi hem de yaşamını sürdürmek için gerekli olan geçim araçlarından koparılmış işçilerin bağımlılığı tarafından karakterize edilir. Bunun anlamı toplumsal yeniden üretim süreçlerinin metalaşma ve yabancılaşmanın bu biçimine tabi olmasıdır. Kapitalist ücret-emek ilişkisi ile yeniden üretimin maliyetleri hane ve aileye dışsal hale getirilmiş veya işçilerin ücretleri yoluyla gerçekleştirilmeye bırakılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kalkınmacı ve refah devletleri aile ücreti ve refah yapıları yoluyla bu gerilimi az çok dengelemişlerdir ama neoliberalizmin gelişiyile, toplumsal yeniden üretim yeniden özelleştirilmiştir. Çalışma ise toplumsal ve doğal düzen arasındaki ilişkilere aracılık eden bir faaliyettir, yani yaratıcı olabilir ve metalaşmamış bir unsur içerir. Bu nedenle bazı yazarlar eğitim ve çocuk bakımı gibi toplumsal yeniden üretim ve bakım için çalışmanın önemli veçhelerinin, kapitalizmin zorunlulukları dışındaki her bir zaman üzerinde daha fazla kontrol imkanı ve önemli bir toplumsal kaynak hedefi sunduğunu ileri sürerler. Onlar kapitalist zorunlulukların toplumsal yeniden üretimin çeşitli ilişkileri üzerine yayılımını sınırlayan yeni bir toplumsal yeniden üretim siyasetini savunurlar.

İkinci bölüm toplumsal yeniden üretim kavramıyla ilişkili olarak yönetim felsefesinin bazı yönlerini gözden geçirerek bu değerlendirmeleri geliştirir. Neoliberalizmin, insan yaşamının tüm yönlerini piyasanın verimlilik ve rasyonalite kriterlerine göre yeniden şekillendirmek amacıyla, tüm toplumsal ilişkilere ve kurumla-

ra yayılan piyasa değerleri vasıtasıyla belirli bir rasyonalite sunduğu iddia edilmektedir. Bu, toplumsal yeniden üretim bakış açısından sistemik problemlerden kaynaklanan sorumlulukların bireylere, özellikle de kadınlara yüklenmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda, devletleri karşı karşıya getiren taleplerin temeli olan toplumsal cinsiyetin meşruiyeti ortadan kaldırılır, böylelikle kadınların emeğinin çoğu bir “dışsallık” - ne karlar ne de maliyetler anlamında kamu politikası için önemli bir sorun olarak görülmeyen bir faaliyet - haline getirilir. Toplumsal yeniden üretim faaliyetlerinin bu şekilde süren rasyonalizasyonuna rağmen, giderek ücretsiz çalışmanın yayılması ve ev içi ve hizmet işçilerinin ulus aşırı hareketleriyle karşılaşılsa da geçimin ve bakım işinin gereksinimleri devam ediyor. Bundan dolayı bu çalışma Filipin devletinin göçmen bakım işçileri üretimi üzerine bir alan çalışmasına dikkat çekerek, yönetim zihniyetinin ulus aşırı boyutlarının bir bölümünü incelemiştir. Bu emeğin arzı da talebi de yapısal uyum ve neoliberal piyasa rasyonalitesinin bir yan ürünüdür. İkinci bölümdeki son tartışma toplumsal yeniden üretim ve “gündelik” - günlük yaşamları bağlamında insanların ücreti ve ücretsiz işlerini nasıl idare ettikleri- ile ilişkilidir.

Bu çalışma boyunca, içinde bulunduğumuz küresel yeniden yapılanma döneminde bir toplumsal yeniden üretim yaklaşımının bir takım sınırlılıkları içerisinde gelecek araştırmalar için bazı potansiyel sorular üretildi. Sonraki herhangi bir çalışma aşağıdaki temel sorularla yüzleşmek zorundadır : (i) kim için ve neyin yeniden üretimi? (ii) ne sebeple ve hangi sonuçlarla ve (iii) toplumsal yeniden üretimi dönüştüren, hakim uygulamalara alternatifler nelerdir ve bu alternatifleri daha fazla güç ve demokrasi için umut haline getiren nedir? Bu soruların, toplumsal yeniden üretimdeki dönüşümleri, tarihsel, politik ekonomik ve söylemsel biçimleri ile birlikte, her üç analiz düzeyinde de (mikro, orta ve makro) sorunsallaştıran bir içerikte ele alınması gerektiğini ileri sürmekteyim. ■

Notlar

Kate Bezanson, Janine Brodie, Julian Germann, Stephen Gill, Adrienne Roberts, Hasmet Ulluorta ve derginin editörlerine değerli yorumları için teşekkür ederim.

Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir? Enformel Alan ve Ataerkilliğin Eklemlenme Mekanizmaları: Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme

Reyhan Atasü Topcuoğlu*

Giriş

Kadınların çalışmalarının ve ürettiklerinin neler olduğunun gösterilmesi, bu emeğin ve çalışmanın değerinin ortaya konulması kadın hareketinde önemli bir mücadele alanı olagelmıştır. Çünkü kadınların sosyal ve ekonomik kuşatılmışlığı, geleneksel algıda kadınlığa biçilen toplumsal rol ve değerlerin çilekeşlikten önemsizliğe uzanan dizisinin temelidir. Kadın emeğini anlamaya ve onun toplumda nasıl kullanıldığını belirleyebilmeye yönelik çalışmalar için, ataerkillik ve kapitalizm iki önemli analiz çerçevesi olagelmıştır. Kadın emeğine feminist yaklaşımlar, 1970'lerden beri ataerkillik ve kapitalizmin kadın emeğinin kullanımını nasıl şekillendirdiğini açıklamaya çalıştı. Marksist feminizm, doğduğu Marksist tartışmaların etkisiyle toplumsal cinsiyetin kapitalizmin dinamikleri üzerinden analiz edilebileceğini savundu. Sadece kapitalizmi ağırlık merkezine koyan yaklaşımla, tarihsellik ve coğrafi genişlik içinde toplumsal cinsiyetin benzer özelliklerini okuyarak ataerkilliği teorize etmek pek mümkün olmadı. Daha sonra sosyalist feminizmle bu açılıma doğru yol alınmıştır. Sosyalist feministlerin tartışmaları kimilerine göre, Clara Zetkin, Margaret Bestin, Peggy Morton gibi kadınların öncülüğünü ettiği Marksist feminist akımın içinde sınıflandırılrsa da, literatürde Marksist ve Sosyalist feminizm ayrımı sıkça karşımıza çıkmaktadır (Eisenstein,1981; Ehrenreich, 1976; Gimenez 1998; Ramazanoğlu,1989; Tong, 1989; Vogel, 1995).

Literatürde geçen bu ayrımın nedeni aslında aynı dertlerden kaynaklanan tartışmalar olduğu için bir birinin devamı niteliğinde düşünülmesi de olası olan- Mark-

* Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Sosyal Hizmet Bölümü, Araş. Gör.
Humboldt Üniversitesi, BGSS, Doktora Öğrencisi

sist ve sosyalist feminizm teorik modellerindeki temel bir ayrımıdır. Marksist feminist tartışma, kadınların durumunu kadın emeğinin gerek ev içinde gerekse işgücü pazarındaki konumuyla, bu konumuyla kapitalizmin dinamikleriyle açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşım feministler tarafından (Eisenstein,1981; Hartman,1981; Ramazanoğlu,1989) eleştirilmiştir. Sosyalist feministler bu analitik yaklaşımı çeşitli açılardan eleştirmiş ve kadın emeğinin ancak hem ataerkilliği hem kapitalizmi ağırlık merkezi alan bir çerçevede ele alınabileceğini savunmuştur.

Zaman içinde sosyalist feministler toplumsal cinsiyet gerçeğini ve özellikle de kadın emeğini hem kapitalizm hem ataerkillik üzerinden okumayı tercih ettiler. Bu tartışma, ataerkillik ve kapitalizmi birbiriyle ilişkili iki sosyal yapı olarak ele alıp, gerçekliği bu iki yapıdan yola çıkarak anlamamıza yarayacak bir kuramsal çerçeve oluşturdu. Ancak ataerkillik ve kapitalizmin nasıl beraber çalıştığı, ya da hayatın içinde nasıl iç içe geçtiği hala üzerinde çalışmamız gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Bu makale, sosyalist feminist teorinin ataerkillik ve kapitalizm nasıl eklemelenir sorusuna cevap arama sürecine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Makalenin amacı, enformel alanda, ev eksenli çalışma gibi yaygın ve kadın emeği yoğun bir çalışma biçimi özelinde, kısacası pratikte ataerkillik ve kapitalizmin nasıl birbirine eklemlediğini analizlemek ve sosyalist feminist tartışmaya iki kavram önerisi getirmektir: “Bilinçli saklama” ve “saklayarak değersizleştirme”

Belirtmek gerekir ki toplumsal cinsiyet toplumun kadınlığa ve erkekliğe atfettiği değer ve yargılardır. Toplumsal cinsiyet uyarınca kadınların ve erkeklerin içine girmek zorunda bırakıldıkları kalıplar değişebilir, daha adil ya da daha katı olabilir. Bunlara farklı toplumsal cinsiyet rejimleri diyebiliriz. Bu çalışmada ataerkillik derken, toplumsal cinsiyetin eril olanın yüceltilmesine, dolayısıyla eril olmayanın aşağılanması ve görmezden gelinmesine dayalı, mülkiyetle iç içe örülmüş, birçok kültürde var olan, zaman ve mekân uyarınca baskı mekanizmaları değişse de özü değişmeyen, temel, içselleştirilmiş bir sosyal yapı kast edilmektedir. Toplumsal cinsiyeti okuyabilmek, kadınlık ve erkeklik olgularının toplumsallığını görebilmek, bunların günlük hayatımızda bir dizi kabul edişler, ola gelişler, baskı ve zorlamalar olarak karşımıza dikildiği, hatta benliğimize bile sindiği gerçeğiyle bir hesaplaşma sürecidir. Bu hesaplaşmada, emeğe ve emeğin cinsiyetlendirilmesine ilişkin bilgi birikiminin temel bir yeri vardır. Özellikle sosyalist feminizmin bize sunduğu ikili analiz çerçevesi bizlere hayatın iki temel yapısına odaklı dinamik bir düşünme alanı sunmaktadır. Bu alanda, farklı kadınlık hallerinin farklı emek süreçlerini tartışabiliriz.

Çeşitli feminist akımlar tarafından, Marksist feministler, toplumsal cinsiyeti, burjuva işçi sınıfı ikiliği üzerinden kurgulayıp, kadınları erkekler tarafından ezilen yekpare bir sınıf olarak düşünmekle eleştirilseler de (Bora, 2005), geliştirdikleri kavramlar hem kadın emeğini anlamakta yardımcıdır; hem de feminist düşünce-

nin nasıl evrildiğini, kadınlığın ve farklı kadınlık deneyimlerinin nasıl yavaş yavaş farkına varıldığını ve kavramsallaştırıldığını görmemiz açısından zenginleştiricidir. Analitik mesele, sadece ataerkillik - kapitalizm ilişkisi kurgusunu basitçe kabul edip etmemekte düğümlenmez; aynı zamanda bu kurgunun ortaya koyduğu kavramların ve analizin pratik düzeydeki işlerliğini sorgulamakla da ilgilidir.

Bu nedenle burada, Marksist feminizme yönelik genel eleştirilerle yetinilmeyip, Marksist feminizmin önerileri ev eksenli çalışmanın somutluğu özelinde tartışılacak, daha sonra sosyalist feminizm incelenecek ve ataerkillik ile kapitalizmin eklenmesine dair yazarın önerileri dile getirilecektir.

Marksist feminizm kadın emeğinin ev eksenli çalışmada kullanımını açıklar mı?

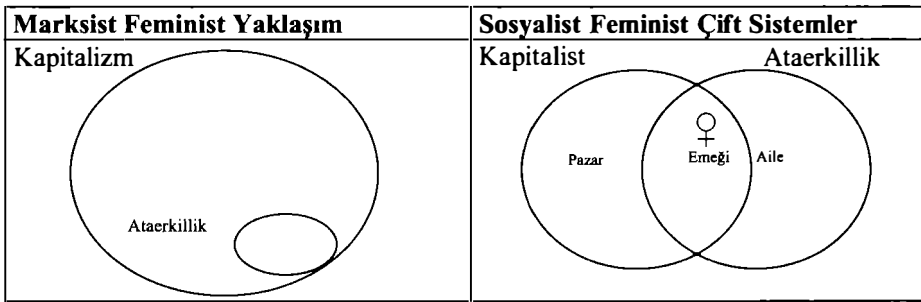
1970'lerin sonunda Marksist feministler, işgücü pazarının yekpare bir yapı değil toplumsal cinsiyetle bölünmüş bir pazar (Barrett ve McInstosh, 1980) olduğunu söyleyerek, kadınların emeklerinin karşılığını alamama hallerinin kurumsallığına dikkati çektiler. Bu toplumsal olgu Beechey (1977; 1978) tarafından “parçalanmış işgücü pazarı” olarak adlandırıldı. Beechey’e (1977) göre, işgücü piyasası bir değil, birbirinden ücret ve sosyal haklar bakımından farklı, bir kaç pazardan oluşuyordu ve kadınlar, niteliksiz ve önemsiz işlerin oluşturduğu ikincil bir işgücü pazarına hapsedilmişlerdi. İşgücü piyasasının bu çifte standardı, emeğin cinsiyetlendirilmesi sonucunda kadınların ve erkeklerin belirli mesleklerde gruplaşması olgusunda da kolayca görülebilir. Bu ayırım, daha sonraları Hakim’in ilk (1996a; 1996b) çalışmalarında “yatay ayırım” olarak kavramsallaştırılmıştır. Hakim sadece iş kollarının değil, işteki hiyerarşinin de cinsiyetlendirilmiş olduğunu ortaya koymuş ve bu olguyu da “dikey ayırım” kavramıyla adlandırmıştır. Bu yaklaşımlar ışığında enformel alanı işverene ucuz emek sağlayan ikincil bir işgücü piyasası, ev eksenli çalışmayı da bu ikincil pazarın içinde kadın emeğinin kullanıldığı bir yatay ayırım pazarı olarak düşünebiliriz. Ancak bu düşünüş, durumu tarif etse de, neden böyle bir ayrımcılığın var olduğunu açıklayamamaktadır.

İşgücü piyasasında kurumsallaşmış ayrımcılığın nedenini Bruegel (1979; 1986) Marks’ın “yedek işgücü ordusu” kavramını toplumsal cinsiyet düzlemine yansıtarak açıklar. Ona göre emeğin cinsiyetler uyarınca ayrılması, kapitalizm içinde kadınları evcil ve ucuz işgücü deposu olarak konumlar. Böylece işveren ihtiyaç duyduğu zamanlarda bu ucuz emeği kullanır ve ihtiyacı kalmadığında onu işten atar. Kadınlar işveren için üretime “son giren ilk çıkar” girdisidir. Avrupa özelinde özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında kadınların hızla işgücüne katılmaları, savaş bitip erkeklerin ülkeye ve işlerine dönmesiyle aynı hızla çalışmakta oldukları işlerden çıkarılmaları, bu duruma iyi bir örnektir.

Peki, kadınların enformel alandaki konumunu da “yedek işgücü ordusu” ya da buna benzer bir kapitalizm - ataerkillik işbirliğiyle açıklayabilir miyiz? Kimi ça-

lışmalar yedek işgücü ordusunun işsizlikten enformel alana kaydığını (Marshall, 1985) ve kadınların enformel alan içinde tıpkı formel alanda olduğu gibi “son giren ilk çıkar” prensibiyle çalıştırıldıklarını (Fernandez-Kelly, 1994) ileri sürmektedir. Ancak, işkolu özelinde incelediğimizde, kadın emeğinin enformel alanda gelip geçici değil, temel bir faktör olarak konumlandığını görebiliriz (Silver, 1993). Ev eksenli çalışma özelindeyse çalışan kadınların sayısı yıllar içinde giderek artmaktadır (Delaney 1996; HomeNet 1997a; 1997b; Voladia, 2001). Bu da gösteriyor ki kadınlar enformel alanda ve ev eksenli çalışmada geçici değil kalıcıdır. Demek ki enformel alanın bir kısmında (özellikle de eve kadar ihale edilebilen üretim içinde) kadın emeğinin kendine has ve kalıcı bir yeri vardır. Yani yedek ordu değildir ve “son giren ilk çıkar” prensibiyle çalıştırılmamaktadır. Daha genel olarak kadın emeğinin kullanım biçimlerini sadece kapitalist dinamiklerle açıklayamıyoruz.

Tablo1. Marksist ve Sosyalist Feminizmin Analitik Çerçeveleri

Bu durum Marksist feminist analizin temeli olan “ataerkilliğin kapitalist üretim süreçleri içinde yaratıldığı” (Allen ve Wolkovitz, 1987:12) yani ataerkilliğin kapitalizmin bir yan etkisi olduğu kabulünün ötesine geçmemiz gerektiğini bize gösteriyor; aynı zamanda ataerkilliği kapitalizmin bir alt kümesi olarak kurgulayamayacağımızı da. Nitekim kadınlık ve erkeklik kalıplarının kültürler içinde oluşturulmasının tarihi, kapitalizm öncesine uzanmakta ve bu kalıplar sadece üretime değil hayatın pek çok farklı alanına da etki etmektedir. İşte burada bahsedilen analitik fark Marksist ve sosyalist feminizm arasındaki temel ayrımı oluşturur. Marksist feminist anlayış gene sosyalist kadınlar tarafından eleştirilmiş, tartışma analitik olarak daha gelişmiş bir boyuta taşınmış ve sosyalist feminist birikim böylece oluşturulmuştur.

Sosyalist feminist tartışma: Ataerkilliği ve kapitalizmi düşünmek...

Sosyalist feminizm, Marksist feminist anlayışın sadece kapitalizmin dinamikleri üzerinden açıklama geliştirme çabasının sınırlılığını eleştirmiştir. Bu eleştirinin en meşhur metni Hartmann’ın yazdığı “Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği” (1981) makalesidir. Bu makalesinde Hartmann, Marksist yazının toplumsal

cinsiyet körü olduğunu ve kadın emeğinin konumunun ve ataerkilliğin bu çabalarla açıklanamayacağını ileri sürer. Ataerkilliğin bu sınırlı anlayışıyla kadınların ezilmesinin ve alta sıralanmalarının anlaşılamayacağını ve dolayısıyla böyle bir analizle hayatın dönüştürülemeyeceğini ileri sürer. Hartmann (1981) ataerkilliğinin üretim ilişkileri üzerinden oluştuğunu reddeder –ki bu Engels’in (1884) Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni’nde ortaya koyduğu, daha sonra yukarda belirtildiği gibi birçok Marksist feministin farklı şekillerde geliştirdiği argümanın reddidir ve aynı zamanda Barrett ve McIntosh (1980), Beechey (1977;1978) ya da Bruegel (1979; 1986) gibi yazarların kullandığı sadece Marksist kavramlarla toplumsal cinsiyeti okuma yönteminin de yeterli olamayacağını bildirilmesidir. Sosyalist feministler ataerkilliği kapitalizmin bir yan etkisi ya da kategorisi olarak değil, onun gibi bir altyapı olarak kurgulayarak, çift sistemler ve birleşmiş sistemler teorilerini geliştirmişlerdir.

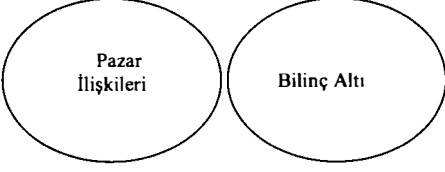
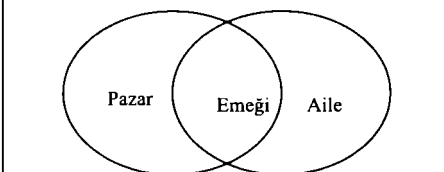
Çift sistemler ve birleşmiş sistemler kuramlarının ana sorusu, iki sömürü sistemi olan ataerkillik ve kapitalizmin nasıl birbirinden beslendiğini ve birbirini nasıl tetiklediğini ortaya çıkarmak ve bunu teorize etmektir (Delphy ve Leonard, 1992). Bu kuramsal açılımlar, kadın emeğinin toplumdaki konumunu ve değerini anlama ve kadınların emek ilişkileri üzerinden uğradıkları ayrımcılıkları kavrama süreçlerinde, ataerkillik ve kapitalizmin birbirinden ayrı ama birbiriyle ilişki içinde düşünüldüğü yeni bir analiz çerçevesi oluştururlar.

Çift Sistemler Teorisi

Bu yaklaşım kapitalizmi ve ataerkilliği iki ayrı sistem olarak ele alır (Walby, 1990). Sosyalist feminist tartışmayı analitik olarak iki grupta ele almak mümkündür; maddeci yaklaşım ve maddeci olmayan yaklaşım (Tong, 1989). Maddeci olmayan yaklaşım, tartışmanın buraya kadar gelen kısmından farklı olarak, bahsedilen iki sistemin tamamen ayrı olduğunu ve ikisinin hayatın farklı alanlarını düzenlediğini iddia etmektedir. Buna en iyi örnek feministlerin psikanalize getirdiği açılımda öncülük eden Mitchell’in (1975) Freud üzerine tartışmasıdır: Mitchell’e göre, ekonomik yaşam kapitalizm tarafından düzenlenirken, bilinçaltı ataerkillik üzerinden şekillenir. Bu tartışma, toplumda erkeklik ve kadınlığın oluşumunun sadece bireyin dışında toplumsal bir fenomen olduğu düşüncesinin ötesine geçer: Toplumsal cinsiyet kalıplarının, hatta algıların ve değerlerin cinsiyetlenmesinin bireyin içinden de kaynaklandığını, bu anlamda birey olma sürecinde arzuyla baş etme mücadelesindeki kişinin sıkışmışlığının topluma yansıdığını, dolayısıyla toplumsal olanın bireylerin ortak dramlarını da kapsadığını ve yine toplumsal olan kalıpların dönüp kimlik, koşul ve kural dayatmaları üzerinden bireyi vurduğunu ortaya koyar. Bu nedenle önemlidir. Belki ataerkilliği analitik olarak tamamen bağımsız kurgulamadan, erilliğin ve dişliliğin toplumda oluşması ve kurumsallaşmasına dair böylesi kapsamlı bir tartışma başlatmak mümkün olmazdı. Bugün feminist

tartışmaların farklı içeriklerinin zenginliklerini birleştirme açısından daha özgür bir noktaya gelmişken, hem bireye hem topluma bu kadar içkin cinsiyetlenme geriliminin sadece bilinçaltını değil, hayatın birçok alanını ve tabii ki ekonomik alanı da etkilediğini söyleyebiliriz. Bu da bizi maddeci yaklaşıma ulaştırır.

Tablo2. Sosyalist feminist çift sistemler kuramında iki temel yaklaşım

Maddeci olmayan Yaklaşım		Maddeci Yaklaşım	
Kapitalist Sistem	Ataerkil Sistem	Kapitalist Sistem	Ataerkil Sistem
			

Maddeci yaklaşım ataerkillik ve kapitalizmi analitik olarak ayrı ancak ampirik olarak birleşik olarak kurgular (Hartmann, 1981; 1990). Yani ona göre, toplum her iki sistem içinde birden örgütlenir. Ataerkillik tarihsel olarak kapitalizmden eski olsa da, bugünün gerçekliğini ve kadın emeğinin konumlanışını anlamaya çalışırken onu kapitalizmden ayrı düşünemeyiz. Bu yaklaşımla, Hartmann (1990) kadın emeğinin konumlandığı kısır döngüyü şöyle açıklar: Kadınlar daha düşük ücretle çalışıyorlar, böylece kocalarına ekonomik olarak bağımlı hale geliyorlar, bu bağımlılık hali ev işlerini kadınların görevi haline getiriyor ve kadınların işi olan ev sorumlulukları onları işgücü pazarında daha güçsüz bir konuma itiyor, bu güçsüz konumdaysa erkeklerden daha düşük ücret alıyorlar.

Daha da somut bir düzleme gelecek olursak, bu kısır döngüyü, özellikle ev üzerinden şekillenen yaşamı bir kadınlık deneyimi olarak ev eksenli çalışma özelinde de gözlemlemek mümkün. Kadınlar hem ev işinde hem de pazar işinde çalışıp, bu çifte mesai sonucunda kocalarından ve tabii asgari ücretten çok daha düşük gelirler elde ediyorlar. Delphy ve Leonard'ın (1992) deyişiyle, kadınlar hem kapitalist hem ataerkil sömürüye yani aynı anda *çifte sömürüye* tabi kalıyorlar. Çift sistemler kuramı sonuçta bize kadın emeğinin toplumda nasıl konumlandığını ve kullanıldığını yorumlamada hem analitik hem kavramsal kazanımlar sağlamıştır. Ancak, bu iki sömürü biçiminin nasıl beraber çalıştığı teorik olarak hala bir sorudur, tartışma günümüzde böyle bir açılımla da devam edebilir.

Birleşik Sistem Teorisi

Ataerkillik ve kapitalizmi etkileşimli düşünme, bu iki sistemi hayatın içinde zaman ve mekân boyutunda birlikte işlerlikler içinde kurgulama çabaları, onları tamamen birleşik biçimde kuramsallaştırabilir miyiz sorusunu da getirdi. Böylece,

Eisenstein, Young ve Jaggar gibi düşünürler bu iki sistemi yekvücut olarak kuramsallaştırmayı denediler. Eisenstein (1981) bu iki hiyerarşik sömürü yapısının sürekli olarak birbirini gerektirdiğini, birbirini tetiklediğini, dolayısıyla bu iki sistemin simbiyoz bir var oluşa sahip olduklarını ve aslında bir olduklarını savundu. Birleşik sistem kuramının çift sistemler kuramına en derin eleştirisini Tong (1989) şöyle ortaya koyar: Kapitalizm ve ataerkilliği birbirinden ayrı yapılar olarak kavramsallaştırmak kapitalizm içinde ataerkillikten azade bir alan olduğunu varsaymak anlamına gelir ki hal böyle değildir. Aslında Tong'un bu eleştirisi yerinde, ancak eksiktir. Bu argümanı şöyle geliştirebiliriz: Evet, bu gün büyük bir olasılıkla kapitalizm içinde ataerkillikten azade bir alandan bahsedemeyiz, ancak, ataerkillik içinde kapitalizmden değişen oranlarda azade alanlardan bahsetmek mümkün, örneğin feodal ya da feodalite öncesi ya da henüz kapitalistleşmemiş toplumlar ve hatta sosyalist deneyimler... Ancak, şurası muhakkak ki bugünün kapitalizmini anlamak için ataerkillik düşüncesine ihtiyacımız vardır. İkisini bir kurgulamak da bir kuramsal açılım sağlayabilir.

İki sistemin birleşik olarak kurgulandığı bir çerçeveyi yakalamak için, Young (1981) işbölümü, Jaggar (1991) ise yabancılaşma kavramları üzerinden çalışmışlardır. Young (1981) öncelikle sosyalist deneyimler içinde kadın erkek eşitliğinin sağlanamamasından yola çıkarak, geleneksel Marksizmin ve Marksist feminizmin cinsiyet eşitsizliğinin kapitalizmin bir sonucu olduğunu tezini reddeder. Ona göre, kadınların sistem içinde marjinalize olması ve marjinalizasyonun kadınları ikincil ve ucuz bir işgücü haline getirmesi kapitalizmin bir karakteristiğidir. Kapitalizm ataerkilliğin içinden şekillenen bir yapıdır. Kapitalizm işçilerinin cinsiyetinin ve hatta etnisitesinin bilincindedir ve bunu kullanır. Aslında kapitalizm ve ataerkillik diye iki yapıdan bahsetmek yerine, bunlarının ikisinin tamamen iç içe geçtiği birleşik olarak var olduğu bir yapıdan bahsetmek gerekmektedir. Young'un getirdiği çerçeve birleşik sistemler teorisinin özünü çok iyi ortaya koymakla birlikte bu şekilde kurgulanmış bir sistem analizi yapamamaktadır. Jaggar (1991) Feminist Politika ve İnsanın Doğası adlı kitabında Marks'ın yabancılaşma kavramının genişletilerek farklı feminizmlerin buluşturulacağı bir kuram inşasının mümkün olduğunu belirtir. Ona göre Marks, üretimi insanları zihinlerine, bedenlerine ve diğer insanlara bağlayan bir süreç olarak görmüştür. Ancak kapitalizm altında üretim insanlılığını kaybetmektedir. Jaggar, (1991) Marks'ı, kişinin yabancılaşma deneyimini yaşaması için kapitalist üretim sürecine dâhil olması gerektiği savını ve öngördüğü yabancılaşma aşamalarını reddederek eleştirir. Ona göre, sadece ücretli bir işte çalışanlar değil ücretsiz birer işçi olan kadınlar da yabancılaşmayı deneyimlemektedirler. Yabancılaşma toplumsal cinsiyete göre farklılaşan bir deneyimdir. *Kapitalist ataerkillik* ya da *ataerkil kapitalizm* içinde kadınların yabancılaşmaları kendi yaptıkları yeniden üretimden, analıklarından, bedenlerinden ve zihinlerinden yabancılaşmalarıdır. Jaggar'ın çalışmasında yabancılaşmanın cinsiyetlenmiş bir deneyim

olması toplum içindeki kadınlık ve erkeklik hallerine yönelik önemli bir çıkarım olsa da, bu durumun kadın emeğinin kullanımını nasıl şekillendirdiği açıklanmamaktadır. Buradaki kuramsal problemlerin ve yeterince açıklayıcı bir perspektifin geliştirilememesinin önemli nedenlerinden biri de, bu projelerin, ataerkillik konusundaki düşünce ve kuramsal birikimimiz henüz tazeyken denenmesidir. Kapitalizm üzerine güçlü ve çok daha zengin bir Marksist yazın vardır. Ataerkillik yazınıysa, Marksist yazına oranla kuramsal olarak daha az olgunlaşmıştır. Başka bir deyişle, düşünce birikimimiz bu iki sömürü sisteminden birinde çok daha zengindir; kapitalizmi ataerkillikten çok daha iyi tanıyoruz; dolayısıyla, ataerkillik ve kapitalizm arasında ortak bir çerçeve kurma çabalarında ve böyle analizlerde (Eisenstein, 1981; Jaggar, 1991; Young, 1981) ataerkillik yeterince açıklanamıyor.

Bu durumda, birleşik sistem kuramı yerine çift sistem kuramının ikili yaklaşımını benimsemek ve onun çift odaklı analitik yapısıyla düşünmek bizi yeni açılımlara götürür. Şöyle ki; ataerkillik ve kapitalizmi birer sosyal yapı olarak kurgulayıp, bu iki yapının nasıl eklendiğini mekanizmalar düzeyinde ortaya çıkarmaya çalışmak, her ikisine dair var olan teorik birikimden yararlanırken, ataerkilliğe ilişkin özgün yaklaşımlar önerebilmemizin yolunu açacaktır.

Bu makalenin amacı, eldeki birikimimizden köklenerek, kadın emeğinin düşünülmesinde, tanımlanmasında ve tabii ki kullanılmasında ataerkillik uygulamaları kapitalist sistemin nasıl bir arada yaşandığını ve nasıl ortak mekanizmalar aracılığıyla bir arada yeniden üretildiğini kayıt dışı sektörde ev eksenli çalışma örneği üzerinden düşünmek ve formüle etmektir (Atasü Topcuoğlu 2005). Böyle bir formülasyon arayışı içinde öncelikle enformel alanın kapitalizm içindeki kendine özgü konumunu, onun çağdaş kapitalizmin bir süreci olduğunu belirtmek gerekiyor¹. Ev eksenli çalışmanın buradaki yerine değinerek bu kadın emeği biçimini ataerkillik ilişkileriyle birlikte düşünme çabasına girmek gerekiyor. Bu çalışmanın önerdiği kavramlara aşağıda kısa bir giriş yapıldıktan sonra, enformel alanın içinde ev eksenli çalışmanın yeri ve bunun ataerkillikle olan ilgisi kavramları açıklarken sunulacaktır.

Bilinçli saklama ve saklayarak değersizleştirme

Enformel ev eksenli çalışmanın yapılanmasında ataerkillik ve kapitalizm nasıl eklenir?

Burada tartışacağım model; toplumsal yapıların, birey ve grupların yaşantılarının zaman içinde bir birikim oluşturduğu, bu akümülyasyonun zaman içinde ge-

1 Aslında bu noktada uzun bir küreselleşme, kapitalizmin küreselleşmesi, yoksulluk, enformelleşme sürecinin ortaya çıkışı, enformel alanın kapitalizmle sınırlı ve marjinal bir oluşum değil, merkezi ve genel olarak ekonomik sisteme içkin bir yapı olarak düşünülmesinin gerekliliğine dair ve sonuçta enformelleşmenin ve enformel alanın "Dünya Sistemleri" içinde nasıl konumlandırılacağına kadar uzanan uzun bir teorik tartışma yapmak mümkün. Bu tür tartışmalar ve bunların ev eksenli çalışmayla olan ilgisi Atasü (2004) ve Atasü Topcuoğlu (2005) içinde bulunabilir. Burada makale sırtlarını fazla genişletmemek için bu tartışmaya girmiyorum ve sadece anılan çalışmalardan elde ettiğim sonuçları metinde kullanıyorum.

lişip derinleşerek bir dizi geniş kabul, kural ve kalıp, mekanizma, yapı, nihayet sistem ve kapitalizm ataerkillik özelinde birer altyapı², haline gelmeleri sürecinde oluştukları kabulüne dayanmaktadır. Birikmiş yaşamışlıklardan mürekkep yapılar, günlük hayata sirayet etmişlerdir ve çeşitli mekanizmalarla yeniden üretilir ve böylece yaşam içinde etkileşimli bir biçimde var olurlar. Yakın tarihte, böyle bir kuramsal düşünüşle ilgili çok tartışma yapıldı. Farklı yaklaşımlar değişik politik ağırlık merkezlerine doğru evrilse de (Bourdieu, 1990; Giddens, 1984), bu tartışmaların önemli sonuçlarından biri, toplumsal yapıları özne-yapı gerilimi ve etkileşimi içinde kurgulayabileceğimiz, böylece toplumsallığın hem dışımızda hem içimizde olduğunu ortaya koyabileceğimiz fikrinin geliştirilmesidir. Örneğin, kapitalizm, içinde yaşadığımız ekonomik sistem olarak bize dışsal gibi dursa da, ürettiği yabancılaşma ve tüketim fetişizmi birçok bireye sinmiştir ve bu bireylerin etkinlikleri ve yaşam pratikleri içinde de yeniden ve yeniden birçok başka biçimlerde üretilmektedir. Ataerkilliğe gelince... Ataerkillik, yüz yıllar içinde gelişmiş kadınlık ve erkeklik kalıplarıyla ve toplumsal hiyerarşisiyle bize dışsal gibi dursa da, sorgulamadığımız birçok olguya ve önkabule sinmiştir. Örneğin, kadınlığa, erkeklığe, heteroseksismin normallğine, dişilik, erillik ve iktidara ilişkin uzun bir dizi kalıplaşmış algı! Ataerkillik işte bu sorgulamayışlar sonucu, duygularımızı yorumlamamıza, kelimelerimize, dilimize ve nihayetinde tercihlerimize ve davranışlarımıza sinmiştir ve ataerkil yapıyı, her gün farkında olmaksızın yeniden ve yeniden üretiriz.

Ataerkillik ve kapitalizmin iki yapı olarak yaşam içinde eklemlenmeleri, oluşturdıkları ve içinde yeniden üretildikleri pratiklerin birbiriyle zamansal, mekânsal ve bağlamsal etkileşimine bağlıdır. Ayrıca bu iki yapının içerdikleri mekanizmaların benzerliği bu eklemlenmede rol oynar. Başka bir deyişle, yaşam pratikleri içinde ataerkilliğin ve kapitalizmin yarattığı birbirine benzer süreçleri ortaya koyabilirsek, onların nasıl birbirine eklemlendiğini gösterebilir ve kavramsallaştırabiliriz. Bu açılım ışığında, daha somut bir örnek - ev eksenli çalışma - üzerinden ataerkilliğin ve kapitalizmin benzer mekanizmalarını bularak, onların yaşamın bu alanında nasıl iç içe geçtiğini görünür hale getirebiliriz. Bu çalışmanın, "*bilinçli saklama*" ve "*saklayarak değersizleştirme*" kavramları önerisi, hem kapitalizm hem ataerkillik içinde, hem de ev eksenli çalışma pratiğinde var olan iki mekanizmayı isimlendirmek içindir. *Bilinçli saklama* hem kapitalizm hem ataerkillikte bulunan saklama, tabir caizse "hasıraltı etme" unsurlarına işaret etmektedir. *Saklayarak değersizleştirme* ise bilinçli saklamanın emegi değersizleştirme etkisine verdiği isimdir.

Bilinçli Saklama

Öncelikle *bilinçli saklamanın* kapitalizm içindeki örneğiyle başlanabilir. Enformel alan, ya da yeraltı ekonomisi denilen olgu 1970'lerden beri tartışılıyor. Esasen üretimin fabrika dışına çıkarılmasına dayanan bu olgu, liberal ekonomi yazınında

2 (Bourdieu'dan (1990) esinlenecek bir deyişle "yapılandıran yapılar").

(De Soto, 2003; Turnham, 1990; 1993) bir “az gelişmişlik” sorunu olarak tartışılrsa da, neo-klasik olmayan yazında küresel kapitalizmle birlikte gelişen bir üretim ilişkileri sistemi olarak ele alınmakta (Beneria 1995; 1999; 2000; 2003; Buenaventura-Cullilli 1995; Carr et al. 2000; C.A.W. 1995). Enformelleşmeyi, Dünya Sistemleri Teorisi ışığında inceleyen çalışmalar (Browne, 2002; Portes ve Castells 1989; Leonard 1998; Roberts 1999), enformel ve formel alanın birbirine sıkıca bağlı bulunduğunu ve enformelleşmenin küresel ekonominin beslediği bir süreç olduğunu göstermiştir.

Formel ve enformel alan arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışmalar, ikisi arasında bir bağımlılık ilişkisi olduğunu oraya koymakta. Formel ve enformel alanı, bir dizi işin alta nihayet evlere kadar ihale edilmesiyle oluşan “küresel üretim zincirleri” (Carr et al., 2000) içinde düşünmek, bize kayıt dışının gelişmiş/gelişmekte, modern/modernleşen ikili karşıtlarının dışında geliştiğini ve üçüncü dünya ülkelerinin özünden kaynaklanmayan bir olgu, tersine küresel ve çağdaş kapitalizmin içinde marjinal değil esas bir unsur olduğunu gösterir.

Enformel alanı bu şekilde tartıştığımızda, şu soru ortaya çıkıyor: Kapitalizm ucuz emeği dünyanın her yerinde bulabilir, hatta emeği giderek daha ucuzlatabilir, yeni iletişim ve taşıma teknolojileriyle üretim maliyetlerini düşürebilir ve esnek üretimle mekân masrafını da kısabilir ve bütün bunları tamamen kayıtlı olarak yapabilir. Peki, neden üretimi enformalize ediyor?

Burada belirtmek gerekir ki enformel alanın en önemli unsuru *görünmez* olmasıdır. Buradaki görünmezliğin başatlığına uyumlu olarak, örneğin Leonard (1998) enformel alandaki işleri; boyutları ve tanımlaması *belirsiz* olarak nitelemektedir. O zaman, enformel alanın görünmezliği kayıtsızlığından değil, kayıtsızlığı üretim içindeki bu tanımsızlıktan beslenmektedir. Bu üretim alanı, sınırlarının, girdisinin, çıktısının ve süreçlerinin bilgisinin kurumlara ve bilim insanlarına sır olduğu bir alandır. Açıktır ki enformel alanın bu sır perdesini yaratan, bizatihi onu yaratan süreçtir, yani işin bir zincir halinde alt kademelere ihale edilmesidir. Bu zincirler kimi zaman uluslararası firmalarla komşumuz ev eksenli çalışan kadınları birbirine bağlamaktadır. Uluslararası büyük şirketler üretimlerini, başka şirketlere, onlar da aynı işi daha küçük şirketlere, alta ihale etmektedir (Beneria, 1989). Nihayet bu küçük şirketler de aldıkları işleri parça başı ücretlere atölye ya da evlerinde çalışan kadınlara vermektedir. Evlerinde tekstil, oyuncak ya da elektronik işler yapan kadınlar aslında bu ilişkiler aracılığıyla büyük şirketlerle çalışmaktadır. Ancak, ihale zincirinin katmanları, bu işçilerden herhangi bir işvereni sorumlu tutmayı engellemektedir (Beneria, 2000). Böylece bu zincirler içinde enformel alanda üretim süreci belirsizleşir ve giderek görünmezleşir. Bu belirsizlik ve görünmezlikle enformel alan, vergi, düzenleme ve modelleme alanlarının ötesine geçer. Devletler, bankalar, finans sektörü ve hatta ekonomi biliminin kendisi kapitalist sistemin işlemesi ve varlığının devam etmesi için gerekli kurumlardır, ancak bütün kurumların iş-

lemesi genellikle vergi olarak toplanan belirli bir maliyeti de beraberinde getirmektedir. Stark'ın (1989) belirttiği gibi, enformelleşme bürokratik masrafları düşürerek, karlılığı ciddi oranda artırır.

Sigorta masrafları ve vergiler gibi işverenin sistemin devamı gereği oluşan harcamaları ve kapitalizmin sürekli kârını maksimize etme güdüsü yapısal bir çelişki oluşturur. Çağdaş kapitalist sistem hem bekası gereği yukarıda anılan birçok kurumu sürdürme, hem de onları aşma dinamiklerinin ikilemi içindedir. Sistemin bu gerilime bir cevabı enformel alandır. Aslında yukarıdaki “kapitalizm neden enformelleşiyor” sorusunu “neden görünmezleşiyor” diye yeniden formüle edebiliriz. Bu çalışmanın bu soruya yanıt önerisi, sistemin bu gerilim içinde, üretimin belirli bir kısmını “hasıraltı” ettiğidir. *Bilinçli saklama* tabir edeceğimiz bu süreç çağdaş kapitalizmin yapısına sinmiş, bu sinmişliği yüzünden de okuması zor bir süreçtir. Aslında enformelleşme, sistemin belirli alanlarının, sistemin kendi kurumlarına kapalı olması demektir.

Bu şekilde formüle ettiğimizde açıktır ki, *bilinçli saklamanın* sistemin kendi var oluşunu sürdürmede ve güçlendirmede önemli bir yeri vardır. Müdahalenin, düzenlemenin, vergilemenin dışında kalan bu üretim alanı kârlılığı iki şekilde artırır. Birincisi, “kayıtsız emek, korunmasız emektir” (Stark, 1989:28) ve ekleyelim ki genellikle örgütsüz emektir, yani enformelleşme, sosyal güvenlik, işçi sağlığı, iş güvenliği gibi birçok “masrafı” ve vergileri ortadan kaldırır. Hele üretimin eve kadar götürülmesi, üretim araçların yenilenmesi ya da korunması gibi yatırımları ortadan kaldırır ve işvereni “sendikaların üretim üzerindeki etkisinden” (Castells ve Portes, 1989: 25), asgari ücret gibi devletin ekonomik ve sosyal refah düzenlemelelerinden “kurtarır”.

Bilinçli saklama ev eksenli çalışma özelinde üç aşamada gerçekleşir; mikro, mezzo ve makro düzeylerde. Mikro seviyede işçilik kimlik ve bilincinden uzak örgütsüz kadınların, işi almak için birbiriyle yarışır halleri, yaptıkları üretimin ve bunun süreç ve getirilerini birbirlerinden saklamalarıyla ve araçların işi hem diğer araçlardan hem de kadınlardan saklamasıdır. Mezzo seviyedeki bilinçli saklama, gene araçlar ve küçük firmalar düzeyinde ücretleri düşük tutmak ve birçok üretim maliyetinden kurtulmak için yapılır. Küçük firmalar büyük firmalardan aldıkları işleri bölerler ve birbirinden habersiz daha küçük atölye ve araçlara alta ihale ederler. Bu süreçte üretim birbirinden habersiz kompartmanlara bölünür. Üretimin bu şekilde parçalanması tesadüfi değildir. Tam aksine yukarıda belirttiğimiz farklı şekillerde masrafları düşürerek kârlılığı artırır. Makro bilinçli saklama ise, mikro ve mezzo saklamaların toplamından ve daha büyük çaplı aktörlerin ulusötesi firmalar gibi eylemlerinden oluşur. Bu toplam aslında basitçe bütün aktörlerin ve eylemlerinin toplamından Gestaltçı bir anlamda fazladır. Çünkü böylelikle büyük bir enformal alan oluşur. Buradaki aktörlerin saklama eylemleri aslında kapitalizmin kârını artırma güdüsünün içselleştirilmiş olmasından kaynaklanır. Ancak bütün bu eylemlerin sonucunda çağdaş kapitalizm içinde önemli bir trend olan enformelleşme

süreci ortaya çıkar ve kapitalist yapının devamını sağlayan önemli bir mekanizma oluşmuş olur (Atasü Topcuoğlu, 2005).

İkinci olaraksa, *bilinçli saklama* ya da burada tarif edilen enformalleşme süreci emeği değersizleştirir. Emeğin değersizleştirilmesi tartışması daha önce Marksist Feministler tarafından yapılmıştı. Braverman (1974), kapitalist taktiğin, üretim sürecini küçük parçalara bölerek, iş için gereken beceriyi basitleştirdiğini yani işi *dekalifiye* ettiğini, böylece işin karşılığını yani ücreti düşürdüğünü ortaya koymuştu. 1970'lerden itibaren birçok sektörde işlerin niteliğinin bu şekilde azaltıldığını gördük. Tabii bazı sektörlerin kendine özgülüğü, örneğin ağır endüstri, bu şekilde bir nitelik azaltılmasına elverişli değildir; onun için burada bahsedilen analizi sektörel bağlamda düşünmek gereklidir. Tekstil sektörü üretimin parçalara bölünmesi ve iş tanımlarının niteliksizleştirilmesine daha iyi bir örnektir. Kumar (1994) sektörde bahsedilen küçültme ve basitleştirme taktiğinin ücretleri düşürdüğünü Hindistan örneğinde açıkça gösterir.

Saklayarak Değersizleştirme

Yukarda gönderme yapılan araştırmaların hakkını teslim etmeliyiz. Ancak niteliksizleştirmenin başka süreçlerini de düşünmek ve tartışmayı ilerletmek mümkündür. Üretimin parçalanması onu fabrika dışına çıkartmanın ilk gerek koşuludur. Acaba, üretimin basitleştirilip, homojenleştirilmesi her zaman ya da gerçekten işi niteliksizleştirir mi? Yine tekstil sektörü özelinde eve kadar ihale edilebilen birçok iş nitelikli emek gerektirmektedir. Örneğin, örmek, dokumak, dikmek özellikle Türkiye'de yaygın olan dantel, oya nakış; başka ülke ve tekstil dışında örnek ararsak özellikle İspanya'da yaygın olan ayakkabı sayacılığı, sigara sarma (Hindistan), oyuncak yapma gibi işler nitelikli emek gerektirmektedir. Ancak üretim süreci görünmezleştğinde, onu yapmak için gereken beceri de görünmezleşmektedir. Beceri görünmezleşince emek otomatik olarak değersizleşir. İşte bu üretimin bilinçli saklanması dayalı becerinin saklanması/görünmezleşmesi ve emeğin böylece değersizleştirilmesi süreci *saklayarak değersizleştirmedir*. Formel ve enformel alanda aynı işi yapan kişilerin aldıkları ücret farklılığına bakarsak saklayarak değersizleştirmeyi kolayca görebilir, hatta görel olarak ölçebiliriz. Evde ya da şirket mekânında yapılan aynı iş karşılığında alınan ücretin farklılığı, evde yapılan işin daha az değerli, dolayısıyla hakkın daha az olarak tanımlandığını açıkça ortaya koyar. Burada bahsedilen ücret farklılığı nedeni sorgulanmaksızın birçok çalışmada ortaya konmaktadır (İngiltere (Felsfeld ve diğ. 2001) ve Pakistan (Sayeed ve diğ. 2003) örnekleri).

Evin özel ortamına kadar uzanan enformalleşme/ kapitalist *bilinçli saklama* sürecinde, üretim mekânı farklılığı ortaya çıkmakta; kamusal gözün göremediği mekânda (evin özel ortamında) yapılan üretim, emeği *saklayarak değersizleştirmek* ve işin tanımını ve karşılığı olan ücreti farklılaştırmaktadır. Bu yollardan geçerek ortaya çıkan tanım ve ücret farklılığının, geleneksel cinsiyet algısıyla paralelli-

ğine dikkat çekmek isterim. Ev ve dışarıda yapılan aynı işin ücretleri farklıyken ev eksenli çalışanların tamamına yakınının kadın olması dikkatlerden kaçmamalıdır (Türkiye oranları için bkz. Tablo 3).

Tablo 3. Ev Eksenli Çalışanların Cinsiyete Göre Dağılım Oranları

Yıllar	Erkek %	Kadın %
1989	9.5	90.5
1990	7.2	92.8
1991	6.2	93.8
1992	9.5	90.5
1993	13.4	86.6
1994	15.8	84.2
1995	15.3	84.7
1996	21	79
1997	20	80
1998	18.7	81.3
1999	21.7	78.3
2000	21.1	78.9
2001	13.8	86.2

Kaynak: HomeNet, 2000:33

Bu süreçte yaratılan fark, geleneksel algıdaki kadın ve onun ev etrafında şekillenen yaşamına ve “eve ekmek getiren” erkek imajına denk düşmektedir.

Bu paralelliğin nedeni, *saklayarak değersizleştirmenin* özellikle kadın emeği ve bedeni üzerinden işlemedir. Hem saklama hem de değersizleştirme görünmezlikle yakından ilgilidir ve bunlar sadece enformelleşmenin özellikleri değildir. Bu iki pratik ataerkillik tarafından üretilir ve yeniden üretilir, böylece ataerkilliğin yapısal devamlılığı sağlanır.

Görünmezlik ataerkilliğin temel unsurlarından birisidir. Kadınların toplumun karar alma mekanizmaları ve güç ilişkileri içinde marjinalleştirilmesi ve hem kamusal hem özel alanda seslerinin bastırılması ancak onları olabildiğince özel alan üzerinden tanımlamak (yani ev ve aile üzerinden) ve onları bu alana hapsedmek/saklamak, yani özel yaşamın içinde görünmezleştirmekle mümkündür. Nitekim, Elson ve Pierson’un (1986) da belirttiği gibi ataerkil ideoloji işçileri onların evdeki rolleri üzerinden damgalar; erkek aile reisi olarak “aile maaşı” kazanır ve kadın anne ve eş olarak “harçlık” alır, aslında ücretli iş kadınlar için fazladan bir şeydir.

Mies’da (1980; 1986) Elson ve Pierson’ın argümanını destekleyen bir tartışmaya girmiştir. Ona göre, kadınlar ev kadını olarak tanımlanırlar ve böylece özgür üc-

retli emek kategorisinden dışlanırlar; oysa diğer yandan kadınlar yine kadınlık tanımları üzerinden ucuz, uyumlu, kolay manipüle edilebilir “evcil” işçiler olarak tam da ulusötesi sermayenin küresel birikim sürecinde aradığı işgücüdür. Mies bu sürece *evkadınlaştırma* (houswifisation) demektedir. Ev kadını yaftası kadınların çalışmasını gelir elde etme aktivitesi ya da hobi kategorisine sokar ve ucuzlatır. Evkadınlaştırma sadece kadınların emeğini ucuzlatmaz aynı zamanda onların üzerinde politik ve ideolojik bir güç de yaratır (Mies, 1986). Mies’in argümanı gereği kadın emeği ataerkil ideoloji üzerinden zaman içinde ucuzluyorsa, o zaman kadınların daha fazla işe alınmasını beklemeliyiz. Ancak Mies’in baktığı Kıta Avrupası’na baktığımızda, kadınların işgücü pazarına katılımlarında belirgin bir fark yakalayamıyoruz; formel alan sayıları onu desteklemiyor. Ancak, enformel ev eksenli çalışanların daha kesin sayılabildiği ülke örneklerini incelersek, bu rakamların Mies’i destekler yönde oluşunu görürüz. Avusturya’da 1986’da 30,000 tahmin edilen ev eksenli çalışan kadın sayısı, on yıl içinde 330,000’e çıkmıştır; bu da her fabrika işçisine karşılık 15 ev eksenli işçi çalıştırılıyor demektir (Delaney, 1996:11). Kısaca, ataerkillik ve ev eksenli çalışma arasında daha kolay gözlemlenebilir bir bağ ve enformel alanla kadın emeği arasında saklama ve görünmezliğe ve böylece değersizleştirmeye dayalı özel bir ilişki vardır diyebiliriz. Bu makalenin iddiası ataerkilliğin saklayarak değersizleştirme mekanizmasının sadece evli kadınlar üzerinden evkadınlaştırmayla yürümediği bu mekanizmanın aile ve toplumdaki (analık, eşlik, fedakârlık, cefakârlık gibi) birçok kadınlık rolü ve imajı üzerinden çalıştığıdır.

Elson ve Pierson’un (1986) işçilerin ailedeki rollerine dayalı olarak sınıflandırıldığına ilişkin ataerkillik teorileri, üretim ilişkilerinin sadece kapitalist dinamiklerle kurulduğu, kadın emeğinin sürece ataerkilliğe göre yerleştiği varsayımına dayanmaktadır. Oysa burda, enformel ev eksenli çalışmanın hem ataerkillik hem kapitalizm tarafından inşa edilen bir üretim biçimi olduğunu iddia edeceğiz. “Cinsiyete dayalı iş bölümünün özünü, ev ve işin mekânsal olarak birbirinden ayrılması ve birinin kadının diğerinin erkeğin alanı olarak kurgulanması oluşturur” (Boris ve Prügl, 1996: 24). Ataerkillik kadının ideal yerinin ev olduğunu dikte eder. “Anne-liğin idealizasyonları her türlü bakım hizmetini iş tanımının dışına çıkartır” (Boris ve Prügl, 1996: 24). Bu tartışmadan şu sonuca varabiliriz: Evde yapılan işler, giderek iş tanımından çıkar ve kadınlık tanımının içine girerler. White da İstanbul’da ev eksenli çalışan kadınlar üzerine yaptığı araştırmasında bu durumu tarif etmekte: “Kadınlar, “iyi” çalışkan ve Müslüman kadın kimliklerinin ifadesi olarak, yaptıkları üretimleri geleneksel ev işi ve annelik faaliyetlerinden saymaktalar” (1991: 19). Yani evde yapılan her üretim ister hane halkına ister aracıya olsun kadınlığın bir parçası haline dönüştürülüyor, görünmezleştiriliyor, iş kategorisinin dışına itilerek, saklanarak değersizleştiriliyor.

Enformel ev eksenli çalışma özelinde saklama sadece ataerkil ideoloji üzerinden yürümektedir; bu süreç aynı zamanda fizik koşullar üzerinden de işler. “Çalışmaları görünmezdir, çünkü evde çalışırlar, kapalı kapıların arkasında, gerçek işçiler ola-

rak düşünülmezler ve gerçek ücretler almazlar” (HomeNet, 1995: 1). Enformelleşmenin giderek üretimi saklayan yapısı için evin “güvenliği” iyi bir perdedir. Ataerkil ideoloji son tahlilde kadını eve sokar, onu orda saklar, böylelikle emeğini saklar, görünmezleştirir ve saklayarak değersizleştirir ve bu sayede de var olan cinsiyet eşitsizliğinin devamını mümkün kılar. *Bilinçli saklama* ve *saklayarak değersizleştirme* hem kapitalizmin hem ataerkilliğin kendi devamlılıklarını sağlayan mekanizmalardır. Kapitalizm ve ataerkillik bu mekanizmaların örtüştürdüğü pratiklerde eklemlenirler. İşte ev eksenli çalışmayı kritik bir örnek yapan enformel üretim zincirinin sonu ve bu zincirde kadınların en fazla yoğunlaştıkları yer olmasından dolayı, onun bu iki mekanizmayla örülmüş yapısının buradaki gibi bir tahlil için iyi bir örnek olmasıdır.

Sonuç

Burada tartıştığımız kurguyu, ve geçerliliğini ileri sürdüğümüz *bilinçli saklama* ve *saklayarak değersizleştirme* süreçlerini, ataerkillikten kapitalizme doğru okumak da mümkündür. Dahası, saklayarak değersizleştirme sürecinin sadece kadın emeği için değil, ataerkilliğin farklı rejimlerinin getirdiği, otoriteye boyun eğme, onu sorgulamama, susma, kendini ifade edememe durumları çerçevesinde, erkekler ve çocuklar için de geçerli olduğunu görebiliriz. (Çünkü erkeklik de bir dizi toplumsal tanımlama, kabul ediş ve dayatılan rollerden oluşmakta!) İçinde bulunduğu erkeklik kültürü ortamında, ağa karşısında çalışma koşullarını ifade edemeyen, emeğinin karşılığını isteyemeyen bir tarım işçisi, onun tarlada çalışan karısının ve çocuklarının asla karşılık bulamayan emekleri, ataerkillik ve yarı feodal ilkel kapitalizmin keşişen mekanizmalarla emeği nasıl karşılıklı olarak görünmez hale getirdiğinin ve böylece değersizleştirdiğinin bir başka örneğidir. Tıpkı ev eksenli çalışma gibi ücretsiz aile işçiliği de kadınlar için tipik bir başka çalışma türüdür ve tarlalarda apaçık harcanan emeğin, ailenin dışarıya kapalı ortamında “kadınlık” içinde nasıl saklandığının tipik örneğidir. Ataerkil ideolojinin farklı toplumsal cinsiyet rejimlerinde, emeği dayattığı roller ve sıfatlar içine gömmesi, saklaması (fedakâr anneler, çalışkan müminler gibi) sürecinde kimi zaman emek emekçinin kendisine bile görünmezleşmektedir.

Burada tarif edilen saklama pratiği, saklayarak değersizleştirmeyi kaçınılmaz kılar. Ataerkil otorite figürleri bastırma ve saklama mekanizmalarının devamlılığını şiddetin bütün türlerini kullanarak aktif bir şekilde sağlarlar, çünkü eşitsizliğin, ucuz emeğin, sömürünün ve nemalanmanın devamı ancak böyle mümkündür.

Kısaca, ataerkillik kendi sürekliliği adına, kadınlığı ve kadınların gerçeklikle ilgili çeşitli tanımlamalarla örter ve görünmezleştirir. Böylece toplumda görünmezlikle karakterize edilebilecek geniş bir alan, çeşitli aktörler ve çalıştığıнын farkında olmayan geniş bir işçi grubu yaratır. Konu üzerinde birçok çalışmada (Çınar, 1994; Hattatoğlu, 2000) belirtildiği üzere, ev eksenli çalışanların çoğu kendini sadece ev kadını olarak tanımlamaktadır. (Bu nedenle istatistiklerde, ev eksenli çalışanlar diye gözükken kitle, verdiği emeğin farkında olan ve kendini bu farkındalıkla

tanımlayan kısıtlı bir gruptur. Böylece durum istatistiklerde de görünmezleşir). Bu ortam, enformel alanın oluşması için ideal bir zemindir. Yani ataerkillik kimi üretim süreçlerinin enformelleşme aşamasında, *bilinçli saklama ve saklayarak değersizleştirme* mekanizmaları üzerinden aktifleşen bir yapıdır.

Ataerkilliğin ve kapitalizmin saklama mekanizması üzerinden eklemlenmesi iki temel etki yaratmaktadır: Eklemlenme, hem ataerkillikteki hem kapitalizmdeki saklama pratiklerini karşılıklı olarak tetikler ve sömürüyü artırırken, gerek kapitalizmin gerek ataerkilliğin içinde saklı kalan emeğin değersizleşme sürecini yaratır; böylelikle her iki yapının daha da güçlenmesine yol açar ve sürekliliklerine hizmet eder. ■

Kaynakça

- Allen, S. ve Wolkowitz, C. (1987) *Homeworking: Myths and Realities*, Londra: Macmillan.
- Barrett, M. & McIntosh, M. (1980) "The 'Family Wage': some problems for feminists and socialists", *Capital and Class*, 11 (Yaz): 51-72.
- Beechey, V. (1977) "Some notes on female wage labor in capitalist production", *Capital and Class*, 3 (Güz): 45-66.
- Beechey, V. (1978) "Women and production: a critical analysis of some sociological theories of women's work" Kuhn, A. ve Wolpe, A. (der.), *Feminism and Materialism: women and modes of production* içinde, London: Routledge, (Chpt 7): 155-197.
- Beneria, L. (1989) "Subcontracting and Employment Dynamics in Mexico City" Portes, A. Castells, M ve Benton, L. (der.), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries* içinde, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Beneria, L. (1995) "Toward a Greater Integration of Gender in Economics", *World Development*, 23 (1): 1839-1850.
- Beneria, L. (1999) "Globalization, Gender and the Davos Men", *Feminist Economics* 5(3): 61-84.
- Beneria, L. (2000) "Introduction: Globalisation and Gender", *Feminist Economics*, Vol. 6, No. 3, pp. 7-18.
- Beneria, L. (2003) *Gender, Development and Globalization: economics as if all people mattered*, New York: Routledge.
- Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital: the degradation of work in the twentieth century*, New York: Monthly Review Press.
- Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı*, İstanbul, İletişim
- Boris, E. & Prügl, E. (der.) (1996) *Homeworking in Global Perspective: Invisible No More*, New York, London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1990) *The Logic of Practice*. California: Stanford University Press.
- Browne, K. E. (2002) "Creole Economics and the D'brouillard: From Slave-Based Economic Adaptations to the Informal Economy in Martinique", *Ethnohistory*, 49 (2): 373-403
- Bruegel, I. (1979) "Women as a reserve army of labour: a note on recent British experience", *Feminist Review*, 3: 12-23.
- Bruegel, I. (1986) "The Reserve Army of Labour", *Feminist Review* (der.) *Waged Work Reader*, London: Virago, 40-53.
- Buenaventura- Culili, V. (1995) "The Impact of Industrial Restructuring on Filipino Women Workers", C.A.W.(der), *Silk and Steel: Asian Women Workers Confront Challenges of Industrial Restructuring* içinde, Hong-Kong: C.A.W.
- Carr, M, Chen, A. M. & Tate, J. (2000) "Globalization and Home-based Workers", *Feminist Economics*, 6 (3): 123-142.

- Committee For Asian Women C.A.W. (1995) *Silk and Steel: Asian Women Workers Confront Challenges of Industrial Restructuring*, Hong-Kong: C.A.W.
- Çınar, M. (1994) "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Homeworking Women in Istanbul", *World Development*, 22 (3): 369-380.
- Delaney, A. (1996) "Austria", *HomeNet The Newsletter of the International Network of Home-Based Workers*, No. 5, 10-11.
- Delphy, C. ve Leonard, D. (1992) *Familiar Exploitation: a new Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Cambridge, Mass : Polity Press
- De Soto, H. (2003) *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, London: Basic Books
- Eisenstein, Z. I. (1981) *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: Monthly Review Press.
- Ehrenreich, B. (1976) *What is Socialist Feminism?* İlk basımı: WIN Magazine, ikinci basımı *Working Papers on Socialism and Feminism*, New American Movement (NASM publications, halen internetten ulaşılabilir: Classical Feminist Writings Archive Page, <http://www.cwluherstory.com>)
- Elson, D. & Pearson, R. (1986) "Third World Manufacturing", *Feminist Review* (der.) *Waged Work a Reader*, London: Virago, 67-92.
- Engels, (1884) *The Origin of the Family, Private Property and the State*, İlk basımı Ekim 1884, in Hottingen-Zurich; Halen internetten ulaşılabilir: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1884/origin-family/index.htm>
- Felsfeld, A., Jewson, N., Phizacklea, A. & Walters, S. (2001) "Working at Home: Statistical Evidence of Seven Key Hypotheses", *Work, Employment and Society*, 15 (2): 215-231.
- Fernandez-Kelly, P.M. (1994) "Making Sense of Gender in the World Economy: Focus on Latin America" *The Interdisciplinary Journal of Organization, Theory and Society*, 1(2): 249-275.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Gimenez, M. E. (1998) *Marxist and Materialist Feminism*, Center for Digital Discourse and Culture, Feminist Theory Website. Ed. Kristin Switala. 1998, <http://www.cddc.vt.edu/feminism/mar.html>
- Hakim, C. (1996) "Sexual Division of Labour and Women's Heterogeneity", *The British Journal of Sociology*, 47 (1): 178-188.
- Hakim, C. (1996) *Key Issues in Women's Work: Female Heterogeneity and the Polarisation of Women's Employment*, London: Athlone.
- Hartmann, H. I. (1981) "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: towards a more progressive union", Sargent, L. (der.) *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate on Class and Patriarchy içinde*, London: Pluto Press.
- Hartmann, H. I. (1990) "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", Honset, K. et all. (der.), *Women Class and Female Imagination*, Philadelphiya: Temple University Press.
- Hattatoğlu, Z. D. (2000) *Evde Çalışan Kadınlar Arası Dayanışma Örgütlenme, Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- Homenet (1995) "International Network of Homebased Workers News Letter", *HomeNet The Newsletter of the international Network of Home-based Workers*, 6: 3-5.
- Homenet (1997a) "Unemployment Benefits of Embroidery Workers", *HomeNet The Newsletter of the international Network of Home-based Workers*, 6: 3-5.
- Homenet (1997b) "1997 SEWA Campaign on Home-based Work", *HomeNet The Newsletter of the international Network of Home-based Workers*, 7: 8-13.
- Homenet (2000) *ILO Evde Çalışma Sözleşmesi: Evde Çalışma Sözleşmesinden Nasıl Yararlanırsınız*, Ankara: Yön Matbaacılık.

- Jaggar, A. (1991) *Feminist Politics And Human Nature*, Totowa: New Jersey: Rowman & Allenhard.
- Kumar, R. (1994) "Women in Bombay Cotton Textile Industry, 1919-1940", Rowbotham, S. ve Mitter, S. (der.), *Dignity and Daily Bread, New Forms of Economic Organising Among Poor Women in the Third World and the First içinde*, London: Routledge, 53-73.
- Leonard, M. (1998) *Invisible Work, Invisible Workers: The Informal Economy in Europe and the U.S.*, Baring-stake: MacMillan Press.
- Marshall, S. (1985) "Development, Dependence and Gender and Inequality in the Third World", *International Studies Quarterly*, 29 (2): 217-240.
- Mies, M. (1980) *Housewives Produce for the World Market, The Lacemarks of Narsapur, ILO, Working Paper, Wep 10/6 Genova.*
- Mies, M. (1986) *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in International Division of Labour*, London: Zed Books.
- Mitchell, J. (1975) *Psychoanalysis and Feminism*, Harmondsworth: Penguin.
- Portes, A. ve Castells M. (1989) "World Underneath: The origins, dynamics and effects of informal economy" Portes, A. Castells, M. ve Benton, L.A. (der.), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries içinde*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 11- 40.
- Ramazanoğlu, C. (1989) *Feminizm and the Contradictions of Oppression*, London: Routledge
- Roberts, B. R. (1989) "Employment Structure, Life Cycle, and Life Choices: Formal and The informal sectors in Guadalajara" Portes, A. Castells, M. ve Benton, L.A. (der.), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries içinde*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 41- 60.
- Sayeed, A., Khan F. S. ve Javed, S. (2003) "Income Patterns of Women Workers in Pakistan: A Case Study of the Urban Manufacturing Sector", *Lahore Journal of Economics*, 8 (1): 139-154.
- Silver, H. (1993) "Homework and Domesticwork", *Sociological Forum*, 8 (2): 181-204
- Stark, D. (1989) "Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socializm", *Sociological Forum*, 4 (4) Special Issue: Comparative National Development: Theory and Facts for the 1990's, 637-664.
- Tong, R. (1989) *Feminist Thought a Comprehensive Introduction*, London: Unwin Hyman.
- Turnham, D. (1990) *The Informal Sector Revisited*, Paris: Development Centre of the Orga,
- Turnham, D. (1993) *Employment and Development: A New Review of Evidence*, Development Centre Seminars, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development
- Vogel, L. (1995) *Woman Questions: Essays for a Materialist Feminism*, London: Routlegde
- Voladia, I. (2001) "Economic Policy and Women's Informal Work in South Africa", *Development and Change*, 32: 871-892.
- Walby, S. (1990) *Theorising Patriarchy*, Oxford: Basil Blackwell.
- White, B. (1994) *Money Makes Us Relatives*, Austin: University of Jewas Press.
- Young, I. (1981) "Beyond the Unhappy Marriage: A critique of Dual System Theory", Sargent, L. (der.) *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy içinde*, London: Pluto Press.

Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri*

Saniye Dedeoğlu**

Üretimin ve üretim ilişkilerinin, bilimsel olduğu düşünülen pratikler ve yöntemler ile gerçekleştirildiği ve toplumsal-kültürel ilişkilerden soyut olduğu varsayılır. Oysa bunlar, içinde gerçekleştikleri toplumsal ilişkiler ve pratikler bütününden bağımsız değildirler; hem üretim hem de üretim ilişkileri toplumsal ilişkiler toplamı üzerinde yükselirler. Bu yazıda, ataerkillik ve enformel emek ilişkisi, böyle bir bütünlük içinde tartışılacaktır. Toplumsal-kültürel ilişkiler içinde şekillenen ataerkillik ve enformel emek etkileşimi, Türkiye'nin küresel pazarlar için ucuz ürün üretmesinin bir yolu olmakta ve ülkenin dünya piyasalarında rekabet edebilme koşullarının oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Bu yazının amacı; Türkiye'de konfeksiyon sanayinde, aile emeğine dayalı atölye üretiminin, kadınları, özel olarak aile üyesi kadınları nasıl endüstriyel üretime çektiğini göstermeye ve bu örnek bağlamında ataerkillik ve kadınların enformel çalışması arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışmaktır. Çalışmanın bir diğer amacı ise; kadınların konfeksiyon atölyelerinde enformel işçiler olarak çalışmasının ataerkillik ilişkileri nasıl dönüştürdüğünü göstermektir. Bu çerçevede, ilk olarak ataerkillik ve Türkiye'de ataerkillik ilişkiler üzerinde durulacak, bunun ardından 1980'lerden sonra Türkiye'nin ihracat şampiyonu olan konfeksiyon sanayi özelinde örnek olaylar aracılığıyla kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaları incelenecektir¹.

1. Ataerkillik ve Türkiye'de Ataerkillik İlişkiler

Toplumsal yapıda ve kültürel pratiklerde kendini gösteren cinsler arası eşitsiz-

1 Bu çalışmanın verileri 1999-2000 yıllarında İstanbul'da konfeksiyon sanayinde gerçekleştirilen etnografik çalışmaya dayanmaktadır. Çalışma kapsamında 50 kadın konfeksiyon işçisi ile görüşülmüş, bunun yanı sıra 25 işyeri ziyareti ve işveren görüşmesi yapılmıştır. Görüşmelere ek olarak beş örnek vaka incelemesi yapılmış, bu beş çalışmadan iki tanesi bu makaleye konu olmuştur.

* Yazıyı okuyup eleştiri ve katkılarını esirgemeyen Melda Yaman Öztürk, Ebru Deniz Ozan ve Demet Özmen Yılmaz'a çok teşekkür ederim. Hata ve eksikler bana ait.

** Muğla Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, saniye@mu.edu.tr

likler erkek egemenliği olarak adlandırılır ve ataerkillik olarak tanımlanır. Ataerkillik, feminist yazarlar tarafından, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri kavramlaştıran bir terim olarak geliştirilmiştir. Ataerkillik, tartışmalı bir kavram olmakla birlikte, erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin değişik biçimlerini ve kurumlaşmasını vurgulamak için kullanılır. Lerner, ataerkilliği, aile içinde kadın ve çocuklar üzerinde erkek egemenliğinin değişik biçimlerde kurumlaşması ve bu egemenliğin toplumdaki bütün kadınları kapsamaması olarak tanımlar (1986).

Ataerkillik, kültür ve sınıf farklılıklarını dikkate almaktan uzak, tarih ve mekân dışı bir kavram olduğu için eleştirilmiştir (Acker, 1989; Walby, 1990; Waters, 1989; Duncan, 1994). Ancak Walby, kavramı değişik kollardan gelen eleştirilere karşı savunur ve onun, farklılıkları içerebilecek kapasitesine işaret ederek, ataerkilliği, erkeklerin kadınları yöneten, baskı altına alan ve sömüren toplumsal yapı ve pratikler bütünü olan bir yapı olarak tanımlar (Walby, 1989). Walby, ataerkilliğin altı yapısal formuna işaret eder. Bunlar; ücretli çalışma yaşamı, ev içi yeniden üretim, devlet, din, eğitim ve medya gibi kültürel yapılar, cinsellik ve kadına yönelik şiddettir. Bütün bu yapılar bir araya gelerek ataerkil sistemi oluşturur. Walby'nin son yıllardaki ilgisi, ataerkil yapılarda ve kültürel pratiklerde tarih içinde ortaya çıkan değişikliklerdir. Bu değişimler göstermektedir ki; ataerkillik modern toplumlarda yok olmamış, fakat özel alandan (ev içi toplumsal cinsiyet rejimi) kamusal alana (kamusal toplumsal cinsiyet rejimi) kayarak şekil değiştirmiştir (Walby, 1997). Yalnızca ataerkil yapılar üzerine bir yoğunlaşma, ataerkil ilişkilerin dinamizmini gözden kaçırmaya neden olur. Bu, kadın ve erkeğin aktif olarak katıldığı "toplumsal cinsiyet anlaşması" olarak adlandırılan kadınların sürekli olarak bir yeniden anlaşma ve pazarlık içinde olduğu ilişkilerin ve dengelerin göz ardı edilmesi demektir (Hirdmann, Duncan içinde, 1994). Kavram olarak yeniden değerlendirilip eleştirilerek uzunca bir yol kat eden ataerkilliğin, erkeklerin kadınlar üzerinde sistemli ve sürekli olma potansiyeli taşıyan egemenliğini anlattığı söylenebilir. Acker'e göre, ataerkilliği sosyal bilimlerde faydalı ve değerli bir araç haline getiren şey, onun "eleştirelliği ve politik radikalliğidir" (1989).

Heidi Hartmann *Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği* adlı makalesinde kapitalizm ile ataerkillik arasındaki ilişkiyi açıklayarak, bu iki sistem arasında nasıl bir birliktelik kurulduğunu ele almaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse, aile ücreti ve cinsiyete dayalı ayrı alanların kabulü iki ayrı örnek olarak ele alınabilir. İlkinde kapitalizm ataerkil sisteme adapte olur. Aslında erkeklere daha yüksek ücretler ödemek kapitalist mantığın dışındadır, fakat kadınların evde kalmaları kapitalizme de çeşitli şekillerde yardım etmektedir. Yine cinsiyete dayalı ayrı alanların kabulü ile kapitalizm cinsiyet temelli bir sınıf sistemini desteklemektedir. Bu yolla kadınları üzerinde oluşturulan sosyal kontrol dolaylı yollardan da olsa kapitalizme hizmet etmektedir. Hartmann için ataerkillik erkekler arasında dayanışma, kadınlar içinse bağımlılığı içeren bir dizi sosyal ilişkiler bütünüdür. Bu şekilde hem

özel hem de kamusal alanda kadın emeğinin kontrol altına alınmasının maddi temelleri oluşturulur.

Buradan hareketle ataerkilliği kendi içinde bir sistem olarak değerlendirmek zordur. Bununla birlikte, ataerkillik, genellikle devlet, piyasa, toplum ve aile üzerinde etkileri olan, toplumsal cinsiyet sistemine ilişkin bir kavram olarak ele alınmalıdır. Piyasa yönelimli toplumların bir özelliği de, aile ve akrabalık ilişkilerinin yer aldığı özel alanla, piyasa ve devletin yer aldığı kamusal alan arasındaki ayrımdır. Kişilerin doğum yoluyla elde ettikleri cinsiyet, aile içindeki toplumsal cinsiyet konumlarının tanımlanmasına yardımcı olur. Örneğin, bir koca olmak, bir eş olmak, kadın olmak, baba ve anne olmak ya bir kadın ya da bir erkek olmayı gerektirir. Kabeer, ailevi ilişkileri, kadınların vücutları, emeği, cinsellikleri, yeniden üretim kapasiteleri ve hayat seçenekleri üzerinde varolan sosyal kontrolün dayandığı sosyal anlamların üzerine kurulduğu başat bir mekanizma olarak açıklar (Kabeer, 1994: 58). Özel alandaki toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler ve erkek egemenliği, devlet ve piyasa gibi kamusal alanlarda ortaya çıkar. Bu yazıda, ataerkillik aile içinde ve iş piyasasında erkek egemenliği olarak incelenecek ve kadınların emek piyasalarındaki konumlarını nasıl etkilediği tartışılacaktır. Böylece, ataerkilliğe evrensel bir yapı atfetmektense, onu bir sosyal ilişkiler bütünü içinde algılamak mümkün olacaktır. Toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerin ortak özelliklerinin tarihsel, sınıfsal ve toplumsal cinsiyet ilişkileri sonucu kurulduğunu göstermek, böylece mümkün hale gelecektir (Kabeer, 1994: 58).

Ailede, toplumda, piyasada ve devlette kurumlaşmış olan erkek egemenliğini ortadan kaldırma yolları, kadınların hem toplum hem de aile içindeki görece konumlarının ve erkek egemen kültüre karşı pazarlık güçlerinin incelenmesiyle bulunabilecektir. Ailevi ilişkilerin üzerine kurulduğu kurallar, pratikler ve kadınların bunlara karşı çıkmak, değiştirmek ve yeniden düzenlemek için sahip olduğu manevra alanları, her toplumda farklılık gösterir ve zaman içinde değişir (Kabeer, 1994). Bu anlamda, Türkiye'deki ataerkil ilişkileri daha yakın bir açıdan inceleyebilmek için, Kandıyoti'nin klasik ataerkil kuşak olarak tanımladığı, erkek egemenliğinin sadece kadınları değil, ama aynı zamanda genç erkekleri de kapsadığı, kadınlarının namusunun korunmasının aile onuru ile yakından ilgili olduğu bir coğrafi bölgeye bakmak gerekir (Kandıyoti, 1988). Klasik ataerkillik, özellikle Güney ve Doğu Asya'da olduğu gibi Ortadoğu'da da hüküm sürmektedir (Acker 1989). Moghadam, bu bölgede yaşayan ataerkil yapıların çok esnek olduğunu belirtir (Moghadam, 1996:15).

Türkiye'de ataerkil sistem, kendisini en açık biçimde akrabalıkta, aile içi ilişkilerde ve özellikle kültürel pratiklerde gösterir. Ataerkil yapıya dayalı toplumsal cinsiyet sistemi içinde yaşlı erkek, hem kadının emeği hem de yeniden üretim kapasitesi üzerinde otorite kurar. Belirli aktivitelerle sınırlı olmayan erkek otoritesi, kadın hayatının her aşamasına yayılır. Bu sistem içinde kadın, hukuki, iktisadi ve ahla-

ki olarak erkeğe bağımlı durumdadır. Otoriter güç, koruma ve sorumluluklar yolu ile kurulur. Baba ve koca olarak erkekler ailenin güvenliğini sağlamakla, namusunu ve statüsünü korumakla yükümlüdür. Erkeklerin namusu, kadınların hem aile içinde hem de toplumda nasıl davrandıklarıyla yakından ilgilidir. Bu sistemde, kadının kimliği, bağımlılık ve boyun eğmeyle oluşur. Toplumsal kabul görmüş davranış kalıplarına uymak aileyi namuslu kılar; aksi ise utanç getirir. Kadınların erkek egemen bu sistemle ilişkilerini 'ataerkillikle pazarlık' olarak tanımlayan Kandiyoti, kadınların, bu sistem içinde, terbiyeli ve ağır başlı olmak karşılığında güvence ve koruma bulduklarını belirtir (1988: 280).

Genel olarak kadınlar, toplumsal cinsiyet sistemini erkek gücü ve otoritesi sonucu yaratılan eşitsizlikler bütünü olarak algılamazlar. Bir dizi kültürel pratik olarak yaşanan bu sistem, kadınlar ve erkekler tarafından, ortaya çıkardığı eşitsizlikler ve farklılıklar dikkate alınmaksızın içselleştirilir. Toplumsal cinsiyet rolleri hem kadınlara hem de erkeklere topluluk aidiyeti, belli sosyal roller ve görevler verdiği gibi, belli haklar ve kaynaklara ulaşım imkânı da tanır.² Kabeer'in de vurguladığı gibi, bir topluluğun üyeleri için birlikte hareket etmek, sadece bireysel bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkmaz; bu birliktelik sosyal dışlanma tehdidi ile belirir. Bu da, bir aileye mensup olmanın bireysel bir karar olmaktan çok, sosyal bir karar olduğunu gösterir (1994: 67).

Kentleşme, göç ve tarımsal üretimin ticarileşmesi sonucu ortaya çıkan sosyal değişim, bir yandan yeni belirsizlik alanları yaratır, diğer yandan da toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden tanımlanabilmesi için yeni alanlar açar. Bu yeni alanlarda erkek egemenliği bir nebze de olsa sarsılır; erkeklerin otoritesi eskiye nispetle daha az dikkate alınır olur (Kandiyoti 1995: 307).

Kadınların erkek egemenliğine olan tepkileri çok yönlüdür. Bununla beraber, bu tepkiler, erkek egemenliğini aynı anda hem besler hem de aşındırır. Toplumsal değişim, otoriter ve korumacı ataerkilliğin yavaş da olsa bir değişimi olarak algılanabilir. Bu bağlamda, kadın erkek ilişkilerinin, karı-koca olmanın anlamının ve yeni bir yerleşim mekânında cereyan eden geleneksel aile ilişkilerinin radikal bir biçimde değiştiği söylenemez. Ataerkilliğin geleneksel yapısının değişimi ya da muhafazasında rol oynayan kadın tepkisinin bizzat bu geleneksel ataerkil yapı içinden geliştiği gözden ırak tutulmamalı; değişimin yönü ve şiddeti bu vurgu dikkate alınarak yapılmalıdır.

İleride daha detaylı bir biçimde tartışılacağı üzere, kadınların konfeksiyon atölyelerinde aile işçisi olarak çalışması, kadınların emekleri aile tarafından yakından denetlendiği için ataerkil toplumsal cinsiyet rollerinin devamlılığını korur. Kadınların yaptığı işler niteliksiz, geçici ve aile içi bir yardım niteliğinde görülür. Erkekler ise işin sahibi, yöneticisi ve evin geçindiricisidir. Bu, ataerkil ilişkilerin radikal bir değişikliğe uğramadığının göstergesidir. Aile tarafından işletilen atölyeler-

2 Bu konuyu bir başka çalışmada detaylı bir biçimde tartışmıştım. Bkz Dedeoğlu, 2008.

de kadınların aile işçisi olarak çalışması, bu kadınların aile içinde anne, eş ve kız çocuk rollerini değıştirmmez. Kadınların bu işlerde çalışabilmeleri, ailelerinden alacakları izine sıkıca bağlıdır. Kadınlar, aile reisleri rıza göstermeksizin ücretli işlerde çalışamazlar. Bu sebeplerden ötürü, kadınların çalışması daha çok aile, akrabalık ve komşuluk temelli ağlar içinde kurulur ve çalışma kadınların ev içi rollerinin bir uzantısı olur. Bu da, konfeksiyon üretiminde çalışan kadınların ataerkil ilişkilerin sınırlılıklarından uzaklaşmadıklarını gösterir.

2. Küçük Ölçekli Aile İşletmeleri: Konfeksiyon Atölyeleri Örneği

Yukarıda kurulmaya çalışılan kuramsal çerçevenin pratikte nasıl işlediğine, kadınların aile işletmelerinde ücretsiz çalışmasında ataerkilliğin boyutlarına ve bunun da üretim üzerine olan etkilerine bakmak gerekiyor. Bunu, iki aile işletmesi üzerine yaptığım derinlemesine gözlemlerden yola çıkarak yapmaya çalışacağım. Ek olarak, atölye üretiminin köyden kente göçen aileler için nasıl ekonomik fırsatlar sunduğunu göstermeye ve bu fırsatların kadınlar için ne anlama geldiğini açıklamayı deneyeceğim.

İstanbul’da konfeksiyon üretiminde yoğun bir şekilde kullanılan taşeron atölyeler, genellikle aile işletmeleri olarak kurulmuştur. Bu atölyelerde hem işletme sahibi ailelere hem de komşu ailelere mensup kadınların emeği kullanılır. Derinlemesine incelediğim atölye sahibi iki aile, üretim biçimleriyle konfeksiyon üretimini dünya pazarlarına bağlayan ağların iki farklı biçimini temsil ediyordu. İlk atölye, daha yaygın üretime sahip olan büyük firmaların taşeronu olarak çalışan bir küçük atölye örneğiydi. Bu atölyelerde üretim daha çok Avrupa pazarları için yapılr ve üretimin her aşaması büyük firma temsilcileri tarafından sıkı bir şekilde denetlenir. Ürünlerdeki dikiş kalitesi ve atölyenin bu kaliteye uyumu büyük firmalardan sipariş alabilmek için en önemli kriterdir.

İkincisi ise, Laleli olarak bilinen, Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği’nden gelen müşterilerin alışveriş yaptığı, bavul ticareti olarak anılan pazar için üretim yapıyordu. Laleli pazarı için konfeksiyon üretimi iki şekilde satılıyordu: ya Laleli’deki dükkânlar aracılığıyla orada bulunan yabancı alıcılara ya da enformel yollarla eski Sovyetler pazarına. Bu pazarda ürün kalitesi ilk atölye için olduğu kadar önemli değildir; ucuz mallara olan talep daha yoğundur; bütün mesele varolan talebe en hızlı şekilde cevap verebilmektir.

Her iki aile de İstanbul’un “varoş” olarak tanımlanan bir semtinde yaşamaktadır. İstanbul’un böyle bir mahallesinde atölye kurmak çok büyük bir sermaye birikimi gerektirmez. Başlangıç için gerekli olan sermaye bazen işlerini daha küçük atölyelere vermek isteyen firmalar tarafından genellikle makine ve diğer aletler şeklinde temin edilir, bazen de ailenin ve akrabaların birikimleri bir araya getirilerek denkleştirilir. Aşağıdaki örneklerde göstereceği üzere, konfeksiyon atölyesi çalışanları da yeterince para, deneyim ve ilişkiye sahip olduklarında kendi işlerini kurabi-

lirler. Deneyimli bir işçi olmak, biraz sermayeye, geniş bir aile efradına sahip olmak küçük bir konfeksiyon atölyesi açmak için yeterli olabilir. Gelgelelim, bu, önüne gelen işçinin kolayca atölye kurup çalıştırabileceği anlamına gelmez.

Sözü edilen ailelerin yaşadıkları bu semtte kendileriyle aynı kırsal kökenden gelen hemşerileri ve akrabaları bulunmaktaydı. Akrabalık ilişkilerinin ve dayanışmanın her iki aile için de ne büyük bir öneme sahip olduğu yazı boyunca vurgulanacaktır. Oysa, göçmenlerin geleneksel akrabalık ağlarına ve grupsal dayanışmaya dayalı ilişkilerinin geçici bir nitelik taşıdığı, bunun da kentleşmeyle ortadan kalkacağı sıkça ileri sürülür. Yaptığım çalışma ise, konfeksiyon atölyesi işleten ailelerin bu geleneksel ilişkiler aracılığıyla ayakta kaldıklarını gösteriyordu. Ataerkil ilişkilerin de bu geleneksel ilişkiler içinde yer aldığı aşikârdır.

Timur Ailesi

Timur ailesi, birçok konfeksiyon atölyesinin bulunduğu Gaziosmanpaşa'da ikâmet ediyordu. 1960 ortasında Bayburt'tan İstanbul'a göç eden baba Hüseyin tarafından yaptırılan üç katlı bir binada yaşıyorlardı. Baba Hüseyin, İstanbul'a geldiğinden beri inşaatçı olarak çalışıyordu. Hüseyin ve eşi Nazire'nin üç oğlu, iki de kızı vardı. Timur ailesi yaşadığı muhitte birçok akrabaya ve Bayburt'tan gelme hemşeriye sahipti. En küçük oğul haricinde ailenin bütün çocukları evliydi. En büyük oğul, İsmail, ve ortanca oğul Yaşar, anne ve babayla aynı binada, ayrı dairelerde oturuyordu. Kızlar, evlenip gitmişlerdi. En genç oğul Ali ise, anne ve babayla beraberdi.

İsmail uzun yıllar konfeksiyon atölyelerinde çalışarak iş deneyimi kazandıktan sonra, kendi yaşadığı yerde bir atölye açmaya karar vermişti. Çünkü bu bölgede hem kiralar hem de ücretler İstanbul'un merkezine göre daha ucuzdu. İsmail'in verdiği bilgiye göre, İstanbul'a göçmenler gelmeye devam ettiği için eskiden Çarşı civarında olan üretim kenar mahallelere kaymış, Çarşı ise daha çok ürünlerin pazarlanıp satıldığı yer haline gelmişti. Bu nedenle eskiden orada varolan küçük atölyelerin hemen tamamı başka yerlere taşınmıştı.

İsmail, Yaşar, Ali ve İsmail ile Yaşar'ın eşleri ve İsmail'in kızları atölyede çalışıyordu. Hepsi birer usta konfeksiyon işçisiydi. İsmail'in eşi Gül atölye üretimine dikilmiş parçaların el işlerini yaparak katılıyor, bu işi bazen atölyede bazen de evde yapıyordu. Gül, zaman zaman aile içindeki ve efradındaki öteki kadınları organize ederek eldeki işleri onlara veriyordu ve genellikle bu emek ücretsiz olarak çalışıyordu. Atölye, ailenin yaşadığı yere yakın olduğundan, dikilmiş parçaları eve veyahut diğer komşu ve akraba kadınlara taşımak pek zor olmuyordu.

Timur ailesinin atölyesinde kaliteli dikiş işleri yapıyordu. Bu uzmanlaşma İsmail'in iş deneyiminden kaynaklanıyordu. Sahip olduğu ve atölyeye aktardığı deneyim İsmail'e işin patronu ve ailenin reisi konumunu veriyordu. Atölye işine emekleri ve sermayeleriyle katılan diğer aile bireyleri İsmail'in hegemonyası ve de-

netimi altında çalışıyordu. İsmail, aile bireylerini yönetiyor, iş bağlantılarını kuruyor, pazarlama işlerini yapıyordu. Kazançlar her ailenin yaptığı katkıya göre bölüşülüyordu. İsmail ailenin reisi ve karar verici olduğu için en büyük payı onun ailesi alıyordu. Herkes bu paylaşımın adil olduğuna inanıyor, İsmail'in adaletine rıza gösteriyordu. Her aileye bir çalışanın aylığına denk gelecek bir aylık ödeniyordu ve ücretler bir aileden kaç kişinin çalıştığından bağımsız olarak belirleniyordu. İsmail'in söylediğine göre, her aile hemen hemen bir işçi ücreti kadar kazanıyordu; bu, İsmail'e göre düşük bir rakamdı. Zaten Timur ailesinin atölyesi ayarındaki bir atölyeden fazla gelir beklemek yanıltıcı olurdu.

İsmail'in atölyesinin gelişimi piyasanın durumuna bağlı olarak sıklıkla değişim göstermiş, İsmail de değişen şartlara göre atölyesini ayakta tutmak ve ailesini geçindirmek için her keresinde farklı bir strateji uygulamıştı. Atölye ilk kurulduğunda, eski çalıştığı yerden bir diğer işçi ile ortaklık etmiş, diğer zamanlarda tek başına ya da bir iki kardeşiyle beraber çalışmıştı. İsmail'in konumu, işveren ile işçi arasında salınıp durmuştu. İsmail, işlerin iyi gittiği, atölyenin on ya da daha fazla kişi çalıştırdığı durumlarda patrondu; tek başına çalıştığı zamanlarda ise işçi. Timur ailesine mensup kadınların atölye ile ilişkileri de işlerin gidişatına göre değişiyordu. Şayet atölye bir başka atölyeyle ortaklığa girer ve çalışan sayısı artarsa, aileye mensup kadınların, özellikle de evli kadınların atölye için çalışmaları ya minimuma iniyor ya da sadece evden katkı durumunu alıyordu.

Acar Kardeşler

Derinlemesine görüşme yaptığım ikinci aile olan Acar kardeşler de, Timur ailesi gibi Gaziosmanpaşa'da yaşıyordu. Adıyamanlı dört erkek kardeşten mürekkep bu aile, evlerinin giriş katında işlettikleri bir konfeksiyon atölyesine sahipti. İstanbul'a on yıl önce göç eden aile üyelerinden ilk gelenler, kendilerine bir iş kurunca öteki kardeşleri de çağırmışlardı. Önce gelenler ile sonradan çağrılanla birlikte dört katlı bir evde beraberce yaşıyordu. Acarlar'ın atölyesinde on dört makine işlemekte, yirmi işçi çalışmaktaydı. Bu çalışanlardan on tanesi aile üyesiydi. Üretim yapılan pazar, Laleli'di. Konfeksiyon atölyesinde üretilen mallar, Acar ailesinin Laleli'deki dükkânında satılıyordu.

Laleli'deki dükkân sahipleri arasında birçok Adıyamanlı vardı. Bu, Acar ailesinin ilk başlarda bir dikiş makinesi ile başlayan üretiminin zamanla büyümesinde, Laleli'de varolan enformel iş ilişkilere kısa sürede entegre olmada, ürünlerin çoğunu yabancı müşterilere, bir kısmını da enformel yollarla Rusya ve bölge ülkeler pazarına ihraç etmeye başlamasında bir avantaj olmuştu. Laleli'deki Adıyamanlılar, deneyimlerini birbirlerine aktararak dayanışma içinde çalışıyorlardı. Acar kardeşler kendileriyle yaptığım görüşmede, Laleli'deki pazarın etnik bir ağ tarafından yönetildiğini ve bu etnik ağ içinde Adıyamanlılar ile Malatyalıların önemli bir yer tuttuğunu tekrar tekrar söyleyeceklerdi.

Acar kardeşler arasındaki işbölümü yaş ve beceriyi yansıtan bir nitelikteydi. En büyük ağabey ve eşi aile içinde en çok saygı duyulan kişilerdi. Büyük ağabey yönetici bir pozisyondaydı ve ailenin mali konulardaki kararlarını veriyordu. Diğer kardeşler, atölye için küçük bir mobilya alırken ya da bir iş bağlantısı yaparken mutlaka ağabeylerinin onayına başvuruyorlardı. Acar kardeşler, dört haneyi tek bütçeyle idare ediyorlardı; dört hanenin harcamaları da büyük ağabey tarafından yönetiliyordu. Hanelerin özel harcamaları için ayrılan özel bütçenin paylaşımı yine ağabey tarafından hiyerarşiye uygun bir biçimde yapılıyordu. Ağabey, herkesin hakkını adil bir şekilde dağıttığından emin görünüyordu. Acar kardeşlerin tek bir bütçe ile yönetilmesi, hanelerin harcamalarını kısıtlamaya ve lüks tüketimi önlemeye yarıyordu. Atölyeden ve Laleli'deki dükkândan elde edilen gelir yine işe yatırılıbiliyordu.

Acar kardeşler gibi aileler, hem etnik kökenleri hem de kalabalık olmaları nedeniyle konfeksiyon üretiminde uzun süre ayakta kalabilir. Geniş akrabalık ve hemşerilik bağları bu ailelere ucuz ve sadık işgücüne ulaşma olanağı sağlar. Bu tür bir işgücü, bütün enerjisini ve zamanını işyerine verebilir. Acar kardeşlerin akrabaları ve hemşerileriyle çok yakın ilişkileri vardır ve bu ilişkiler onlara yeni yeni ilişkileri kurma imkânı da verir.

Acar ailesinde kadınların görevi, ilk bakışta daha çok ev işleri ve çocuk bakımı olarak görünür. Kadınların hareket alanı özel alan ile sınırlıdır. Çünkü kadınların davranışları, hem ailenin diğer kadınları hem de erkekler tarafından sıkı sıkı gözetlenir.

Dört kardeşin eşi de kendilerini ev kadını olarak tanımlıyordu. Fakat biraz daha yakından bakılınca görülüyordu ki; bu kadınlar, atölyede dikilen parçaların iplerden temizlenmesi ve atölyenin temizlik işlerinin yapılmasını da üstleniyorlardı. Ailedeki dört kadından ikisi zaten eski konfeksiyon işçisiydi ve zaman zaman atölyede çalışarak doğrudan üretime de katılıyorlardı.

Aile içi Kaynakların ve Emeğin Harekete Geçirilmesi

Sözü edilen iki ailenin konfeksiyon işinde kalabilmek için ne gibi kaynakları harekete geçirdiğine baktığımızda şu ortaya çıkıyordu: Bu iki aile, sosyal sınıf yapısı ve emek kaynakları bakımından birbirine benziyordu. Buna karşılık, Timur ailesi ve Acar kardeşler işlerinin devamı için farklı kaynaklar kullanıyorlardı.

Küçük ölçekli ve enformel olsa bile bir atölyeyi açmak ve işletmek, bir ailenin varolan gelir ve birikimini işe aktarabilme kapasitesiyle yakından ilgilidir. Pahl'ın belirttiği gibi, göreceli olarak yüksek gelirli aileler düşük gelirliyle oranla enformel aktivitelere yatırım yapma potansiyeline daha çok sahiptir; çünkü düşük gelirli aileler daha düzensiz ve sayıca daha sınırlı kaynaklara sahiptir (Pahl, 1984). Timur ailesi de Acar kardeşler de, işçi sınıfına dahil olsalar bile, şehirlerde yaşayan en fakir ailelerden değillerdi. Varolan kaynaklarını konfeksiyon üretimine aktarmayı becerebilmiş ve sadece maddi varlıklarını değil, sosyal ve kültürel ilişkilerini de bu işin

devamı için kullanabilmişlerdi. Bu, enformel aktivitelerin kentlerin en yoksullarına değil belli bir gelir seviyesine sahip olan kesimlerine açık olduğunun göstergesidir.

Timur ailesi, mevcut birikimlerini atölyenin kurulması için kullanmıştı. Aile, kendi evinde kira vermeden yaşayarak birikim yapabilmiş, İsmail'in çalışarak kazandığını makine ve diğer gerekli malzemenin alımına yatırmıştı. Geniş bir aileye, çok akrabaya ve hemşeriye sahip olmak, ihtiyaç hasıl olduğunda borç almayı kolaylaştırmıştı. İsmail, bir kez olsun banka kredisi kullanmayışını geleneksel ilişkilerden doğan borç kaynaklarına bağlıyordu.

Timur ailesi, bunlara ek olarak, İsmail'in eşi Gül'ün altın bileziklerini de atölyeye yatırmıştı. Bileziklerin atölye için kullanılması kadınların üretimle kurdukları ilişkiyi anlamak bakımından önemli bir olgudur. Gül, altın bileziklerini ailenin istikbali için bozdurarak, ailesi için kendi varlıklarından ve tek güvencesinden vazgeçebileceğini gösterdiği, iyi bir anne ve eş olduğunu kanıtladığı kanısındaydı. Bu fedakârlık, Gül'e, aile içinde önemli bir statü sağlıyor, büyük gelin olarak varolan gücünü biraz daha perçinliyordu. Gül, bu sayede, atölye kararlarına daha etkin bir şekilde katılma hakkı kazanacaktı.

Acar kardeşler, atölyenin ilk kuruluş sermayesini kırsal kaynaklardan yaratmıştı. İlk dikiş makinelerini alabilmek için memlekette sahip oldukları toprakları satmışlardı. İkinci olarak ise, sermaye birikimi daha çok zaruri tüketimin minimumunda tutulması ve lüks tüketimden tamamen uzak durulması yoluyla sağlanmıştı. Özellikle köyden gelen yiyecek yardımları, ilk zamanlarda Acar kardeşler için büyük bir destek olmuştu. Kentte yaşayan birçok göçmen aile için köyden gelen erzaklar büyük önem taşır. Güçlü aile ve akrabalık bağları Acarlar için önemli bir sosyal sermaye olmuştu. Bu aile, Laleli piyasasına girmek için etnik kökenlerini kullanmıştı. Sosyal sermayenin sürekliliği için, grup içinde güvenilir ve inanılır bir birey (aile) olmak gerekir. Eğer bu kişi güvenilir ise, bunun karşılığında grup başarılı bir bireyi desteklediği gibi bu kişilerin yarattığı kaynaklar ve fırsatlardan da yararlanır.

Atölyelerin nerede kurulduğu yer büyük bir öneme sahiptir; çünkü mekân, bu tür atölyelere hem ucuz hem de vasıflı işçiye ulaşma imkânı verir. Acar kardeşlerin atölyelerini yabancısı oldukları bir mekâna taşıdıktan bir süre sonra iflasın eşiğine sürüklenmiş olmaları bunun bir göstergesidir. Yeni mekân kendi yaşadıkları yere göre geliri biraz daha yüksek bir mahalle olduğundan, daha yüksek ücretlerle işçi bulmaya çalışmışlar, bu da işlerin kötüye gitmesine neden olmuştu. Durumu düzeltmek için kendi mahallelerinden servisle işçi getirmeye başlamışlardı. Bu yöntem de işlemeyince atölye kapatılmıştı. Bu süreç, Acar kardeşlerin, bir süre sonra kendi mahallelerinde yeni bir atölye kurmasıyla tamamlanmıştı. Bu durum, aile bireyleri, akrabalar ve komşular arasından gelen işçilerle oluşturulan bir atölyenin her zaman daha uzun süre ayakta kalabildiğini göstermekteydi.

Atölyelerin devamlılığı için deneyimli ve iyi yetişmiş konfeksiyon işçisi olmak ne kadar gerekliyse, esnek işgücüne sahip olmak da bir o kadar gereklidir. Üreti-

min esnek yapısına uyum sağlamayı kolaylaştıran aile ve akrabalarından oluşan sadık ve güvenilir işgücü havuzu, her iki atölye için de merkezi bir öneme sahiptir. Bu tür işgücü hem güvenilir hem de sadıktır; hiç kimsenin çalışmak istemediği saatlerde, bazen tüm gün boyunca çalışabilirler. İşte bu nedenledir ki, aile üyesi kadınların emekleri her iki atölye için de yaşamsal öneme sahiptir. Ücretsiz aile üyesi kadın emeği kullanmak önemlidir; çünkü bu kadınlar atölyede iş olmadığı zamanlarda kolayca evlerine ve çocuklarına dönebilirler.

Yoğun aile emeğinin ya da kadın emeğinin kullanımı yalnızca İstanbul'a özgü değildir. Sözgelimi Mısır'da yapılan bir araştırma benzer bulgulara işaret eder. Küçük ölçekli işletmelerde asli işgücünü iş sahipleri ve onların yakınları oluşturur. Aile yakınları ise daha çok kadınlardır. Aynı araştırma, kırsal kesimden göç eden ailelerin kent kökenli ailelere göre, kendi işyerlerinde daha yoğun aile emeği kullandığını gösterir (Meyer, 1986).

3. Enformel Kadın Emeği ve Ataerkillik

Kadınların enformel işlerde çalışmasının, Türkiye'deki ataerkil yapıyı köklü bir biçimde değiştirmedini öne sürmüştük. Bu önermenin başlıca iki dayanağı vardı. Birinci dayanak, kadınların enformel işlerde çalışabilmelerinin aile reislerinden alacakları izine tâbi olmasıydı. İkinci dayanak ise, kadınların çalışmasının aile, akrabalık ve komşuluk temelli ağlar içinde kurulması ve böyle şekillenen bir çalışmanın kadınların ev içi rollerinin bir uzantısı haline gelmesiydi. Şimdi bu önerme ve dayanaklarının Timur ailesi ve Acar kardeşlerdeki kadınlar tarafından nasıl yaşandığını görelim. Bu incelemeyi, evli kadınlar ve konfeksiyon atölyelerinde çalışan genç kızlar için iki ayrı kategoriye ayırmak istiyorum. Çünkü bu iki ayrı kategorideki kadınlar için konfeksiyonlarda çalışmak, ataerkil ilişkilerle yüzleşmek ve onu dönüştürmek bakımından farklı sonuçlar vermektedir.

Evli Kadınlar

Timur ailesi ve Acar kardeşlerin atölyelerine evli kadınların nasıl katkı yaptığını her iki atölyeden birer örnek kadın seçerek görmeye çalışalım. Timur ailesinde, Yaşar'ın eşi Ayşe, atölyede tam zamanlı olarak çalışıyordu. İsmail'in eşi Gül ise, tam zamanlı bir işçi gibi bütün zamanını atölyede geçirmiyordu. Gül'ün en önemli görevi, dikilmiş parçaların evde temizlenmesiydi. Gül, bu işleri tek başına yapamadığı zamanlarda Gül kendisiyle aynı mahallede yaşayan komşularından ve akrabalarından kadınları bir araya getirerek işlerin tamamlanmasını sağlıyordu. Gül, kendisiyle yaptığım görüşmede, işlerin bitmesi için zaman zaman tek başına sabahlara kadar çalıştığını anlatmıştı.

Gül'ün atölyeyle ilişkili tek görevi, ev-eksenli olarak parça başı çalışacak kadınlar bulmak değildi. Gül, İsmail'in gerekli gördüğü zamanlarda kendi akrabalarından maddi destek de sağlıyordu. Ailenin en büyük gelini olan Gül, işin kuruluş

aşamasında belli katkılar yaptığı için işyerinin işleyişinde belli bir etkiye sahipti. Gül'ün aile içindeki rolü ve görevleri, Sharma'nın 'hane için hizmet çalışması' olarak adlandırdığı duruma denk düşüyordu. 'Hane için hizmet çalışması', aile içinde kadınların görevlerinin sadece ev içinde ev işi ve çocuk bakımı ile sınırlı olmadığı; akrabalar, arkadaşlar ve komşular ile belirli bağ ve ilişkilerin devam ettirilmesi gibi önemli bir görevi de içerdiğini anlatır (Sharma, 1986). Gül de, bir yandan ev içindeki görevlerini yaparak bir yandan atölyedeki üretiminin organizasyonuna ve üretime katılarak bir yandan da üretim ve yeniden üretimini birbirine bağlayarak çok önemli bir rol oynuyordu.

Kadınların atölyedeki üretimde ve ailedeki yeniden üretimdeki rolleri yaşlarına ve statülerine göre değişir. Örneğin, Gül'ün katkıları bir 'iş' olarak görülmez; buna karşılık atölyeye ilişkin kararlarda belli bir ağırlığı vardır. Çünkü Gül, hem yaş hem de statü olarak ailenin en etkin üyesidir. Buna karşılık, Gül'ün kızı Seda, bütün gün atölyede çalıştığı halde kararlara katılma anlamında çok marjinal bir güce sahiptir. Bu durumda, kadınların üretime yaptıkları katkıyı görünür ya da görünmez kılan şey, kadınların toplum ve aile içindeki rollerine biçilen sosyal değer aracılığıyla oluşur. Kadınların sosyal statüsü ne kadar önemli ise, üretime yaptıkları katkı o oranda 'iş' olarak algılanır ve sosyal olarak görünmez kalır. Tıpkı Gül'ün durumunda olduğu gibi.

Ataerkil ilişkiler kadınların üretime yaptıkları katkıyı görünmez kılmakla kalmaz, aynı zamanda toplumda kadına biçilen rol gereği onun üretimle olan ilişkilerinde değişiklikler de meydana getirir. Örneğin, İsmail'in atölyesi bir başka ortakla birleşip daha fazla işçi çalıştırmaya başladığında ailenin kadınları, özellikle de evli kadınlar, üretimden çekiliyordu. Bu tür işyeri birleşmeleri ev ile işyeri arasında bir ayrım yaratır ve özellikle evli kadınların işyerinden yalıtılmasını beraberinde getirir. Bu durum, toplumdaki özel ve kamusal alan arasındaki güçlü ayrışmaya dikkatimizi çeker. Ne zaman yabancılar işin içine girer o zaman kadınlar atölyeden çekilir! İşyeri evin bir uzantısı olarak düşünüldüğü zamanlarda ise kadınlar işbaşındadır.

Atölyelerde çalışan aile üyesi kadınların katkısı aileler tarafından olduğu kadar kendileri tarafından da "yardım" olarak algılanır. Çünkü hem aileler hem de kadınların kendisi, kadının asli işini ev işi olarak tanımlar. Acar kardeşlerin en küçük oğlu Ali'nin eşi Nazlı ailenin kadınları arasında en deneyimli konfeksiyon işçisiydi. Nazlı, evlenmeden önce kocasıyla birlikte tam yedi yıl aynı atölyede işçi olarak çalışmıştı. Nazlı, evlendikten sonra çalışmak istememişti. Fakat, yaptığımız görüşme sırasında atölyede çalışıyordu ve küçük çocuğunu annesine bırakıp işe gelmişti. Fakat hiç kimse Nazlı'yı bir işçi olarak görmüyordu. Nazlı emekleri karşılığında ise hiçbir ücret almıyordu. Nazlı'nın emeğinin karşılıksız kalması, onun evli ve çocuklu bir kadın olmasından ve atölyede kocasına 'yardım' ediyor olmasından kaynaklanıyordu. Aile işletmelerinde çalışan aile üyesi kadınların üretime yaptıkları katkılar sadece toplum ve kendi aileleri tarafından görünmez değildi. Kadınların ken-

dileri de yaptıkları işi bir 'iş' olarak değil, bir yardım olarak, diğer bir deyişle ev işlerinin bir uzantısı olarak algılıyorlardı.

Şimdi, benzer işyerlerinde çalışan bekâr kadınların atölye üretimine nasıl katıldıklarını ve bu katılımın ataerkil şekillenişini ele alalım.

Genç Kızlar

Türkiye'de konfeksiyon üretimi 'kadınlar için uygun' olarak adlandırılabilir. İşler yaratmaktadır; özellikle de genç kızlar için. Çünkü küçük atölyeler genellikle mahalle içlerinde kurulur ve çoğunlukla da mahalleden tanıdık birisi tarafından işletilir. Hal böyle olunca, genç kızlar ilk işlerine bu atölyelerde başlarlar. Genç kızların çalıştıkları atölyelerde sıkı bir disiplin ve yakın bir takip altında çalışmaları, baba ve ağabeyler tarafından çalışmalarına müsaade edilmesini koşullandırır. Anneler, kızlarına iş ararken atölye sahipleri ve işleticileri tarafından kızlarının davranışlarının yakından takip edileceğinden emin olmak isterler. Atölye sahipleri, iffetli davranmadıkları zaman ailelerine şikâyet edilecekleri konusunda atölye sahipleri tarafından uyarılırlar. Timurların atölyesine akrabalarından gelen genç kızlar aileleri tarafından önce Gül'e sonra ise İsmail'e emanet edilir ve çalışmaları ancak bu koşullar altında sağlanabilirdi. Böylece, genç kızlar üzerinde kurulan ataerkil kontrol aileden topluma geçmiş olur. Ataerkil kontrol, sadece özel alanda değil kamusal alanda da yaşanır.

Genç kızlar ilk işlerine başladıktan sonra aileler kızlarının çalışması fikrine alışırlar. Aileler kızlarının emin ellerde olduğuna inandıkları vakit kızlarını işe gönderme konusunda daha hevesli davranırlar. Kızların kazandıkları ücret de aile bütçesi için önemli bir katkı haline gelir. Genç kızlara usta olma imkânı veren ilk iş, onlar için başka firmalarda ve işlerde çalışmanın kapılarını da aralar. Timurların atölyesinde çalışan bir akraba kızı Dilek bu atölyede dikiş makinesi kullanmayı öğrenir, epey bir nitelik kazandıktan sonra bir arkadaşının aracılığı ile büyük bir fabrikada sigortalı bir işe başlamayı başarmıştır. Buna karşılık, evli kadınların kendi atölyelerinde çalışma süresi işin ömrü kadardır. Atölye kapanınca evli kadın evine döner. Genç kızlar ise başka işlere yönelebilir.

Genç kızların atölyelerde çalışmasına neden olan bir diğer önemli faktör akrabaların ve arkadaşların çalışıyor olmasıdır. Akrabanın ya da komşunun kızı emsâl teşkil eder. İşyerleri genel tanım olarak kamusal alandır. Fakat, bu tür atölyelerin aile üyeleri, akrabalar ya da komşularla dolu olması, bu kamusal alanları özel alanların uzantısı haline getirir. Bu durum, atölyeleri kadınların kolaylıkla çalışabilecekleri ya da bulunabilecekleri yerler haline sokar.

Kadınların emek piyasalarındaki hareketliliğinde ve mevcut işlerini bulmalarında bir tanıdığı aracılık etmesi mühim bir faktördür. Kadınlar, bu nedenle, kendilerine iş bulan kişilere ya da kendilerine işveren atölye sahiplerine karşı büyük bir saygı ve sorumluluk hissederler. Genç kızların çoğu, bu nedenlerden ötürü, daha iyi şartlarda çalışma imkânı olsa bile, işlerini değiştirmekte çok zorlanırlar. Jenny White, bu tür ilişkileri, 'borçluluğun gücü' olarak adlandırır (1994). Bu kavram, minnet borcunu anlatır.

4. Sonuç

Yazıda, sosyal değişimin en önemli faktörlerinden biri olan üretim biçimlerinindeki değişimin kadınların üretime yaptığı katkısı, bu katkının da Türkiye'deki ataerkil ilişkileri nasıl etkilediğini incelemeye çalıştım. Toplum ve aile iş olarak algılamasa ve enformel olarak kalsa bile, kadın emeğinin üretim içindeki yeri son derece önemlidir. Bu anlamda, ataerkil ilişkileri etkileyen en büyük değişim, kadınların çalışanlar olarak kamusal alana çıkışıdır. Sınırlıda olsa toplumsal değişim, otoriter ve korumacı ataerkilliğin yavaş yavaş değişimi olarak algılanabilir. Fakat, kadın ve erkek arasındaki ilişkilerin, koca-karı olmanın anlamının ve kadının kamusal alana çıkmasının geleneksel aile ilişkilerini radikal bir biçimde değiştirdiği ise söylenemez. Çünkü, kadınların değişen yapılara tepkisi varolan geleneksel roller içselleştirilmiş ataerkillik çerçevesi içinde cereyan eder.

Kadınların enformel çalışması, Türkiye'nin önemli bir konfeksiyon ihracatçısı olarak küresel pazarlara girmesinde yaşamsal bir öneme sahiptir. Fakat, bu yazıda gösterilmeye çalışıldığı gibi, kadın emeğinin üretime katılıp katılmayacağı ya da hangi düzeylerde katılacağı ataerkil ilişkiler tarafından belirlenmektedir. Sayıları hızla artan küçük atölyeler, kadınlar ve genç kızlar için önemli oranda iş imkânı yaratır. Kadınlar da endüstri için ucuz, esnek ve güvenilir/sadık işgücü olur. Kadınlar, konfeksiyon üretimini sadece üretime katılarak desteklemezler. Sosyal ilişkilerin ve sosyal sermayenin devamlılığını sağlayarak aile işletmelerinin ayakta kalmalarına önemli bir katkı yaparlar. Fakat bu katkılar ya ataerkil ilişkiler nedeniyle görünmez olur ya da genç kızların durumunda olduğu gibi emek piyasasına katılım ancak ataerkil kültürel formlara uygun kriterler sağlandığında mümkün hale gelir.

Bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi, kadın emeği konfeksiyon atölyelerindeki endüstriyel üretime aile ve akrabalık ilişkileri yoluyla kanalize olmaktadır. Kadınların ücretsiz ya da düşük ücretli emekleri konfeksiyon üretimine esneklik kazandırmakta, aile işletmesi olan atölyelerin ayakta kalma stratejilerine katkıda bulunmaktadır. Bu katılım ise sonuçta küresel rekabete katılabilen bir endüstri yaratmaktadır. Fakat kadınların bu atölyelerde yaptığı işler niteliksiz, geçici ve aile içi bir yardım niteliğinde görülür. Erkekler ise işin asıl sahibi, yöneticisi ve evin geçindiricisi olarak konumlandırılır. Böylece, ataerkil ilişkiler köklü bir değişime uğramaksızın devam eder. Aile atölyelerinde aile işçisi olarak çalışmak, kadınların aile içindeki anne, eş ve kız rollerini zayıflatmaz, bilâkis pekiştirir. Kadınların bu işlerde çalışabilmeleri ailelerinden alacakları izne tâbidir. Kadınlar, aile reislerinin rızası olmaksızın ücretli işlerde çalışamazlar. Bu sebeplerden ötürü, kadınların çalışması daha çok aile, akrabalık ve komşuluk temelli ağlar içinde kurulur. Çalışma, kadınların ev içi rollerinin bir uzantısı halini alır. Bu da, konfeksiyon üretiminde çalışan kadınların, ataerkil ilişkilerin sınırlılıklarından çok fazla uzaklaşamadıklarını gösterir. ■

Kaynakça

- Acker, J. (1989) "The Problem with Patriarchy", *Sociology*, Vol: 23 No: 2, 235-240.
- Dedeoğlu, S. (2008) *Women Workers in Turkey: Global Industrial Production in Istanbul*, London and New York: I.B. Tauris
- Duncan, S. (1994) "Theorising Difference in Patriarchy", *Environment and Planning A*, Vol: 26, 1177-94.
- Hartmann, Heidi (1986) 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy', Sargent, Lydia ed. *Women and Revolution*, London: Pluto Press
- Kabeer, N. (1994) *Reversed Realities*, London, Verso
- Kandiyoti, D. (1988) "Bargaining with Patriarchy", *Gender and Society*, Vol: 2 No: 3, 274-290
- Kandiyoti, D. (1997) "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, S. Bozdoğan and R. Kasaba (eds), Seattle, University of Washington Press.
- Lerner, G. (1986) *The Creation of Patriarchy*, New York, Oxford University Press.
- Meyer, D. R. (1986) "System of Cities Dynamism in Newly Industrializing Nations", *Studies in Comparative International Development*, 21: 3-22.
- Monghadam, V.M. (1996) "Development Strategies, State Policies and the Status of Women: A Comparative Assessment of Iran, Turkey and Tunisia", *Patriarchy and Development*, V.M. Monghadam (ed), Clarendon, Oxford.
- Pahl, R. E. (1984) *Divisions of Labor*, Oxford, Blackwell Publishers.
- Sharma, U. (1986) *Women's Work, Class, and the Urban Household: A Study of Shimla, North India*, London, Tavistock.
- Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*, Oxford and Cambridge, Basil Blackwell.
- Walby, S. (1989) "Theorizing Patriarchy", *Sociology*, Vol: 23 No:2, 213-234
- Walby, S. (1997) *Gender Transformations*, London and New York, Routledge.
- Waters, M. (1989) "Patriarchy and Viriarchy: An Exploration and Reconstruction of Concepts of Masculine Domination", *Sociology*, Vol: 23 No: 2, 193-211.
- White, J.B. (1994) *Money Makes us Relatives: Women's Labor in Urban Turkey*, Austin, University of Texas Press,

Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emeği İlişkisi*

Ece Kocabıçak**

“Amerikan Uzay ve Havacılık Dairesi NASA’daki görevlilerin, aya ilk ayak basan Apollo 12’nin iki astronotunun görev listelerinin muhafaza edildiği dosyalara, Playboy dergisindeki kadınların resimlerini tarayarak koyduğu öğrenildi. İlk fotoğrafın altına eklenen notta ‘Kemerle bağlı partneri tercih etti’, ikinci fotoğrafın altında ‘Hiç ilginç tepeler ve vadiler gördün mü?’ yazıyordu.”

Taraf Gazetesi, 23 Haziran 2009

Giriş

Yaklaşık son iki yüzyıldır teknolojinin toplumsal işlevi ve teknolojik ürünlerin topluma etkileri üzerine bir dizi tartışma devam etmektedir. Teknolojinin topluma etkilerine dair yapılan tartışmalar, özellikle sanayi devriminin hemen sonrasında daha fazla gündeme gelmiştir. Üretimde kullanılan teknolojinin işçi sınıfı üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanan tartışmalar, zamanla yerini teknoloji konusunda daha iyimser görüşlere bırakmıştır. Özellikle 1980’li yılların sonuna doğru kullanımı yaygınlaşan bilgi ve iletişim teknolojileri ertesinde teknolojinin topluma etkileri üzerine geliştirilen tezlerde, teknolojik belirlenimciliğin hakim olduğu gözlenmektedir.

Teknolojik değişimlerin toplumsal gelişimin önünü açtığı yönündeki teknolojik belirlenimci bakış açısı, özellikle 1980’li yıllarla birlikte yaygınlaşan bilgi ve iletişim teknolojileri sonrasında güçlenerek yaygınlık kazanmıştır. Bu yaklaşımda teknoloji, tıpkı ekonomi gibi sosyal ve politik yaşamdan bağımsız bir etmen olarak ele alınır. 1990’lardan itibaren de “bilgi toplumu” miti ile teknoloji, insanlar arasında-

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları bilim dalı, *Teknolojik Değişimlerin Toplumsal Cinsiyet Üzerindeki Etkileri* başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmama dayanarak yeniden yazılmıştır. Katkıları dolaşısıyla Melda Yaman Öztürk’e teşekkür ederim.

** Sosyalist Feminist Kolektif üyesi

ki sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk farklılıklarından kaynaklanan eşitsizlikleri ortadan kaldıracak bir umut ışığı olarak sunulmuştur (Binark, 1999: 375). Teknolojik belirlenimcilik Marksist ve feministler de dahil olmak üzere sistem karşıtı düşünsel yaşam üzerinde de oldukça etkili olmuştur.

Marksistler teknoloji ile sermayenin vasıflı emeğe bağımlılığının zayıfladığına ve yöneticilerin iş süreçleri üzerindeki kontrolünün arttığına inanır. Bu bakış açısına göre kapitalist üretim tarzı içerisinde teknoloji kullanımının amacı, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan sermayedara verdiği diğer kısmını uzatmaktır. Kısaca, kapitalist üretim sürecinde teknoloji, artı değer üretme araçlarının tasarımı için kullanılır ve bu nedenle kapitalizm öncesi dönemlere oranla çok daha kritik önemdedir (Arın, 1989: 83). Marksizmin teknolojiye yönelik çok güçlü eleştirileri olmasına rağmen, bazı Marksistlerin teknolojik değişimin “kalkınma”, “gelişme” ve “verimlilik artışı” gibi toplumun her kesimi için ortak bir iyiye işaret ettiğini iddia eden görüşlerin etkisi altında kalarak, konuya iyimser yaklaşımları görülmektedir. Bu bakış açısına göre “az gelişmişliğin” nedeni, teknolojik ilerlemenin sağlanamaması ve/veya teknoloji konusunda “gelişmiş” ülkelere olan bağımlılıktır.

Benzer bir bakış açısını benimseyen feminist yaklaşım, teknolojik değişimler sonucunda fiziksel güç gerektiren işlerin ortadan kalkmasıyla birlikte, kadın işi/erkek işi ayrımının zayıflayacağını savunur. Teknolojik değişimler sonucunda işgücü piyasasındaki cinsiyet temelindeki ayrımcılık gittikçe ortadan kalkacak, kadın ve erkek işçinin aynı koşullarda çalışması mümkün olacaktır. Bu bakış açısına göre teknolojinin kendisi değil ama bu teknolojilerin kullanılış biçimleri cinsiyet ayrımcılığını yeniden üretir ve “iyi-doğru yönlendirilmiş teknoloji” ile “kötü-yanlış yönlendirilmiş teknoloji” şeklinde ikili bir kategori geliştirilir. Eğer teknoloji doğru ve amacına uygun bir şekilde kullanılırsa, kullanımla ortaya çıkan cinsiyetçilik ortadan kalkacaktır (Binark, 1999: 75). Dolayısıyla kadınlar da erkekler gibi bilim ve teknoloji alanında eğitim almaya teşvik edilseler, bu alanda kariyer yapmalarını engelleyen koşullar ortadan kaldırılrsa, cinsiyet temelindeki ayrımcılık sorunu da çözülmüş olacaktır.

Bu çalışma kapsamında üretimde kullanılan teknoloji ile patriyarkal kapitalist sistemin yapısal özellikleri arasındaki ilişki, konu üzerine daha önce yapılan çalışmaların ve ampirik verilerin incelenip, yorumlanması temelinde ele alınmıştır. Teknolojik değişimler, ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayacak şekilde kadınların işgücü piyasasına eşitsiz biçimde katılması sürecini pekiştirmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde kapitalist üretim tarzı öncesinde de bir iktidar aracı olan üretim teknolojilerinin tasarım sürecinden kadınların dışlanması incelenmektedir. İkinci bölüm ise, kapitalist üretim tarzı içerisinde üretim teknolojilerinin artan önemine ve bunun kadınların ücretli emeği ile olan ilişkisine ayrılmıştır. Süreç, kapitalizmin ilk dönemindeki sanayi devriminin analizi ile başlar. Sanayi devriminin ilk yıllarında kapitalist üretim tarzının önemli bir unsuru

olan makine, kas gücünü vazgeçilmez bir öge olmaktan çıkardığı ölçüde, kadınların ve çocukların yüksek oranda işgücü piyasasına çekilmeleri söz konusu olmuştur. Bu süreçte teknik beceri edinme olanağı bulan kadınlar, daha sonraki bölümde incelendiği gibi erkek işçilerin ve sendikalarının teknik beceriler için sermaye yerine, kadınlara karşı verdiği savaş sonucunda işgücü piyasasında güçlü bir ayrımcılığa maruz bırakılmıştır. Erkek işçiler ve sermaye arasında, ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin sürekliliğini garanti altına almaya dayanan, çatışma ve uzlaşmalardan ibaret olan sürecin temel dinamikleri de bu bölümde tartışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde erkek işçilerin savaşa katıldığı Birinci ve İkinci Dünya Savaşları dönemlerinin kadınlara teknik beceri edinme olanağı tanınması ve bu dönemin ardından yaşanan geri çekilme sürecinin dinamikleri incelendikten sonra, günümüzde özellikle Türkiye’de yeni dönem sanayileşme stratejileri kapsamında önem kazanan teknoloji yoğun sektörlerin, kadınların ücretli emeği ile ilişkisi mercek altına alınmaktadır.

1. Kapitalizm Öncesi Teknoloji Tasarımından Kadınların Dışlanması

Günümüzde kadınların ücretli emeği ile teknik beceri arasındaki uçurumun ayrıntılı tahlilini yapabilmek için kapitalizm öncesi toplumlarda kadınların toplumsal üretime dâhil olma biçimini ve kullandıkları aletlerle ilişkisini incelemek faydalı olacaktır. Aşağı paleolitik çağın ilk evrelerinde görülen, kadının erkekten pek farklı olmayan iri yapısı, ağır biyolojik ve toplumsal işlevleri erkek kadar kadının da yüklendiğinin kanıtıdır. Ancak paleolitik çağa gelindiğinde, hemen hemen bilinen tüm toplumların ortak özelliği erkek ve kadın arasında cinsiyete dayalı işbölümünün ortaya çıkmış olmasıdır. Antropolog Marvin Harris’e göre (1994: 39) cinsiyete dayalı işbölümünün gerçekleşmiş olmasındaki en önemli etken, kadının toplumun kurucusu işlevini üstlenen çocuklu- insan olmasıdır. Çocuklu-insan olan kadınlar daha az devingen oluşları nedeniyle (kesinlikle daha güçsüz ve narin yapılı oldukları için değil) erkeklerden daha farklı birtakım işleri üstlenirler¹ (Harris, 1994: 93). “Çocuklu- insan” nitelemesi sadece kadının toplumun yeniden üretiminde cins olarak konumlanış biçimini ifade eder.

Paleolitik dönemde ortaya çıkan cinsiyete dayalı ilk işbölümüyle birlikte, kadın ve erkek yaptıkları işler için gereken aletleri, bizzat kendileri tasarlamıştır (Cemal, 1996: 60). Teknolojinin toplumsal üretime katkısı ve tasarım sürecindeki rolü, bu dönemde kadının toplum içerisindeki statüsünün erkeklerle eşit, hatta bu döneme ait kadın tanrı figürlerinden anlaşıldığı gibi daha üstün olmasını getirmiştir (Berk-

¹ *Eşitlikçi Toplamlar: Sömürsüz bir Gelecek için Antropolojik İnceleme* (Cemal, 1996: 60) adlı kitabında Mustafa Cemal, insanın biyolojik evriminin yakın aşamalarında yavruleyen kadının, toplumsal analık görevini üstlendiğinden bahseder. Ya gebe, ya da emzikli yani çocuklu- insan olarak, besleyip, büyüten ve uzun süre eğiten anadır. Gebelik süresi ve çocuğun bakım ve büyütilme süreci başlı başına özgül bir emek süreci haline gelir. Fakat bu toplumlar çocuk bakımının bireysel yürütüldüğü, her ananın sadece kendi çocuğundan sorumlu olduğu günümüz toplumlarından çok farklıdır.

tay, 1996: 39). Neolitik çağ yerini bronz çağına bırakırken, göçebe avcı- toplayıcı toplumların yerini yerleşik tarım toplumlarına bırakması, teknolojide yaşanan devrim ve nüfusun muazzam ölçülerde artması sonucu, kadınların toplumsal üretimden ve üretim için gerekli olan araçların tasarım sürecinden dışlanması da gündeme gelmiştir.

Bronz çağında tarihte devrimci bir rol oynayan demir insanlığın hizmetine girdi. Hammaddesi demir olan aletler çok geniş topraklar üzerindeki tarlaların işlenmesini, orman alanlarının tarım için açılmasını, taştan surlar, kaleler ve kentler inşa edilmesini sağladı (Engels, 1998: 191). Tahmin edilebileceği gibi bu çağda özellikle metalürji dalındaki yeni meslekler oldukça önem taşımaktaydı. Ortaçağ'a gelindiğinde özellikle kırsal kesimlerdeki kadınlar süt ürünleri, bahçecilik, gıda hazırlama ve çırpır, bükme, eğirme ve örme gibi tekstil işlerinden; erkekler ise toprağı işleme, hayvanları besleme, çitleri, hendekleri ve araçları tamir etme gibi işlerden sorumluydu. Bu işleri yerine getirmek için kullanılan araçların hammaddesi demir olmaya başladıkça, zaman içerisinde üretimde kullanılan teknolojilerin temelinde demir yer almaya başladı. Tarım konusunda çalışan tarihçiler, Orta Çağ köylülerinin daha önceki hiçbir kırsal toplulukta rastlanmayan ölçüde fazla demir kullandıkları, demircilerin de her köyün ayrılmaz bir parçası haline geldiği konusunda anlaşılır (Cockburn, 1988: 23). Öte yandan, demircilik kadar erkeklikle özdeşleştirilen çok az meslek olmasından da anlaşılabilir gibi, kadınlar bir iktidar aracı haline gelmeye başlayan bu maden ile hemen hemen hiç ilişki kuramamıştır. Kuyumcu, silah yapıcısı ve demirci olup, saban ve saban bıçağını, üvendire ve olta kancasını, tığ ve iğneyi yapan; marangoz olup sadece çeşitli eşya ve araçlardan değil, aynı zamanda evler ve gemilerden de sorumlu olan hep erkeklerdi.

Kapitalizm öncesi üretim tarzları içinde o dönemin üretim teknolojileri olan madenlerin ve madeni eritenlerin, dökümcülerin ve demircilerin tartışmasız bir önemi vardı. Devlet örgütlenmesinden evliliğe tüm iktidar araçları erkeklerin elindeyken, önemli bir iktidar aracı olan teknoloji ve mekaniğin kadınların kontrolüne bırakılması mümkün değildi. Bu dönemde dağları yerinden oynatmayı ve piramitleri inşa etmeyi mümkün kılan, "güçlü beşli" diye adlandırılan ve hammadde genellikle demir olan araçlar (kaldıraç, kısı, vida, tekerlek ve meyilli rende), erkeklerin en önemli teknolojik silahları oldu.

13. ve 14. yüzyıllarda önemleri hızla artan şehirler, uzmanlaşmış el zanaatlarının merkezleriydi. Feodal devlet otoritesi altında zanaat ve ticaret loncaları, çırakların alınması ve eğitilmesi için kuralları koyan tek merciydi. Marangozlar, yapı ustaları ve çeşitli türden demirciler vasıtasıyla araç ve gereçlerin üretimini loncalar düzenliyordu. Başlarda loncalara üye olabilen kadınların zamanla toplumsal üretimden dışlanmaları sürecinde, meslekleri ellerinden alındı ve loncalara üyelikleri de kaldırıldı. Kadınlar şehirlerdeki toplumsal üretime ev işinin uzantısı olan hizmetçilik, çamaşırcılık, fırıncılık, biracılık ve otel sahipliği gibi işler yaparak katılıyordu. Evde tüketilmek üzere hazırlanan gıda, içecek ve yiyecekler ile hizmetler

de manüfaktür döneminin şehirlerinde kadınların sorumluluğu altındaydı (Michel, 1993: 52). Zamanla loncaların rolünün sadece ticaret ile sınırlı kalmayarak şehir içindeki toplumsal yaşamı da kapsayacak şekilde genişlemesi, kadınların durumunu daha da olumsuz etkiledi. Kadınlara özgü bazı işler erkekler tarafından yapılmaya başlıyor, bir süre sonra bu işler tamamen erkeklere kaptırılıyordu. Bu durum kadınların eve kapatılması sürecini hızlandırdı. Örneğin, mayalama işi genellikle kadınların uğraşydı ama 17. yüzyıla doğru kadınların bira yapması yasaklandı. York'ta kadınların direnişine karşın, erkekler mum yapımcılığında da onların yerini almıştı. Hiçbir güvence taşımayan yeni iş alanları açıldıkça, bunlar loncalardan atılan kadınların işi haline geliyordu. Özellikle dokumacılık yalnızca geleneksel olduğu için değil, bazı işlemler evde de yapılabileceği için "kadın işi" olmaya uygundu. Rönesans öncesinde ağırlıklı kadınların çalıştığı tıp ve cerrahi gibi meslekler, bu dönemde tümüyle erkeklerin eline geçti. Erkeklerin tıp alanındaki "başarısı" özellikle kadınların bilimsel ve teknolojik bilgi ve tecrübe edinme olanaklarından dışlanmaları ile sağlandı. Tıp, büyücülükten başlayıp özgül ve kuramsal bilgilerin gerekli olduğu bilim ve teknolojiye doğru bir evrim geçirdikçe, erkek doktorlar teknik ve bilimsel bilgiyi tekelleri altına aldı. Fransa'da ebe kadınlar mesleklerinin ellerinden alınmasını engellemek için niteliklerini yükselterek çok çalışsalar da başarılı olamadılar (Rowbotham, 1994: 29).

Özellikle farklı üretim tarzlarının egemen olduğu kapitalizm öncesi dönemde üretimde kullanılan teknolojilerin tasarım, bakım ve onarım becerileri erkeklerin denetimine girmeye başlamıştı. Bu durumun kadınlar için yarattığı sonuçlar çok olumsuz oldu. Herşeyden önce kadınların yaptığı işlerde kullandıkları aletlerin tasarım, bakım, onarım bilgisi erkeklerin denetimine girdikçe, kadınların toplumsal üretimin hangi aşamasına, ne şekilde katılacaklarını belirleyen etmen, kadınların tercihlerinden ziyade erkek egemenliği olmaya başladı. Üretim teknolojileri üzerindeki denetimleri nedeniyle erkekler, kendi çıkarları doğrultusunda bazı mesleklerden kadınları tamamen dışlarken, kadınların özellikle ev işinin uzantısı niteliğindeki işlere hapsolmasını sağladılar. Kadınlar çalışmaya devam edebildikleri işkol-ları içerisinde de dikey ayrımcılık yoluyla beceri gerektirmeyen, tek düze işlere itildiler. Elbette ki bu durum kadınlarla üretimde kullanılan teknolojilerin bilgisi arasındaki uçurumu daha da arttırdı ve kadınların teknik beceri edinme olanaklarından daha fazla mahrum kalmalarına yol açtı.

Buluşların tarihi, eski zamanları, özellikle Orta Çağ'ı ve Rönesans'ı, değişmez bir biçimde erkek olarak gösterir. 1979'da basılan büyük ve kapsamlı *Makine Tarihi* adlı kitap, örsten uzay roketine kadar teknolojik değişimleri ele almaktadır. Bu kitapta adı buluşlarla ilgili olarak anılan yaklaşık 450 erkek arasında bir tek kadın, matematikçi Ada Lovelace vardır. Herşeyden önce unutulmamalıdır ki, tarihçilerin hemen hemen tamamı erkek olduğu için kadınlar daima tarihten gizlenmiştir. Autumn Stanley erkek teknoloji tarihçilerine şüpheyile yaklaşmamız gerektiğini ve

tarihte gizli kalmış kadınları aramamız gerektiğini iddia eder. Ayrıca kadınların fikirleriyle katkıda bulundukları etkinliklerin de daha fazla vurgulanması gerektiğinin altını çizer. Gıda hazırlama, tedavi, giyecek hazırlama, çocuk bakımı tekniklerindeki buluşlardan, hiçbir tarih kitabında bahsedilmemektedir (Stanley, 1983). Çünkü ne de olsa herhangi bir üretim uygulamasına verilen önemin derecesi, büyük oranda erkeklerin ve sermayedarların seçimidir.

Burada söz konusu olan kadınların mucit olamamaları değildir, kadınların da erkekler kadar geniş hayal gücüne sahip ve yenilikçi olduğuna dair bir şüphe yoktur. Çalıştıkları araç ve makineleri geliştirmek sık sık kadınların da aklına gelirdi. Seyrek olarak akıllarına gelen gelişmeleri uygulayacak kadar tahta veya madenle uğraşma becerileri de olurdu. Ancak bu durum bir iktidar aracı haline gelen teknolojinin tasarım sürecinin, baskın bir biçimde erkeklerin kontrolünde olması ve kadınların sistematik olarak teknik beceri edinme olanaklarından dışlanması karşısında yeterli olamazdı. Ayrıca tarihçiler erkek mucitleri ne kadar överse övsünler, teknolojik değişim aslında bir dizi beyin dalgasından ve zekâdan ibaret değildir. Maddeci bir tarih anlayışı kişisel olana sosyal olandan daha az önem verir. Bu nedenle teknolojik değişimin izini sürerken odak noktası ne kadar zeki olurlarsa olsunlar bireylerde değil, kurumsal ve ekonomik ortamlarda büyük roller oynayan, kolektif, toplumsal süreçlerde olmalıdır. Nitekim kapitalist üretim tarzı ile birlikte teknoloji tasarımında toplumsal süreçlerin ne denli etkin olduğu daha net bir biçimde görülür. Teknolojinin üretim sürecindeki önemi kapitalizm ile birlikte büyük ölçüde arttı. Bu durum üretimde kullanılan araçların tasarım sürecinden hali hazırda dışlanmış olan kadınların durumunu, bir cins olarak kapitalizm öncesi döneme oranla çok daha derinden etkiledi.

2. Kapitalist Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emeği İlişkisi

Kapitalizmle birlikte üreticiler ve onların teknolojileri arasındaki ilişkide önemli bir değişiklik ortaya çıktı. Manüfaktür döneminin zanaatkârları kendi araçlarına sahip oluyordu; buna diğer üreticilerin kullandığı araçları yapan araçlar da dahildi. Erkek zanaatkâr bunların nasıl kullanılacağı konusundaki gizemini korurdu. Marx'ın da dediği gibi, çalışan ile üretim aracı yakın bir bağ içindeydi, tıpkı salyangoz ile kabuğu gibi (2000: 339). Oysa yeni koşullar içerisinde salyangozun kabuğundan ayrılması gerekiyordu. Fabrikalarda üretim araçlarına işveren sahipti ve işçileri de bunlarla çalışmak üzere işe alıyordu. Bir zamanlar üretim araçlarını kendi paralarıyla satın alan, kendi araçlarıyla çalışan ve kendi müşterilerine satış yapan bir çok zanaatkâr için bu değişim oldukça önemli idi. Artık zanaatkârın tüm sattığı ve satmak için sahip olduğu tek şey emek gücüydü.

Buluşların sayısı ve yeni bulunan makinelere yönelik talep arttıkça, makine yapım sanayisi gittikçe artan sayıda kollara ayrıldı ve manüfaktürdeki işbölümü de aynı ölçüde gelişti. Kapitalizm ile birlikte manüfaktür döneminden devralınan ile-

tişim ve ulaştırma araçları, çok geçmeden modern sanayi için başdöndürücü üretim hızı, üretimin ulaştığı dev boyutlar, bir üretim alanından diğerine sürekli sermaye ve işçi aktarılması ve dünya pazarlarıyla kurulan yeni bağlar nedeniyle taşınması olanaksız ayak bağları halini aldı. Bu yüzden yelkenli teknelerin yapımında uygulanan köklü değişikliklerden başka, nehir ulaşımı, demir yolları, okyanus vapurları ve telgrafların oluşturduğu bir sistemde, iletişim ve ulaştırma araçları, giderek mekanik sanayinin üretim tarzına uyarlandı. Ne var ki büyük demir kütlelerinin şimdi artık dövülmesi, birbirine kaynatılması, kesilmesi, delinmesi ve şekillendirilmesi için, manüfaktür döneminin yöntemleri tamamen yetersiz kalıyor, dev makinelerin kullanılmasını gerektiriyordu (Marx, 2000: 371). Özetle, büyük sanayi manüfaktürün üretim araçlarını devralıp geliştirerek, el zanaatları ile manüfaktür sistemlerini ortadan kaldırdı.

2.1. Sanayi Devrimi Ertesinde Artan Kadın İşçi İstihdamı

İlk yıllarından itibaren kendisinden çok daha eski bir geçmişe dayanan patriyarka ile entegre olarak şekillenen ve artı değer maksimizasyonunu üretimin temel amacı haline getiren, dolayısıyla dünyayı hem kadınlar hem de erkekler için kökten değiştirecek olan etken, kapitalist üretim tarzı oldu. Kapitalizm sadece manüfaktür döneminin üretim araçlarını değil, bu araçların tasarım, üretim ve bakım bilgisini kendi tekelleri altında tutan kesimi de devralarak, üretimin kalbine oturttu. Geleneksel olarak manüfaktür döneminde aletlerin yapıldığı materyalleri işleyenler, şimdi becerilerini yeni çağa uyduruyorlardı. Demirciler ve yapı ustalarının yerine, artık sermayenin tasarım için mühendislere, tamircilere ve teknisyenlere ihtiyacı vardı. Kapitalizm öncesi üretim süreçleri boyunca, üretim araçlarının tasarımını, bakım ve desteğini elinde bulunduran cins olarak erkekler, kaçınılmaz biçimde bu sıçramayı yapmak için gerekli olan geleneğe, güvene ve aktarılabilir becerilere sahipti. Bu nedenle yeni fabrikalarda tamirci ve üretim mühendisi olarak sermayenin yeni üretim kuvvetlerini yöneten de sadece erkekler oldu.

Braverman, teknolojik değişimi kapitalist emek süreci içerisinde yönetim, kontrol ve emeğin niteliksizleştirilmesine olan etkisi kapsamında ele almıştır. Sermayedarın üretim sürecindeki teknolojik değişimler vasıtasıyla, emek sürecinde alt bölünmeler yaratabildiğini, böylelikle üretim için gerekli olan emeğin bir kısmını niteliksizleştirerek, nitelikli emeğe olan bağımlılığını azalttığını vurgular. Teknolojinin denetim ve tasarım sürecinde söz sahibi olan kesim, sadece emek süreçlerinin planlanması ve emek sürecini teknik standartlara uygun tutmaktan sorumlu olmaz, aynı zamanda esas olarak işgücünün hiyerarşik yapısını devam ettirmek ve kapitalist toplum ilişkilerini, işçileri kendi kolektif emeklerinin ürününden ve üretim sürecinden ayrı tutarak sürdürmekten de sorumludur (1974: 24). Buna dayanarak teknoloji üzerindeki denetimi elinde tutan söz konusu seçkin kesimin, sermayedar ile işçi sınıfı arasında kaldıkları belirsiz bir sınıf konumuna itilmiş oldukları söylenebilir. Sermayedar teknoloji vasıtasıyla işçiler ve emek süreci üzerindeki dene-

timini arttırırken, teknolojinin tasarım süreci üzerindeki kontrolleri nedeniyle teknik adamlar da, diğer işçiler ve tüm kadınlar üzerindeki iktidarlarını güçlendirdiler. Tarihsel olarak bu süreç, koşulsuz bir uyum olarak değil, çalışmanın devamında inceleneceği gibi, sürekli çatışma ve uzlaşmalar sonucu kurulan yeni dengelerden ibaret olarak görülmelidir.

Sanayi devriminin ilk yıllarında kapitalist üretim tarzının önemli bir unsuru olan makine, kas gücünü vazgeçilmez bir öge olmaktan çıkardığı ölçüde, kasları zayıf ama eklem ve organları kıvrak işçileri çalıştıran bir araç halini aldı. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç çok geçmeden yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini, doğrudan sermayenin egemenliği altına sokarak, ücretli işçi sayısını arttırmanın bir yolu olmuştu. Kapitalizmin başlangıç aşamasında, özellikle bekâr kadınlar kol emeği gerektiren en ağır işlerde çalıştılar. Hizmetçilik yaparak, tarlalarda ve hatta madenlerde, kömür taşıırken, kurşun yıkarken ya da cevher parçalarken sömürüldüler. Eski feodal ilişkilerin yıkılması mülksüz sınıfı daha da güvensiz bir konuma sürüklerken, daha çok kadın, ücretli olarak ev dışında çalışmaya zorlandı ve yoksullaştı. Kırsal bölgelerde küçük evlerinde oturan, bahçesinden yaşamını sürdürebileceği kadar ürün alan ve ortak alanlarda otlatma hakkına sahip olan kadınlar; toprağı geniş çaplı tarlalar halinde işleyen çevirme hareketi ile topraksız kaldı. Şehirlerde bağımsız olarak veya ev eksenli üretim yapan pek çok kadın, kapitalist üretim tarzına uygun olarak örgütlenen fabrikalarla rekabet edemedi. Söz konusu rekabetin şehir zanaatlarını tahrip etmesiyle bu kadınlar işsiz kaldı. Önceleri birçok erkek gibi kadınlar da, kendi evlerinde dışarıya iş yapan işçiler haline geldi. Sanayileşme geliştikçe fabrikalarda işçi olarak çalışmaya başladılar. Kadınların hem loncalardan hem de sendikalardan dışlanmasıyla örgütlenme deneyimi edinememiş olmaları ve aile içerisindeki erkek baskısının getirdiği itaatkâr tutum, günümüzde olduğu gibi o dönemde de yeni sermaye sınıfı için çok çekiciydi. Bu nedenle kadın ve çocuk emeği, makine kullanan sermayedar için aranan ilk şey oldu. Bir anlamda işçi sınıfı erkeklerine karşı burjuvazi, kadın işçileri kullanarak bir taarruz başlattı (Engels, 1997: 67).

Sanayi devriminin etkisi ve sanayinin yeni kaptanlarının kadın işçileri tercih etmesi, erkek işçiler kadar kadınlar için de çelişkili bir durumdu. Bu durumun getirdiği sonuçlardan bazıları, kadınlar için açıkça çok olumsuz oldu. Öte yandan git-tikçe artan sayıda kadının işgücü piyasasına girmesi, kadınlara erkek egemenliğinin daha somut yönlerini kırma konusunda pratik olanaklar da sağladı. İlk olarak bu durum, kadınlar için patriyarkal ailenin kapalı ortamından patriyarkal firmaların daha kamusal alanına çıkış anlamına geliyordu. Feodal üretim sistemi ve ilk dönem egemen olan kapitalist üretim sistemi, evi özel mekânın da ötesinde bir yer haline getirmişti. Bir anlamda üretim evin dışına çıkar çıkmaz, ev tamamen özel bir alan halini aldı. Bildiğimiz şekliyle “ev ve iş”, “özel ve kamusal” ayrımının oluşumu birçok açıdan sanayi devriminin kültürel sonuçlarıydı.

Bir diğer önemli değişiklik ise, koca ve baba olarak erkeklerin, eşleri ya da kızları üzerindeki denetimi kadının kazandığı paraya bağımlı hale geldikçe daha fazla kaybetmeleri oldu. Kadınlar bağımsız olarak ücret kazanmaya başlamışlardı. Gerçi sık sık bu para, evin reisinin takdirine bağlı olarak ev gelirine tabi tutuluyorduydu da, kadınlara gittikçe daha fazla bağımsızlık sağladı. Kadın nüfusu 19. yüzyıl boyunca erkeklerden fazla idi ve bu fark, 1851 ile 1901 arasında daha da arttı. Tüm kadınlar evlenemedi ve birçok kadın dul kaldı. 1911'e gelindiğinde bekâr kadınların yüzde 54'ü, ücret karşılığı bir işte çalışıyordu (Cockburn, 1988: 37).

Üçüncü değişiklik, kadınların fabrikalara sadece kendi geleneksel işlerini taşımamalarıydı. Aynı zamanda toplumsal üretim içindeki rollerini de çeşitlendiriyor ve tarihte ilk defa teknik beceri edinmelerine imkân tanıyan işlerde istihdam ediliyorlardı. Örme ve eğirme imalathanelerinde, reçel yapımı, konfeksiyon ve gıda üretiminde diğer işkollarına oranla daha yüksek sayılarla istihdam edilseler de, kadınlar kısa süre içerisinde teknik beceri isteyen diğer malları üretmeye de başladılar. Kapitalist üretimin ilk ev içi yıllarında bile kadınlar, metal sektöründe kalifiye olmayan, ağır ve pis işleri yapmaya başlayarak, çivi, somun, vida, toka, kilit, delgi ve üzenge üretmeye başlamışlardı. Defoe, 1769 yılında West Midlands alanı için "her çiftlikte bir ya da daha fazla demirhane" olduğunu ve bu demirhanelerin çiftlik tüketimi için değil, kapitalistler için üretim yaptığını yazıyordu. Bu küçük demir işleri fabrika sisteminde organize edilmeye başladığında, kadınlar da bunu takip etti. 1841'de Birmingham bölgesinde maden üretiminde istihdam edilen kadınların sayısı onbin olarak tahmin ediliyor. 25 yıl sonra, Birmingham kalem işletmelerinde ikibin kadın vardı ve diğer sekizbin kadın da hafif zincir işleri, pirinç cilalama, ege ve iğne yapma işlerinde istihdam ediliyordu (Cockburn, 1988: 62- 63).

Üretim sanayileştikçe kadınlar da yeni üretim alanlarına girmeye başladı. Bu aşamada önemli olan, yeni sanayiler içinde kadınların oynadıkları özel roldü. Yüzyılın başında fabrikalarda erkeklerle kadınlar farklı tipten işler yapıyordu ve kadınların yaptığı işler kabaca üç kategoriye giriyordu: İlk kategoride malzemeyi hazırlamak ve biriktirmek veya bir fabrikadan diğerine taşımak için gereken sert ve zor işler yer alıyordu. İkinci ve günümüze gelinceye dek varlığını koruyabilmiş olan kategoriye, muayene, uygun şekle getirme, sarma ve ambalaj gibi gıdaların satışa hazır hale getirilmesi işleri giriyordu. Ancak bizim için en ilginç olanı kadınların sorumluluğundaki üçüncü iş grubudur. Bu grupta makine bakımı, baskı, damga, metal kesme, çeşitli pirinç işleri, kalem yapımı, çamaşırhanelerde makineyle ütölme, her türden delikli çanaklar veya teneke kapların ve kovaların yapımı gibi teknik üretim işleri yer alıyordu. Elbette bu makineleri kontrol edip denetleyenler erkeklerdi ancak kapitalizmin ilk yıllarında kadınlar teknik beceri gerektiren işkollarında yaygın olarak üretime katılabilişti. Örgütlenme deneyimlerinin olmaması ve ucuz işgücünü oluşturmaları kadınların sermayedar tarafından tercih edilmesine yol açıyordu.

Ancak kadınların büyük sayılarla işgücü piyasasına çekiliyor olmaları ve uzun saatler ücretli emek harcamak zorunda kalmaları, ev içindeki karşılıksız yeniden üretim² faaliyetlerini tehdit etmeye başlamıştı. Kadınların çok uzun saatler, ağır işlerde, düşük ücretle çalıştırılması sonucu 19. yüzyıl aile yapısında yaşanan değişim, hem sermaye çevrelerinin hem de erkek işçiler ile sendikalarının, kadın istihdamının bu şekilde devam etmesi halinde işçi sınıfının kendisini yeniden üretmeyeceğini farketmelerine yol açtı. Böylelikle 19. ve 20. yüzyılda aileyi işçi sınıfının yeniden üretiminin merkezine koyan politikalar yaygınlaştırıldı.

Kraliçe Viktorya döneminden kalan, “kadının yeri evidir” yolundaki söylem, kadının işle ve para ile olan ilişkisinin geçici olduğunu vurgulayacak biçimde değiştirildi. Evleninceye kadar kadınların yerinin fabrikalar olduğu türünden masallar uyduruldu. Günümüzde pek çok kadının çeyiz parası biriktirmek amacıyla çalışmaya başlaması, söz konusu söylemin ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Bu ideolojinin temel teması kadın için en doğru olanın anne ve eş olmak olduğu idi. Evde kalmak, kadının cinsel saflığı ve saygınlığını yansıtıyordu. Bu ideal Viktorya dönemi leydisi teması, 19. yüzyıl edebiyatında, dergilerinde, dini risalelerde ve kamuya açık tartışmalarında biraz karmaşık bir biçimde ve rahatsız eden bir ısrarla gelişti. Savunulan bu görüşün işçi sınıfı kadınlarının durumuyla hiç ilgisi yoktu ve daha çok üst orta sınıfa ait ideallerdi. Buna rağmen bu görüş o dönemin ideolojisinde öyle derinlemesine bir etki bıraktı ki, sermaye sınıfının çalışan kadınlara karşı yaklaşımında da etkili oldu ve kadınların çalışma koşullarını biçimlendirdi. Sonuç olarak kadınlar çalışabiliyordu ama birçok erkeğin hayal ettiği büyük başarıları özleyemezdi.

Yine, çalışan kadınların çocuklarının yüksek ölüm oranları, kadınlar ve çocukların çalışma saatlerine yönelik olarak kısıtlamalar getirilmesine ve çok küçük çocuklara çalışma yasağı konmasına neden oldu. Bu türden uygulamalar uzun vadede tüm kadınların, özellikle evli kadınların işgücü piyasasındaki konumlarını çok olumsuz etkiledi. Ev hizmetçiliği dışında genel olarak kadınların, özellikle de evlendikten sonra, çalışmasına yönelik olarak sermayedarların ve erkek işçilerin üzerinde anlaştığı yaygın bir propaganda yürütüldü. Bu durum kadınların teknik beceri edinebilecekleri yüksek ücretli işlerden uzak tutulmasını da beraberinde getirdi. Sendikaların sanayi devrimini kapsayan bu dönemde “aile ücreti” kavramını or-

2 Ev içi yeniden üretim faaliyeti temelde kullanım değeri üretimidir. Bu özel tip üretimin girdileri erkek ya da kadının ücretleri ile satın alınan metalar olabilir. Ev kadını doğrudan tüketilebilen kullanım değerleri üretir. Bunların bazıları aile üyesi bireyler tarafından tüketilebileceği gibi topluca aile tarafından da tüketilebilir. Ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin büyük çoğunluğu kısa zaman dilimi içerisinde tekrara dayanır, çünkü tüketim biçimleri süreklilik arzeder, temizlik, yemek hazırlama vb. Bu işlerin büyük çoğunluğu fiziksel nesnelerin üretiminden çok hizmet kökenlidir, dolayısıyla ailenin diğer üyeleri tarafından çoğunlukla farkedilmezler. Ev kadınları bu işleri kendi başlarına yapabilecekleri gibi bazı durumlarda ailenin diğer üyelerinden de yardım alabilirler. Çocuk bakımı, tam zamanlı ev kadınlarının en fazla zamanını alan faaliyettir. Bunun nedeni küçük çocukların 24 saat sürekliliyetliğin gözetiminde olmaları gerekliliğidir. Çocuk bakımı, toplumsal hizmet verilen kurumların olmayışı nedeniyle ücretli iş ile ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin en fazla kesiştiği alanlardan biridir. Kapitalist üretim tarzının doğrudan fayda sağladığı, ev kadınlarının en başat görevi olan bu alan çocuk doğurmak ve yetiştirme faaliyetleridir (Gardiner, Himmelweit, Mackintosh, 1980: 243). İşçi sınıfının yeniden üretimi ve soyun devamının sağlanması, ev kadınlarının görevidir.

taya atması, işçi sınıfı için bir kazanım gibi görünmesine karşın, kadınların ev işi ile özdeşleştirilmesi sürecini pekiştirdi (Malos, 1980: 17-18). Kapitalist üretim tarzı, evli ya da bekâr tüm kadınların işgücü piyasasından tamamen çekilmesini hiçbir zaman tolere edemez. Sosyalizm tehdidi karşısında işçi sınıfı ile uzlaşmaya dayanan refah dönemi dışında, erkek işçiye ödenen ücret daima tam bir aile ücreti olmaktan çok uzaktır. Bu nedenle kadınlar her zaman ek gelir getirecek faaliyetler ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. İşgücü piyasasındaki sözkonusu eşitsiz konumları, kadınları erkeklere oranla çok daha kötü işlerde çalışmak zorunda bırakmıştır.

Kapitalist üretim tarzının, verimliliği (sömürü oranını) arttırma yönündeki çabalarının başında teknoloji yoluyla üretim araçlarının değişimi gelir. Kapitalizmin verimliliği arttırma yönündeki zorunluluğu, işçi sınıfından beklenen niteliklerin de zaman içerisinde değişmesine neden olmuştur. Gittikçe karmaşıklaşan üretim süreci içerisindeki işçi sınıfından artık komutları ve kullanma talimatlarını okuyabilmeleri, kendi kendilerine öğrenebilmeleri, sadece süratli çalışmanın yeterli olmadığı aynı zamanda kendi kendilerine de öz disiplin sağlayabilmeleri beklenmektedir. Sanayi devrimi ile işgücü piyasasına katılma imkânı bulan kadınlar ve çocuklar, işgücünden istenilen niteliğin zamanla dönüşmesiyle birlikte yerlerini erkeklere bırakmışlardır (Morton, 1980: 142). Kadından beklenen artık hiyerarşik sosyal ilişkilere uyum sağlayabilen, kendi kendilerini disipline edebilen, başlarında bir yönetici olmadan da verimli çalışabilen işçiler yetiştirmeleridir (Morton, 1980: 142).

Özetlersek, kadınların yüksek oranda işgücü piyasına katılımı ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin aksamasına ve erkek işçilerin memnuniyetsizliğine yol açarken, bir yandan da işçi sınıfının maddi ve ideolojik yeniden üretimini tehlikeye atıyordu. Elbette ki bu süreci uzun yıllara yayılan çok sancılı bir süreç olarak görmek gerekir. Sermaye ve erkek işçilerin kadın istihdamına yönelik uzlaşmaları oldukça çatışmalı bir süreç olarak devam etti. Ancak burada önemli olan sermaye ile erkek işçiler arasında bir çelişki değil, çatışma tarifi yapılmasıdır. Çelişkilerin aşılması mevcut patriyarkal kapitalist yapı içerisinde mümkün değilken, çatışmalar yeni bir dengenin kurulmasıyla ve uzlaşmayla sonuçlanır ve yapının dönüşümünü gerektirmez. Bu anlamda erkek işçi sınıfı ile sermayenin, kadınların istihdam biçimine yönelik olarak çatışmalarla birlikte uzlaşma zeminini bulabildiklerinden bahsetmek doğru olacaktır. Bir sonraki bölümde söz konusu çatışmaya daha detaylı eğilerek, erkek işçilerin sermaye yerine kadınlara karşı verdiği savaş özetlenecektir.

2.2. Teknik Beceriler Uğruna Erkeklerin Kadınlara Karşı Verdiği Savaş

Sanayi devriminin kadınlar üzerindeki etkisi kısıtlı da olsa hem teknik hem de diğer becerileri edinme olanağına erişerek, bazı durumlarda doğrudan erkeklerle rekabet etme şansına kavuşmuş olmalarıydı. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında, makinelerin devraldığı bazı işler daha fazla dayanıklılık gerektirse de sadece kas gücüne dayalı değildi. İşverenler erkeklerin yerine kadınları ve çocukları tercih edebiliyordu. Tıpkı manüfaktür döneminin kadınların dışarıda tutulmasını garan-

tilemek üzere örgütlenen zanaat loncaları gibi, kapitalist üretim döneminin işçi örgütleri olan sendikalar da enerjilerini kadınları dışarıda tutmaya yönelttiler. Erkek işçiler işlerini ve ücretlerini koruyabilmek için artık sermayenin yeni işkollarında makineler çalıştırmalarını engelleyemezdi. Erkeklerin çabası fabrikalardan kadınları uzaklaştırmak ve işgücü piyasasındaki cinsiyete dayalı ayrımcılığı güçlendirmek yolunda oldu. Bilinçli ve aktif olarak erkek işçiler, kadınları kalifiye olmayan, düşük ücretli işlere ittiler. Örneğin matbaacılık işinde erkek dizgiciler ve makine teknisyenleri, kadınları işveren tarafından şiddetle sömürüldükleri kitap ciltleme ve diğer baskı bitirme işlerine hapsettiler.

Matbaacılıkta dizgicilerin kurşun harfleri dizme işinde belli bir el çabukluğuna sahip olmaları, harfleri tersten okuyabilmeleri ve grafik bilgisine sahip olmaları gerekiyordu. Bu becerilere ilaveten hazırlanan formlar yaklaşık yirmüç kilogram çektiği için, dizgicilerin yeterli fiziksel güce sahip olmaları da şarttı. 19. yüzyılda kapitalizmin gelişmesiyle birlikte matbaacılık sektörü de genişledi ve teknolojik değişim sayesinde üretim kapasitesini arttırdı. Bunun üzerine ucuz kadın ve çocuk emeğine yönelen sermaye, dizgiciler sendikası tarafından ciddi bir direnme ile karşılaştı. Erkek işçilerden oluşan dizgiciler ve üye oldukları sendikalar, kadınların matbaacılık sektöründe yüksek ücret alabilecekleri, kalifiye işçi statüsünde olacakları işlerde çalışmalarını engelledi. Bir başka deyişle erkek işçiler, henüz oluşmaya başlayan işgücü piyasasına manifaktür döneminden devraldıkları yatay ve dikey ayrımcılık tohumlarını ekerek, sermayenin bir bütün olarak işçi sınıfından kestiği ücretin, kadın işçilerin cebinden çıkması konusunda sermayedarlarla uzlaştı. Böylelikle kendilerine ödenen ücreti geçici bir süreliğine de olsa korumuş oldular. Bunun sonucunda da kadınlar, beceri gerektirmesine rağmen daha düşük ücret aldıkları ciltçilik işine yığıldılar (Cockburn, 1991: 67).

Bir süre sonra sermaye matbaa sektöründe kalifiye erkek işçilere olan bağımlılığından ve bu işçilerin görece yüksek ücretlerinden kurtulabilmek için teknolojik değişim yoluyla Linotype gibi bazı makineleri devreye soktu. Böylelikle bir takım işlerde yeniden ucuz kadın emeği kullanılmaya başlandı. Bunun sonucunda erkek işçiler, kadınların üye olmasının yasaklandığı dizgiciler sendikası vasıtasıyla kadınlara karşı mücadele verdiler. 1890'lara kadar kadın işçileri Linotype makinesinin kullanımından uzak tutmayı ve yüksek ücretlere rağmen bu makinenin kullanımının sadece erkek işçilerin denetiminde kalmasını başararak, aslında sermayeye karşı değil, kadın işçilere karşı bir savaş verdiler.

Ancak yüzyılın sonlarına doğru sermaye matbaacılık sektörüne kadın işçileri sokmanın bir başka yolunu buldu: Monotype adlı makinenin üretimde kullanılmasıyla birlikte, dizgicilerin işi iki ayrı makineye bölündü ve klavye işlerinde ucuz kadın emeği istihdam edilmeye başlandı. Ancak yine dizgiciler sendikası sektörde kadın işçilerin çalıştırılmasını engellemek için büyük çaplı bir direnişe geçti. Kadınları söz konusu teknik becerileri edinme olanağından mahrum bırakarak pek

çok eğitilmiş, yetenekli kadının baskı işinden uzaklaştırılmasına sebep oldu. Böylelikle kadınlar teknik beceri edinebilecekleri, ücretleri yüksek olan bu işkoluna uzun yıllar giremedi (Cockburn, 1991: 68). Günümüzde elektronik teknolojisinin bu sektörde uygulanmaya başlamasıyla sermaye, hem erkek dizgicilerin emek sürecindeki denetimini yoketmiş hem de emeğin verimliliğini arttırmıştır. Artık çok daha az sayıda işçi istihdamı yeterli olmaktadır.

Tekstil sektöründeki teknolojik değişim ve bu durumun kadın işçilere etkisi de matbaacılık sektörü ile benzerlik gösterir. Erkek işçiler matbaacılık sektöründe yaptıkları işin, teknolojik değişim yoluyla niteliksizleştirilmesine ve ucuz kadın emeği istihdamına karşı gelerek, sermayedar yerine kadın işçilere karşı bir mücadele vermişti. Tekstil sektöründe ise kadınların hali hazırda yapıldığı işlerin, teknolojik değişim sonucu makineler tarafından yapılmasıyla, erkek işçiler bu makinelerin kullanımını ele geçirerek, kadınları yapmakta oldukları işlerden uzaklaştırmış ve son tahlilde sadece kendi çıkarlarını korumayı başarmıştır.

Kapitalizmin ilk gelişme yıllarında dokumacılık İngiltere’de eve iş verme yoluyla yürütülüyordu. Bu sistemde üretim bütün aile fertleri tarafından cinsiyete dayalı bir işbölümü ile yapıyordu. Kadınlar iplik büküyor, erkekler de tezgâhlarda dokuyordu. Bir tezgâhta dokuma yapılması için birkaç kadının aynı anda iplik bükmesi gerektiğinden, bu durum özellikle üretimin arttığı dönemlerde kadın istihdamını arttırmıştı (Ansal, 1989: 13). Ancak 1760’larda *Spinning Jenny*³ iplik bükme makinesinin geliştirilmesiyle birlikte, geleneksel olarak iplik bükme işi kadınların işi olmasına rağmen, makineyi kullanmak erkek işi oldu. Aynı yıllarda dokuma işinin fabrikalara taşınmasıyla erkekler makineleri kullanmak suretiyle dokuma sektöründeki yerlerini sağlamlaştıırken, kadınlar tamamen sektör dışında kaldı. Serpilip büyüyen bu sektörde yeni yönetici ve teknik kadrolara erkekler terfi ettirilirken, yerleri yeniden ucuz kadın emeği ile dolduruldu. 1838’deki rakamlara göre İngiltere’de tekstil işçilerinin sadece yüzde 23’ü erkekti, ama bunların çoğu yönetici, denetleyici ya da teknik işlerde görev yapıyordu (Ansal, 1989: 14). Günümüzde de tekstil sektöründe pek çok teknolojik değişim yaşanmış olmasına rağmen, aynı kalıp geçerliliğini sürdürmektedir. Kadınlar ancak erkeklerin terk ettiği emek yoğun işlere yerleşebilmektedir.

İşçi sınıfı erkeklerinin ve sendikalarının en büyük hatası kadınları üyeliğe kabul etmemek ve onları kendilerine iyi bir yaşam kurmalarını sağlayacak işlerden dışlamak oldu. Virginia Penny, 1869’da erkeklerin tekelindeki teknik beceri gerek-

3 Teknolojik ürünlerin, yaptığı işi en iyi şekilde yapacak biçimde tasarlandığı yönünde genel bir eğilim vardır. Cockburn, *Machinery of Dominance* adlı çalışmasında Lynn White Jr.’nin *Spinning Jenny* eğirme tekerleği konulu tartışmasına yer verir (1988: 25). White, eğirme tekerleğinin tasarımının erkeklerin daha önceki buluşlarına dayandığını savunmaktadır. Loenardo da Vinci 1490’da milin fırıldığını bulan kişi olarak kabul edilir. Brunswick’ten tahta oymacısı Johann Jurgen, 1530 civarında fırıldak kullanan yarı otomatik bir döner tekerlek icat etmiştir. Farklı hızlar meselesi o dönemdeki saat yapıcılığı tarafından inceleniyordu. İletim bandı nosyonu da öğütme değirmenlerinde kullanılıyordu. Özetle, eğirme tekerleğinde bu tür yeniliklere yol açan düşünme tarzı, temelde ipliğin eğilmesi işinden ve bu işi yapan kadınlardan değil; erkeklerin diğer türden alet ve tekniklere olan yakınlığından kaynaklanmıştır ki bu da teknolojinin tasarım sürecinde erkek egemen sınıflı toplum yapısının ne denli belirleyici olduğuna dair önemli bir örnektir.

tiren iş ve mesleklere girmesi halinde, kadınların durumunun büyük oranda düzelebileceğini yazmıştır: “Onbin kadını saatçilere çıkararak verin, birkaç binini ülkenin dört bir yanındaki telgraf bürolarına yerleştirin, binini tamirci kurslarında ders verecek biçimde eğitin... o zaman, sıkıntılı dikişçi kadın yok olacak, ihtiyarlanmış kibar kadın ve beli bükülmüş mürebbiyeler ortadan kalkacaktır” (aktaran Cockburn, 1988: 40).

Erkek işçiler, kadınları ücretlerini düşürmek üzere işverenin kullandığı bir silah olarak görürken yanılmıyorlardı. Yanıldıkları nokta bu durum karşısında verdikleri tepki idi. Kadınlara beceri kazanmada ve güçlerini örgütlemekte yardımcı olmak yerine, kadınların ev içi emeğine el koymaya devam ederek ve işgücü piyasasındaki cinsiyet temelindeki ayrımcılığı kısa vadeli çıkarları için pekiştirerek, öncelikle kadınları ama uzun vadede de tüm işçi sınıfını zayıflatılar. Kadınlar sadece erkeklerin beceri alanlarından dışlanmakla kalmadı. Ayrıca kadınlara has becerilerile de evrensel olarak daha az değer biçilir oldu. Kadın işçiler işgücü piyasasında daha az değerli ve daha az ücret kazanır oldu. “Gelenekler ve örgütsüzlük dışında, ana okulunda çalışan bir kadının kömür madencisinden daha az ücret alması için hiçbir neden yoktur. Nasıl ki ana okulu öğretmeni, madencinin yerini alamazsa, madenci de onun yerini alamaz” diye yazıyordu Elizabeth Hutchins (aktaran Cockburn, 1988: 40). Böylelikle kapitalist üretim tarzının doğduğu ilk yıllardan itibaren teknik beceri gerektiren, kalifiye işlerde çalışma imkânını kaybeden kadınların, yeniden teknik işlerde istihdam edilmesi için erkeklerin büyük çoğunluğunun savaşa gittiği Birinci Dünya Savaşı’na kadar beklemeleri gerekti.

2.3. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası

Daha önceki yüzyıllarda, kadınlarla teknoloji arasında öyle derin bir uçurum oluşmuştu ki, Mühendisler, Makinistler, Demirciler, Değirmen İmalatçıları ve Kalıpçılar Birleşik Topluluğu⁴, (*Amalgamated Society of Engineers, Machinists, Smiths, Millwrights and Pattern Makers - ASE*), kadınları 19. yüzyıl boyunca tamamı erkek olan üyelerine yönelik bir tehdit olarak dahi görmedi. Daha önceki bölümlerde özetlenen, sermaye ve erkek işçiler arasındaki ev içi yeniden üretim merkezli çatışma ve uzlaşma süreci nedeniyle mühendisliğin mekanizasyonu, var olan yarı kalifiye ve kalifiye olmayan iş türleri, işverenler tarafından erkekler yerine kadınların istihdam edileceği alanlar olarak görülmedi. Bu dönemde kadınlara oy hakkı verilmesi konusunda önemli mücadeleler veren sufragetler, taleplerine teknik beceri edinme hakkını eklememişlerdi. Cepheye giden erkeklerin yerini doldurmak için ağır sanayilere ve cephane üretimine girdikleri Birinci Dünya Savaşı’na kadar,

4 1851 yılında İngiltere’de kurulan ASE, emek sürecinin bölümlere ayrılması ve teknolojinin üretimdeki artan önemi sonucunda ortaya çıkan, seçkin, kalifiye erkek işçilerin oluşturduğu sendikal bir yapıdır. 1943 yılına kadar kadınları üyeliğe kabul etmeyen sendika, yüksek üyelik aidatları ve karşılığında üyelerine sunduğu özel hizmetler ile tanınıyordu. Makalenin bundan sonraki bölümlerinde Mühendisler, Tamirciler, Demirciler, Değirmen İmalatçıları ve Kalıpçılar Birleşik Topluluğu, ASE olarak kısaltılmıştır.

kadınlar erkeklerin teknik beceri alanına yaklaşmadı. Kadınlardan ilk kez Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra teknoloji alanında erkeklerin yerini alabilecekleri, teknoloji üzerindeki erkek hâkimiyetini kırabilecekleri için korkuldu.

Londra, İngiltere'de, Ticaret Odası tarafından yayınlanan 1917 tarihli *Labour Gazette*, çalışan kadınlardan üçte birinin erkeklerin yerine çalıştığını yazıyordu. Kadınların beceri gerektiren, kalifiye işlerde çalışmaya başlaması, yıllardır kadınlar ile teknoloji arasında duran uçurumun da kapanmasına yol açıyordu. Kadın işçiler üretimde yoğun teknoloji kullanımı gerektiren cephane üretimi ve bir dizi farklı sanayiye girmişti. Bıçkı fabrikalarında rendelıyor, kalıplıyor, zıvana açıyorlardı. Un, yağ ve pasta fabrikalarında kamyonları sürüyor, bira şişeliyor ve mobilya üretiyor, çimento fabrikalarında, dökümhanelerde ve tabakhanelerde çalışıyorlardı. Bunların yanı sıra, hint keneviri ve yün fabrikalarında çalışıyor, kireçtaşlarını kırıyor ve gemi inşaatı alanlarında perçincilik yapıyorlardı. Araba fabrikaları, taş ocakları, yüzey madenciliği ve kiremit yapımcılığında da kadın işçiler istihdam ediliyordu. Bu dönemde sadece erkeklere ait olan yer altı madenciliği, rıhtım işçiliği ve demir-çelik eritme işleri dışında, kadınların girmediği işkolu kalmamıştı. Bu durum sadece kadınların kalifiye işlerde çalışamayacakları şeklindeki efsaneyi yerle bir etmekle kalmadı, teknik beceri edinebileceklerini ve üretim teknolojilerini erkekler kadar iyi kullanabileceklerini de gösterdi.

ASE gibi sadece erkekleri üyeliğe kabul eden sendikaların tutumuna yönelen ilk meydan okuma, savaş sırasında ve savaş sonrası yıllarda işçi kadınlar tarafından gerçekleştirildi. Ancak İngiliz hükümeti, tüm kadınları savaş sonunda işten atacağına dair sendikalara söz vermişti ve verdiği bu sözü tuttu. Binlerce kadın işten atıldı. Bunun sonucunda kadınlar arasında yüksek işsizlik oranı ortaya çıktı, ve kadınların yoksulluğunu 1920 krizi daha da kötü bir hale soktu. ASE, 1922'de Birleşik Mühendislik Sendikası adını aldı ama hâlâ kadınları üyeliğe kabul etmiyordu. Bu arada kadınların mühendislik sanayindeki rolü iki savaş arasındaki yıllarda genişledikçe, yeni elektrikli tüketim malları üreten endüstrilerde, bant başındaki yarı-kalifiye işlerde kadın işçiler karakteristik bir hal aldı. İkinci Dünya Savaşı'nda kadınlar, yine hem kalifiye olan hem de olmayan mühendislik işlerinde erkeklerin yerini aldı. Bu sefer sendikalardaki erkekler için durum kaçınılmaz bir hal almıştı. Kadınlar birçok üyenin memnuniyetsizliğine rağmen, 1 Ocak 1943'te Birleşik Mühendislik Sendikası'na kabul edildiler (Cockburn, 1988: 152-153). Ancak sendikaya kabul edilmek, savaş sırasında kalifiye işlere kabul edilen kadınların, bu işleri ve edindikleri teknik becerileri ellerinde tutmayı başarabilecekleri anlamına gelmiyordu. Savaştan sonra bir kez daha kadınların ev yaşamına zarafetle çekilmesi beklenirdi ve çoğu da bunu yaptı. Kalanlar ise kalifiye olmayan veya yarı-kalifiye işlere indirildi. Bir anda kadınlar kendilerini yoğun "kadınlık" ve "ev hanımlığı" ideolojisi içerisinde buldular. Betty Friedan'ın *Kadınlığın Gizemi* (1983) adlı ünlü kitabında belirttiği gibi, medya, reklam, diziler ve filmler toplumsal cinsiyet farklılıklarını

her biçimde takviye ederek, kadınları yeniden eve kapatıyordu (Friedan, 1983). Erkek egemen ideoloji erkekleri işle, kadınları evle ve bakımla özdeşleştiriyordu. Artık kadınları teknolojik beceriyle özdeşleştirmek mümkün değildi.

Sanayi devrimini izleyen süreçte nasıl işgücü piyasasında kadının ev içi yeniden üretim faaliyetlerini merkeze koyan bir yeniden yapılanma yaşanmışsa, İkinci Dünya Savaşı ertesinde de benzer bir süreç yaşandı. Savaştan yeni çıkmış olan Avrupa ülkeleri tarihlerinde görülmemiş bir sefalet içerisindeydi. Ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmişti. Sosyalizm arzuları halk içerisinde süratle yayılıyordu. İşte bu noktada devreye giren Marshall yardımları, kapitalist üretim tarzı temelinde yeni baştan bir Avrupa yaratma sürecini hızlandırdı. İkinci Dünya Savaşı öncesinde büyük oranda ABD’de uygulanan Fordist üretim bandı sistemi, bu yıllarda Avrupa’da yaygın bir biçimde kullanılmaya başladı. Keynesyen politikaların geniş çapta uygulanmaya başlaması da yine bu döneme denk düşer. Sonuç itibarıyla savaştan yeni dönmüş, Fordist üretim bandına uyum sağlamakta zorlanan erkeğin, öz saygısının ve moral değerlerinin, kendisini olduğundan iki kat büyük gösteren bir dev aynası işlevi gören evlilik ilişkisi içerisinde yeniden üretilmesi gerekiyordu. Tüketime dayanan Keynesyen politikalar da bu dönemde her türlü cihazla donanmış evi içerisinde “çok mutlu” olan ev kadını ideolojisinden ciddi oranda fayda sağladı. Beyaz eşya sektörünün yeni baştan kurulan Avrupa sermaye birikimi için önemli bir motor gücü olduğu hesaba katılırsa, ev kadınlığı ideolojisinin hem erkeklerin hem de sermayenin ne denli işine geldiği de daha açık görülecektir.

1970’lerde krize giren sermaye birikim süreci, kâr oranlarının düşüş eğilimini yavaşlatmak için farklı müdahaleleri hayata geçirdi. Bunlardan biri de dağınık bir yapı kazanan üretim sürecinde, alt-sözleşme ilişkileri kapsamında kadınların ucuz ve örgütsüz emeğinin kullanılmasına dayanıyordu. Durgunluk, dünya ekonomisini vurduğunda İngiltere’de kadınlar işgücünün yüzde 42’sini oluşturuyordu. Muhafazakâr bakanların “kadınların uygun olanı yapıp, evlerine dönerek azalan iş arzını erkeklere bırakması gerektiği” yolundaki beyanları, bu sefer kadınlar tarafından ciddiye alınmadı. Kadınların bilinci, savaş sonrası dönemde kamuoyunu genel olarak etkileyen ikinci dalga feminizmin de etkisiyle, radikal bir biçimde değişmişti. 1970’lerin başlarındaki destekleyici yasalar, kadınların elini daha da güçlendirdi. Bu defa kadınlar, her ne kadar yarım gün ve düşük ücretli olsa da, işlerine sıkı sıkıya sarıldılar. İngiltere’de 1971 ile 1983 arasında erkek çalışan oranı yüzde 14 düşerken, kadın çalışan oranı yüzde 7 arttı. Durgunluk ve hükümetin durgunlukla başa çıkma biçimi, 1980’lerde işsizlikte büyük bir artışa neden olsa da, kadınlar bunu daha az hissetti (Cockburn, 1988: 132).

Kapitalist üretim tarzı ile birlikte kadınların teknik beceri edinmelerini sağlayacak pek çok olanak kapısı, erkek işçilerin sermaye ile pazarlıkları sonucu kapanmıştır. Daha güçlü bir grubu temsil eden erkek işçiler, geçmişteki becerilerini kullanarak teknolojik değişimler neticesinde yaratılan yeni becerileri kendi tekelleri altına almış ve kadınların bu savaşta kaybeden taraf olmalarına yol açmıştır (Wajc-

man, 1991: 34). İşçilerin işgücü piyasasındaki konumlarını, teknolojik değişimler karşısında korumak için verdikleri örgütlü mücadele, büyük ölçüde erkek işçiler tarafından onların çıkarları doğrultusunda verilmiş bir mücadeledir. Bu mücadele elbette ki pahalı, nitelikli işgücü yerine, daha ucuz işçiler bulmanın yollarını araştıran sermayedara karşı verilmiştir. Ancak erkek işçiler, cinsiyet temelindeki ayrımcılık yoluyla, kadın işçilerin dezavantajlı konumda bulunmasından kendi ücretleri, konumları ve iş güvenceleri anlamında fayda sağlamıştır. Erkek işçiler tarafından eski becerilerin muhafaza edilmesi ve üretim sürecinde olduğu gibi korunması, hemen her zaman kadınların yeni beceri edinme olanaklarından dışlanmalarını getirmiştir. Günümüzde kadınların ücretli emeği ile teknik beceriler arasındaki uçurumu muhafaza etmeye yönelik dinamikler ile geçmiş döneme ait dinamikler arasında süreklilik ve farklılıklar olduğu gözlemlenebilir.

Günümüzdeki Süreklilikler ve Farklılıklar

Yakın zamana kadar işgücü piyasası genelinde gerekli olan teknik becerilerin temeli, özellikle mekanik tabanlı bilimsel bilgiye dayanıyordu. 1980'lerin sonu ile 1990'lı yılların başında yaşanan, adına "elektronik devrim" denilen dönem, teknik becerilerin niteliğinde de bazı değişiklikler yarattı. Elektronik yonga tabanlı devrelerin icadı sonrasında geliştirilen teknolojiler nedeniyle, teknik beceriler daha esnek, kolay öğrenilebilir, aktarılabilir hale geldi. Buna rağmen yeni teknolojilerin tasarımcıları, üreticileri, teknolojileri satan, pazarlayan, kurulum, yönetim ve destek işini yapanlar ağırlıklı erkekler olmaya devam etti. Kadınların sadece bu teknolojileri kullanmak için birtakım renkli düğmelere basmaya hakları vardı. Üretimde kullanılan elektronik tabanlı teknolojinin gelişkinliğine rağmen, kadınların yoğun olduğu işkollarında gerekli olan becerilere hâlâ daha az ücret verilmekte, kadınlar yükselme olanaklarından eşit derecede faydalanamamakta ve işsizlik erkeklerle oranla kadınlar için çok daha önemli bir problem olmaya devam etmektedir.

Helena Hirata, Fransa ve Brezilya'da elektrik, elektronik sektörüne yönelik yaptığı karşılaştırmalı çalışmada sektör yöneticilerinin, verilen ücretten bağımsız olarak kadınları tercih ettiğini saptamıştır (Elson and Pearson, 1989: 131). Bu eğilimin nedenleri şu şekilde özetlenebilir: 1) Fiziksel özellikler: Kadınların ince ve küçük elleri olması ve dolayısıyla dokunma becerilerinin daha gelişkin olması. Brezilyalı bir yöneticinin deyişi ile "Bir erkeğin eli, bir kadının parmaklarının yakalayabildiğini tutamaz". 2) Metanet: Kadınlar, erkekler için "acı verici" olabilen işlere karşı çok metanetlidir. 3) Sabır ve yoğunlaşma: Neden kadınları tercih ettiğini açıklayan bir yöneticinin deyişine göre "Kadınlar bir işi yaparken daha fazla dikkat harcıyor". 4) Sürat: Her kadın günde ortalama 125bin diski kontrol edebilirken, özellikle gece vardiyası için erkek istihdam edildiğinde bu kapasitenin ne denli olağanüstü olduğu ortaya çıkmış ve bunun üzerine Brezilya'da gece vardiyasında kadınların çalıştırılabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Hirata çalışmasında, her iki ülke elektrik, elektronik sektörlerinde istihdam edilen kadınla-

rın ağırlıkla düşük teknoloji kullanımı gerektiren, emek yoğun işlerde çalıştırıldığını görmüştür. Erkekler daha az emek yoğun işlerde çalışmaktadır (Elson and Pearson, 1989: 141). Peggy Mortan da teknoloji yoğun sektörlerde kadınların ağırlıkla parçaları birleştirme, paketleme gibi düşük ücretli, emek yoğun işlerde çalıştırıldıklarını gözlemlemiştir (Morton, 1980: 151).

Özetle kadın istihdamının görece yüksek olduğu elektrik, elektronik sektöründe dahi kadınların teknoloji yoğun değil, emek yoğun işlerde çalıştırılmaları yönünde güçlü bir eğilim vardır. Ayrıca çalışmalar göstermektedir ki kadınlara teknik becerilerini geliştirme noktasında da eşit fırsatlar tanınmamaktadır. Dolayısıyla birleştirme, paketleme, kontrol ve test gibi emek yoğun işler teknoloji tarafından devralındıkça elektrik, elektronik sektörlerinde de kadın istihdamı düşme eğilimine girmektedir (Elson and Pearson, 1989: 88).

Türkiye özeline gelirsek, kadınlar için durumun çok da iç açıcı olmadığını kolaylıkla gözlemleyebiliriz. Özellikle Türkiye Ekonomi Politik Araştırmalar Vakfı (TEPAV) tarafından hazırlanan *Özel İhtisas Raporu* (2007) ve *Dokuzuncu Kalkınma Planı*'nda (2007) anlatılan yeni dönem sanayileşme stratejileri, teknoloji yoğun sektörlerle öncelik verilmesine dayanmaktadır. Raporda Çin, Hindistan gibi emeğin ucuz ve esnek olmaya zorlandığı ülkelerle uluslararası pazarlarda rekabet edebilmek için, Türkiye'de artık ucuz emeğe dayalı rekabet stratejisinin terkedildiği, bunun yerine üretimde teknoloji kullanımının arttığı katma değeri yüksek malların üretiminin teşvik edildiği bir döneme girildiği belirtiliyor. 2009 Haziran ayında başbakan Tayyip Erdoğan tarafından açıklanan "yeni teşvik ve aktif istihdam paketi" elektrik, elektronik, otomotiv, telekomünikasyon ve ses cihazları, petrol ve petrol yan sanayi, metal ürünleri, enerji, genel sanayi makinaları vb. teknoloji yoğun üretim yapılan sektörleri desteklemektedir (T.C. Başbakanlık, 2007).

Bu doğrultuda, Türkiye işgücü piyasasında gerekli beceri dönüşümünün sağlanması gündemdedir. Sermaye gerekli dönüşümün sağlanmasında kamu bütçesine güvenerek, gerek meslek liselerinin yeniden yapılandırılmasını, gerekse Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) vasıtasıyla kamu bütçesinden verilecek eğitimlere sırtını dayamıştır. Açıklanan teşvik paketinde de İŞKUR tarafından düzenlenecek eğitimlere yer verilmekte ve 200bin işsize eğitim verileceğinden bahsedilmektedir (T.C. Başbakanlık, 2007). İŞKUR'un kadınlara yönelik yürüttüğü mevcut eğitim planı, ağırlıkla ev işinin uzantısı olan işlerde kadın çalışan sayısını arttırmaya yönelik olarak tasarlanmıştır. Temelde Avrupa Birliği'ne dayanan hibe fonları bu amaçla aktif olarak kullanılmaktadır. Oldukça taslak halinde de olsa açıklanan eğitim planı içerisinde, kadınların teknik beceri edinmesine yönelik olarak herhangi bir pozitif ayrımcılık uygulamasına yer verilmemesi, mevcut politikanın değişmeyeceği yönünde güçlü bir izlenim vermektedir.

Emek yoğun sektörlerin orta vadede yerini teknoloji yoğun sektörlerle bırakması sürecinde, feminist harekettten yükselebilecek olan güçlü bir muhalefet olmadığı müddetçe, sanayide kadın istihdamının düşeceği ve kadınların teknik beceri ge-

rektiren işlerin yanına dahi yaklaşılamayacağı öngörülebilir. Özellikle kriz dolayısıyla düşen ücretlerin, aile ücretinin çok altında olması ve hatta asgari ücretin altında çalışma yolunun yeni açıklanan paket ile açılması, bir yandan da kadınları gelir getirici faaliyetlere daha fazla itmektedir. Bu anlamda Türkiye’de kadınlara açılan alanlar, teknik beceri gerektiren işler değil, tam tersine ev işinin uzantısı niteliğindeki gündelikçilik, bakıcılık vb. işlerdir. Kadınlar teknik beceri edinerek, işgücü piyasasının görece daha iyi işlerinde çalışmak isteseler dahi iki önemli soruna çözüm üretmek zorundadır: 1) İŞKUR mevcut kadın emek gücü eğitim stratejisini değiştirmediği takdirde, kadınlar sözkonusu eğitimi özel sektörden para ödeyerek satın almak durumunda kalacaklardır. Sözkonusu eğitimler için gerekli parayı bulabilen kadın sayısı çok sınırlı olacaktır. 2) Teknik eğitim alabilecek maddi imkânları yaratabilseler bile, kadınların bu eğitime ayıracak zamanı nereden bulacakları belirsizliğini korumaktadır. Özellikle çocuk olduğunda ev içi yeniden üretim faaliyetlerine ayrılan zaman, kadının neredeyse tam zamanını almaktadır.

Özetle günümüzde de kadınlar ile teknik beceriler arasındaki uçurumun kapanmadığını, erkek işçilerin ve sermayenin çıkarlarına uygun olarak kadınların emek yoğun sektörlere ve işlere yönlendirildiklerini söylemek mümkündür.

Sonuç

Şimdiye dek toplumsal üretimde özel bir öneme sahip olan ve bunun sonucunda da bireysel, sıradan üretici becerilerine kıyasla kendisine sahip olanlara, yani erkeklere daha büyük nüfuz sağlayan belirli yetiler olduğundan bahsedildi. Bunlar araç gereçleri ve makineleri tasarlamak, imal etmek, bakım ve onarımını yapmak için gerekli olan becerilerdir. Zamanla bu becerilerin bilgisayar otomasyon sistemleri yapmaya dönüştüğünü görüyoruz. Farklı bir deyişle, diğer üreticilerin sahip olduğu üretim araçlarının üretimi veya değiştirilmesine yönelik gerekli olan ustalık ve beceriler toplamı kendi başına bir iktidar aracıdır.

Neden bu beceriler diğerlerinden daha fazla iktidar sağlar? Neden üretimin konusunu teşkil eden araçları yapmak için kullanılan bu beceriler, örneğin çocuklara bakmaktan ya da giysi dokuyup toprağı sabanlamaktan daha fazla iktidar sağlar? Bu soruların cevabı, ilk olarak sınıflı toplumun iktidar sistemlerinde yatar. Üretim araçlarına sahip olanlar, toprak sahibi feodaller veya fabrika sahibi burjuvalar servetlerini arttırmak için işgücünü, araçları ve makineleri çifte boyunduruk altına almak zorundadır. Bu nedenle, iktidarlarını perçinleyen ve emeğin verimliliğini arttırmalarına yol açacak türden beceriler için ister nakit isterse gıda olarak, özgürlük veya kariyer anlamında her zaman iyi bir ödeme yapmaları söz konusu olur. Yaşlıların ve çocukların bakımı, yemek yapma, temizlik gibi diğer becerilere başka bir dünyada daha fazla değer biçilebilirdi. Ama erkek egemen sınıflı toplum yapısının başlangıcından itibaren öncelik hep artı değerın mülkiyetine ve kontrolüne verildi. Bu öncelik teknolojiyi de belirli bir yönde değiştirmeye zorlarken, söz konusu değişim sürecinde söz sahibi olan kesimi, diğerleri içerisinde daha ayrıcalıklı kıldı.

İkinci olarak, bu becerilere sahip olan kişiler diğerlerinde olmayan bir iktidar kaynağına sahiptirler. Bu insanlar diğerlerini çevrenin bakımı ve iş gereçleri konusunda kendilerine bağımlı kılmışlardır. Teknoloji ürünlerinin tasarım sürecini ellerinde tutarak diğer üreticilerin çalışma süreçlerine engel olacak, zenginleştirecek veya yönlendirecek konumdaydılar.

Bu çalışma neticesinde teknolojinin tasarım sürecinin, hem sermaye birikiminin artı değer oranını arttırmaya yönelik olan yapısal özelliklerine, hem de ev içi yeniden üretim faaliyetlerini merkeze alacak biçimde şekillenen işgücü piyasasındaki cinsiyet temelindeki ayrımcılığa göre şekillendirildiği saptanmıştır. Ev içi yeniden üretim faaliyetlerinin, erkek işçiler ve sermaye tarafından vazgeçilmez oluşu, üretimde kullanılan teknolojilerin bu kesimler arasındaki çatışma ve uzlaşma zeminine göre tasarlanmasını getirmiştir. Teknolojik değişimlerin, kadınların istihdam oranını arttırıp, istihdam edilme koşullarını iyileştirerek, evlilik sözleşmesi yoluyla baba ve koca tahakkümüne mahkum olma durumunu zayıflatacağı yönündeki bakış açısı, teknolojinin patriyarkal kapitalist sistemi pekiştirecek yönde tasarlanmakta ve kullanılmakta olduğunu gözden kaçırmaktadır. Başka bir deyişle, kadınların teknoloji ile aralarındaki mesafenin nedeni, tek başına teknolojinin erkekler tarafından “kötü” kullanımı değil, teknolojik değişime patriyarkal kapitalizmin yapısal özelliklerinin yön vermesidir.

Patriyarkal kapitalist yapının değiştirilmesi savaşı aynı zamanda teknolojiyi değiştirip, dönüştürme anlamına da gelmektedir. Günümüzde kâr amacı gütmeyen alternatif teknoloji tartışmaları yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmaların odağında, toplumsal fayda için teknoloji üretimi yer almaktadır. Yine bu çalışmalarda uzman ile işçi arasındaki mesafeyi kaldırarak çalışanların teknolojinin tasarım, planlama ve üretim aşamalarına dâhil olmaları da amaçlanmaktadır (Dickson, 1992). Ancak alternatif teknoloji çalışmaları dahi teknolojinin erkek egemen niteliğini görmekten uzaktır. Bu nedenle teknolojinin feminizmin gözlüğünden değerlendirilmesi ve feministlerin alternatif teknoloji çalışmalarına katkı koymaları önemlidir. ■

Kaynaklar

- Arın T. (1989) “Teknolojik Yenilikleri Belirleyen Etmenler”, *1989 Sanayi Kongresi Bildirileri*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası, Yayın No: 134/1.
- Ansal H. (1989) “Kapitalist Üretimde Cinsiyetçilik”, *11. Tez*, 9. Sayı.
- Braverman H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review.
- Berktaş F. (1996) *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın*, İstanbul: Metis.
- Bınar F. M. (1999) *Enformasyon Teknolojilerinin Toplumsal Cinsiyete Bağlı Kullanımı: Japonya ve Türkiye Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cemal M. (1996) *Eşitlikçi Toplamlar: Sömürsüz bir Gelecek için Antropolojik İnceleme*, İstanbul: Belge.
- Cockburn C. (1988) *Machinery of Dominance: Women, Men, and Technical Know-how*, Boston: Northeastern University.
- Cockburn C. (1991) *Brothers Male Dominance and Technological Change*, London: Pluto.

- Dickson D. (1992) *Alternatif Teknoloji, Teknik Değişmenin Politik Boyutları*, Çev. Necmi Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı.
- Devlet Planlama Teşkilatı – DPT (2007) *Dokuzuncu Kalkınma Planı*, TMMB Kararı, Resmi Gazete, 1 Temmuz 2007
- Elsin D., ve R. Pearson (1989) *Women's Employment and Multinationals in Europe*, London: The Macmillan.
- Engels F. (1997) *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Çev. Yurdakul Fincancı, İstanbul: Sol.
- Engels F. (1998) *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, İstanbul: Sol.
- Friedan B. (1983) *Kadınların Gizemi*, Çev. Tahire Mertoğlu, İstanbul: E Yayınları.
- Gardiner J. ve S. Himmelweit ve M. Mackintosh (1980) "Women's Domestic Labour" The Politics of Housework içinde, Ellen Malos, (eds.), London: Allison & Busby.
- Harris M. (1994) *Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri*, Çev. M. Fatih Gümüş, İstanbul: İmge.
- Keller L. S. (1992) "Discovering and Doing: Science and Technology, an Introduction", *Inventing Women Science* içinde, Technology and Gender, Kirkup Gill and Keller Laurie Smith, (eds.), London: The Open University.
- Malos E. (1980) *The Politics of Housework*, London: Allison & Busby.
- Marx K. (2000) *Kapital, Birinci Cilt*, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Sol.
- Michel A. (1993) *Feminizm*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim.
- Morton P. (1980) "Women's Work is Never Done", *The Politics of Housework* içinde, Ellen Malos, (eds.), London: Allison & Busby.
- Rowbotham S. (1994) *Kadınlar, Direniş ve Devrim*, Çev. Nilgün Şarman, İstanbul: Payel.
- Stanley A. (1983) *Women hold up two-thirds of the sky: notes for a revised history of technology*, USA: Pergamon Press.
- Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) Özel İhtisas Komisyon Raporu, (2007) *Türkiye'nin Rekabet Gücü için Sanayi Politikası Çerçevesi*, İstanbul.
- T.C. Başbakanlık (2007) *Yeni Teşvik ve Aktif İstihdam Paketi*, Ankara.
- Wajcman J. (1991) *Feminism Confronts Technology*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.

İş Hukukunun Ekonomi Politikliği İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi*

Ali Murat Özdemir

Ekonomi politik yöntemle hukukun incelenmesi yeni bir çaba değildir. Hukukun Marksist bir genel teorisinden söz etmek pek mümkün olmasa da, Marksistler, bazen doğrudan¹ bazen de dolaylı olarak bu konuda esaslı mesafeleri katetmişler, yakın oldukları siyaset felsefesine bağlı olarak farklı ekoller oluşturmuşlardır. Üretilen materyalin zenginliği ve tarihselliği göz önüne alındığında, Marksizm'in varolan hukuk çalışmaları üzerindeki etkisinin esaslı olduğunu savlayabiliriz (Collins, 1982:9). Her şeyden önce, hukuk alanında (hukuku "açıklanan şey" olarak ele almak suretiyle) girilecek araştırmaların bir boyutunun toplumsal iktidar ilişkilerine odaklanması gerekliliği Marksizm'in teorik varlığının sonucudur. Öyle ki, hukuk ve devlet iktidarı arasındaki bağlantıyı açıkça dışlama, dolayısıyla hukuku yalnızca kendi kavramlarından yürüyerek anlaşılabilecek kapalı bir söylem olarak anlama çabalarının altında bile Marksizm'in önermeleri ile yüzleşmeme itkisinin bulunduğu söylenebilir (Hunt, 1993:7, 91). Genel olarak, hukuka Marksist yaklaşımlar, kapitalist toplumları karakterize eden sınıf, ırk inanç ve cinsiyet gibi yapısal eşitsizliklerin kapitalist üretim ilişkileri ile beraber yeniden üretilmesinde hukukun rolünü araştıran soruları merkezlerine alırlar.² Marksist çalışmaların katkılarından oluşan listenin uzatılması mümkündür: Hukuku, devleti oluşturan yapısal bütünlüğün işlevi³ olarak ele alma ve hukukun ideolojik yapısını teşhir etme imkânlarını, iki örnek olarak ekleyelim.

1 Örneğin Edelman (1979), Pashukanis (2002), Stuchka (1988), Renner (1976).

2 Örneğin: "Eğer hukuk kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde ya da sürdürülmesinde rol oynuyor ise bu etkiyi hangi mekanizmalar ya da süreçlerle realize eder?" (Hunt, 1993:249).

3 Marksizm araştırma nesnesinin toplumsal işlevini ilgili nesnenin varlık sebebi saymaz ancak bu nesnenin işlevi üzerinden sosyal yapılar ve sosyal sınıflar arasındaki bağlantıları ifşa edebilecek hipotezler üretir, bir başka deyişle buradaki işlevselcilik *a priori* değil *a posteriori* niteliktedir..

* Elinizdeki yazı sürekli bir araştırma çabasının geliştirilmiş bir versiyonunu oluşturmaktadır. Çalışmanın argümanları önce "Political Economy of Labour Law in Turkey: Work, Employment and International Division of Labour" başlıklı doktora tezinin (Özdemir, 2004) ikinci bölümünde belirmiş, daha sonra *Sözün Mülkiyeti*'nde (Özdemir, 2008a) yeniden biçimlenmiştir. Bu son versiyon, makale formatının gerekli kıldığı açıklamalar, anlatım değişiklikleri ve eklemelerin yanı sıra, öncellerinin epistemolojik tutumunu ve *Sözün Mülkiyeti*'ndeki dizgeyi korurken "yöntem" ve "işbölümü ve iş hukukunun bölünmesi" ilişkisi üzerine yazının bütününe yayılmış eklentiler içermektedir.

Elinizdeki çalışmanın sahiplendiği sorunsal içinden bakıldığında, hukukun ekonomi politiği kavramı, hukuk normlarını verili kabul ederek onları bir olaya uygulama yerine, hukukun kendisini açıklanacak şey olarak masaya yatırma ve üretim ilişkilerinin “işleyişinde” ve yeniden üretiminde hukuka bir rol biçme edimine tekabül eder. Söz konusu yöntem, bu çalışmanın sınırları içinde iş hukukunun temel ayrımlarının ortaya konması için kullanılacaktır.

Bir başka deyişle, bu çalışmada, iş hukuku normları ve kapitalist üretim ilişkileri arasındaki karşılıklı ilişki vurgulanacak; genel olarak Marksist düşüncenin, özelde ise Althusserci Marksizm’in, Eleştirel Realizm’in ve erken dönem Düzenleme Okulu’nun kavramları kullanılarak, kolektif ve bireysel iş hukuku, toplumsal ve teknik işbölümü ile ilişkisi içinde değerlendirilecektir. Anılan amaca ulaşmak için, ilk etapta, kullanılacak yöntem ve kavramlar tanıtılacaktır. Bu çaba ortaya konulduktan sonra, Düzenleme Okulu’nun merceğinden Marksist teorinin kavramları ve iş hukuku ilişkisi “Ücret İlişkisi ve İş Hukukunun Bölümlemesi”, “Kurumlaşma ve Hukuk”, “Özgül İnsani Faaliyetin Pazarlanmasının Aracı Olarak Emek Piyasası ve İş Sözleşmesi” ve “İş Mevzuatının Temel Bölümleri ve Ücret İlişkisinin Çelişkili Doğası” başlıkları altında ele alınacaktır.

Yöntem Üzerine: Althusser ve Sonrası

Eleştirel gerçekçilik, toplumsalın bilgisine ulaşabilmenin önkoşulunun, toplumun göreceli olarak süreklilik arz eden, tutarlı ve araştırılmaya açık bir çeşit yapı olarak anlaşılması olduğu düşüncesinden yola çıkar. Bu haliyle eleştirel gerçekçilik, “toplumsal bilgi üretimi pratiği olarak bilim” kavrayışını, hakkındaki bilgilerden bağımsız olarak var olan dışsal bir gerçekliği varsayan realist bilgi anlayışıyla birleştirmek olarak özetleyebileceğimiz Althusserci projenin takipçisidir (Benton, 2008:80).⁴

Althusserci perspektiften bakıldığında toplumsal eylemler üstbelirlenime tabidir. Eleştirel realist perspektiften bakıldığında, toplumsal hayat açık bir sistem ola-

4 Genelde eleştirel gerçekçiliğin ve özelde Düzenleme okulunun Althussercilikle bağlantısı üzerine birkaç saptama yapmak yararlı olacak. Öncelikle, Düzenleme Okulu’nun Paris varyantının kurucularının en kayda değer ikisinin (Lipietz ve Aglietta) Althusser’in asi evlatları olarak bilindikleri belirtilmeli (Curry, 2002; Ehrbar, 2002; Jessop, 1990, 2002a, 2002b; Jessop ve Sum, 2006). Ancak, Okul çevresi, Althusserciliğin, yapıların öznenin müdahalesi olmadan bir şekilde kendi kendilerini yeniden ürettiği “iddiasını” aşmak gayretini gösterirken, düşünsel atalarından farklılaştıklarını öne sürmektedirler (Jessop, 1990:307; 2002a:7). Aslında yapısalcı bir çerçeve içinde öznenin rolünü yeniden tanımlamak olarak adlandırabileceğimiz bu durum, Marksizm’in Althusser’den etkilenen çağdaş varyantlarının ortak özelliği olarak karşımıza çıkmakta ve bu varyantların hepsinin kendi özelliklerini üzerine inşa ettikleri bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Anılan durum, kendi epistemolojisi üzerindeki Althusserci etkiyi açıkça tanıyan ve metodoloji üzerindeki fikirleri daha sonra Jessop tarafından Düzenleme Okulu’na taşınacak olan Bhaskar açısından da geçerlidir. Düzenleme Okulu’na ve bu yazıda değineceğimiz başka yazarlara için yapısalcı damarın önemi, kullanılan teorik yaklaşımların eklektik olmayan şekilde bir araya getirilmesinin imkânında yatmaktadır. Marksizm’in Althusser’den etkilenen çağdaş varyantları ile birlikte Düzenleme Okulu da, “siyasi ve ideolojik alanların göreceli özerkliği” fikrini, sermaye birikimi ve bu birikimin kurumsal/örgütsel “görünümleri” tarafından şekillendirilen sosyal eylemlerin dinamiklerini anlamak için analitik kavramlar olarak kullanılmaktadır. Düzenleme Okulu’na bağlı yazarların son iki neslinde kurumsalcılık etkileri ve kapitalizmin bütünsel analizi yerine orta ölçekli teorizasyona yönelik görünüşe de (Jessop ve Sum, 2006), okulun metodolojisi ve ilk kuşağın geliştirdiği değer teorisi ve ücret ilişkisi yorumları bu çalışma tarafından kullanılacaktır.

arak teorize edilir. Açık bir sistemde işleyen çeşitli eğilim⁵ ve mekanizmaların⁶ analizi farklı bir soruşturma yöntemini gerekli kılmaktadır. Bu durumda genellemenin ve dolayısıyla soyutlama işleminin doğası farklı olacaktır. Kullandığımız yöntem nedeniyle, X durumu için geçerli olan önermeyi Y durumu için uygulamak gibi bir seçenek kalmadığına göre, soyutlama, açıklama eyleminde kullandığımız teoriyi mümkün kılan nedensel mekanizmaları fikri düzeyde izole etmeye yönelecektir (Roberts, 2002).

Sosyo-ekonomik sistemler açık sistemler oldukları için, toplumsal bir olayın sonuçları her durumda başarılı olarak tahmin edilemez. Ancak, toplumsal olguyu mümkün kılan mekanizmalar, bu olgunun içinde anlam kazandığı toplumsal yapı, aktörlerin güçleri ve olayların akışını nedensel olarak yöneten eğilimler açıklanabilir. Bu durumda -olayların düzenliliğinin gözlemlenmesi çabasındaki azalmayla birlikte- ampirik ve aktüel veriler açıklama çabası içinde göreceli ağırlıklarını kaybederler ve olayların arkasındaki mekanizmalar açıklamada önem kazanır.

Açıklamaya konu olan toplumsal olayın yarattığı sonuçlar geri plana düşerken; bu toplumsal olayı mümkün kılan koşulların vurgusu öne çıkar. Bu bağlamda, örneğin, teknik işbölümü içinde ele alınan bireysel işçi ve bireysel kapitalist arasındaki ilişkileri düzenleyen ve sürdüren kuralların, toplumsal işbölümünü oluşturan ilişki setleri içinde işçiler ve kapitalistler arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallardan farkı, bu kurallar tarafından işletilen ilişkilerin içinde anlam bulduğu yapıların bilgisine başvurmadan açıklanamayacaktır. Bu nedenle, elinizdeki çalışma bulgularına (verifikasyon) değil kavramsallaştırmaya yöneliktir.

Bulgular ancak -kısmi de olsa- sistemli düşüncenin ekseninde anlam kazanırlar. Bilim tarihsel-toplumsal olanı taklit etmez; bunlara ilişkin bilgiyi üretir. Başka bir deyişle, gerçek somutu düşüncedeki somutta yeniden üretme kipliklerinden birisi olarak bilim, özgül işlevini ancak söylem-dışını söylemin kapalı bir sisteme dönüşmemesini temin edecek şekilde ele aldığı anda gerçekleştirmiş olur. Kavramlar bu bilgi üretim süreci içinde önem kazanır. Kavramlar ve önermeler arasındaki ilişki ve geçişler mekanik çıkarsama modellerine uymaz. Bu bağlamda nedensellik kavramı ya da bir olayın arkasındaki nedensel güç kavramı nedenselliğin Hume'cu anlayışından farklı bir içerik kazanır. Eleştirel gerçekçilere göre bir nesne herhangi bir eylemselliğe girmediğinde, başka bir deyişle sadece olduğu haliyle bile bir takım etkiler doğurabilecek, nedensel bir güç olarak kabul edilecektir. Bu nedenle, eleştirel gerçekçilikte nedensellik, bir nesnenin günlük yaşamın kendiliğindenliği içinde yarattığı ampirik olarak gözlemlenebilir etkilerle sınırlı kalmaksızın, belirli

5 Eğilim, fizikteki güç kavramına referansla düşünülebilir. Güç dediğimiz zaman aklımıza sürmek, itmek, vb. kavramlar gelir. Eğilim kavramı da, bir olaylar dizgesindeki düzenliliğin gözlenmesinde olduğu gibi, uygulanan gücün doğuracağı sonuçlarla ya da belirtilerle ilgili değildir. Eğilim kavramının kendisi bizatihi güç kavramına denk gelir.

6 Mekanizma dediğimizde yapılanmış bir şeyin çalışma biçimine atıfta bulunuyoruz. Bu nedenle mekanizmalar şeylerin nedensel güçleri olarak varolurlar. Yapısallaşmış şeyler, tetiklendiklerinde ya da serbest bırakıldıklarında, gözlemlenen sosyal fenomenleri üretici mekanizmalar gibi davranan nedensel güçlere sahiptirler.

bir tarzda hareket edebilme iktidarına atıfta bulunur. Bir örnek vermek gerekirse, bir hak kullanılsa da (işçi işten henüz çıkarılmamış olsa da), sırf kullanılabilmesi olasılığı ile bireysel işçi ve bireysel kapitalist arasındaki ilişkide belirleyici olacaktır. Buradaki olumsuzluk nedensel bir güçtür ve ampirik yöntem bunu hesaba katamaz.

Öyleyse, nedensel güç insani ilişkiler dünyası içinde ilgili nesnenin (bir sendika ya da bir bisiklet) çok katmanlı (başkalarının algılamaları ve nesnenin kullanılabilirlik biçimleri üzerinden değişen) bir özelliği olarak kabul edilmelidir. Haklar örgüsü ve hukuki akıl yürütme biçimleri de örgün biçimde yapılandırılmış ve katmanlı nedensel güçler arasındadır. Bu nedenle de bir kimsenin sahip olduğu haklar konusundaki bilinç düzeyi ve bu hakların gerçek kapsamı arasındaki farklılık belirli durumlarda açıklayıcı bir neden olabilir. Açıklayıcı neden bilinçsiz tutkular, farkında olunmayan koşullar ya da gizli yeteneklerden kaynaklanabilir. Bütün bunlara rağmen kişinin/taşıyıcının eyleyebilirliğine (eylem sayılan aktiviteyi gerçekleştirme kapasitesine) katkıda bulunurlar. Bu noktada özgürlük kişinin, insan doğasından kaynaklanan bir takım gerekçelerle, sınırlardan azade olma isteği/durumuyla (bireysel tercihleriyle) değil; öznenin kendi kapasitesinin ve büyük özne⁷ ile kurduğu özdeşliğin -ya da karşı özdeşleşmenin- farkındalığı ile ilgili bir sorun olacaktır. Ancak bu farkındalık durumu sayesindedir ki başka türlü davranma olasılığı gündeme gelebilir. Althusserci ideoloji yaklaşımının katkısı bu farkındalık durumunun yapısal koşullarını analiz etmek için gerekli teorik üretim araçlarını sağlamasında yatar. Bhaskar da Althusserci izleği farklı bir yoldan sürdürerek eleştirel realist felsefe ve özgülleşmeci politikalar arasında bir ilişki kurar (Bhaskar, 1975).

Anılan nedensellik anlayışı, tahmin edilemezlik, belirsizlik ve rastlantının belirgin özellikler olarak kendilerini gösterdiği açık bir sistemde teoriyi mümkün kılmakta, göstergeler üzerinden bilinemezliğin meta teorisini yapmayı hedefleyen ultra-liberal yaklaşımlara ve hukuk normlarını siyasi, iktisadi ve ideolojik alanların etkilerinden bağımsız olarak ele alma eğilimlerine bir yanıt oluşturur. Zira eleştirel gerçekçi bir yaklaşımla açıklama yapmaya çalışan bir sosyal bilimci ve hukukçu, tikel olayda bireysel davranışın sonuçlarını ve ortaya çıkış biçimlerini tahmin edemese de, bu davranışları çerçeveleyen sınırları ve pek çok durumda bu davranışların ortaya koyulmasına neden olan yapısal belirlenim mekanizmalarını açıklayabilir (Aglietta, 1987:66). Örneğin, böyle bir iş hukuku normunun varlığı için üretim ilişkileri neye benzemelidir sorusunu sorabilir.

Bu durumda bilimin amacı olarak (nedensel) açıklama edimi, tümdengelim, tahmin etme ve hesaplamanın öncelikli olduğu ve araçsal akla yönelik bütün Kant-

7 Althusser "İdeolojik Aygıtlar"da özneyi inşa eden süreçte seslenmenin (*interpellation*) ve tanınmanın (*recognition*) işlevine genel olarak değinmiştir (2003). Özne bu yollarla inşa edilir. Seslenme, seslenen büyük özne ile seslenilen –kendisine konuşulan- küçük özne arasındaki ilişkiler tarafından yapılmış bir süreçtir. Bu süreci içerisinde tanıma muhayyel büyük öznenin küçüğünü belirlemesi edimine verilen isimdir. Bir başka deyişle, özne büyük özne tarafından tanınmasına yol açacak şeyleri yaptığı zaman özne olur. Anılan "tanınmaya yol açacak şeyler" toplumsal olarak belirlenmiştir. Büyük özne muhayyel bir varlık olduğu için gelip bunları sizin kulağınıza söyleyemez, ama bütün çevreniz büyük özne adına bu "tanınmaya yol açacak şeyler" in ne olduğunu size hatırlatacaktır.

çı eleştirileri aynı anda yüklenmiş gibi görünen tûmdengelim yönteminin yerine diyalektik aklın temsilcisi olarak geçer. Böyle eleştirel bir açıklamanın klasik örneği ücret biçiminde bulunabilir. Marx burada emek karşılığında ücret olarak özetlenebilecek burjuva kurgusunu, alınıp satılan şeyin emek değil emek gücü olduğunu göstererek yıkmıştır. Bu sayede kapitalist zenginleşirken emekçinin yoksullaşması sezgisi açıklayıcı temelini bulabilmiş; kapitalistin emek gücü kapasitesini kullanabilmesi, ücret için ödediğinden daha fazla değer elde etme zorunluluğunu getireceğinden ve bireysel sermayeler arasındaki rekabet verimlilik esasına kitlenmiş olduğundan, sömürü kurumu, kapitalist üretim ilişkilerinin merkezine yerleştirilebilmiştir. Nihayet, belirli bir konuda sosyal bilimlerin açıklayıcılığından beklenenin basitçe “neden bu?” sorusuna yanıt vermekten ötede “neden bunun yerine bu?” sorusuna yanıt vermek olacağını düşünürsek (Fleetwood, 2002), üretim ilişkilerinin işletilmesi işlevini üstlenen hukukun ekonomi politikasını irdeleme ya da hukuk kavramı üzerine çalışma yönündeki çabalara ilişkin bir kriter geliştirmiş oluruz.

“Kapitalizmin ekolojik tahakkümü”, “Rastlantısal keşif” ve “İşbölümü” kavramları

Elinizdeki çalışma için Düzenleme Okulu’nun cazibesinin eleştirel realizm ve yapısalcılık etkileri içeren metodolojisinde ve ilk kuşağın geliştirdiği değer teorisi ve ücret ilişkisi yorumlarında olduğunu belirtelim. Ancak anılan konulara geçmeden önce, ilerideki bölümlerde sıkça değinilecek olan kavramlara odaklanılacaktır. Bunlar; okula kısmen bağlı yazarlardan Jessop’un kapitalizmin ekolojik tahakkümü (*ecological dominance of capitalism*), Lipietz’in (1987) rastlantısal keşif (*chance discovery*) ve Marksizm’in genel teorisi içinden işbölümü kavramlarıdır.

Kapitalist toplum, kapitalist üretim ilişkilerinin diğer ilişki türleri karşısında belirleyici olduğu toplum olarak adlandırılabilir. Anılan belirleyicilik tek yönlü değildir. Bu belirleyiciliğe rağmen bir toplumu oluşturan toplumsal ilişkilerin tümü meta biçimi altında toplanamaz, bu ilişkilerin büyük kısmı piyasaya devredilebilmiş olsa bile, bütünü ile piyasa bağlantılarına terk edilebildiği bir toplum bulunmamaktadır. Sermayenin değerlenmesi yalnızca onun iç dinamiklerine bağlı değilken, birikimin toplumsal örgütlenmenin başat ilkesi olması nasıl savunulacaktır peki? Bir başka deyişle, üretim ilişkileri ile günlük yaşamın yeniden üretildiği ilişkiler dizgesi arasındaki bağlantı noktası nedir?

Sermaye ilişkisinin ekolojik tahakkümü biyolojiden transfer edilen bir kavramdır. Kavram biyolojide bir türün diğer türler üzerinde belirleyici etkilerde bulunmasına referansta bulunur. Bu fikir toplumsal sistemler için de geçerli hale getirilmiştir. Ekolojik tahakküm, verili bir sistemin, kendi kendisini organize eden bir sistemler ekolojisi içinde kendine özgü gelişimsel mantığını diğer sistemlere empoze edebilme kapasitesine verilen isimdir. Diğer sistemlerin de mütehakkim sistem üzerinde etkileri olmakla birlikte, belirleyici olan, mütehakkim sistemin mantığıdır. Bu kapasite her zaman yaşam dünyasının –üretimi gerçekleştirenlerin yeni-

den üretiminin vuku bulduğu alanın- iletişimsel rasyonaliteleri ve diğer sistemlerin operasyonel mantıkları üzerinden dolayımlanır (Jessop, 2002a:25). Dolayımın gerçekleşmesinde egemen söylemlerin etkisi esastır.⁸

Lipietz'in 'rastlantısal keşif' kavramına gelince, kavram yapıların dönüşümünde öznenin oynayabileceği rolü ve bu rolün sınırlılıklarını ve potansiyellerini kavramlaştırabilmeyi amaçlamaktadır. Althusserci Marksizm'in takipçilerinin, Althusserci Marksizm'de pasif bir şekilde bulunan trager'in (desteğin)⁹ eylemliliğini arttıracak ve kapasitesini tanıyacak şekilde evrildiklerini belirtebiliriz. Yapının dönüşümü sorunsalı ile ilgili olarak Lipietz'in çözümü de anılan kavramda yatmaktadır. Lipietz, failin önünde seçenek olarak bulunabilecek çözümlerin birisini diğerlerinin önüne geçirmek yoluyla, -yapısal sınırları içinde- faile eylemlilik alanı tanımıştır. Fail varolmayan bir şeyi seçemez ancak daha önce seçilmemiş olanı -önceki konjonktür gereği seçimi uygun olmayanı- seçebilmek de bir 'keşiftir', bir eylemlilik hali ne delalet eder. Diğer yandan özne/fail, yapıyı oluşturan güçlerin 'ortak' 'ihtiyaçları' üzerinden bir keşifte bulunmaya zorlanamaz. Her şeyden önce ortak olan da ihtiyaç olan da verili değildir. İktidarın içerisinde biçim belirlenimli olarak ortaya çıktığı düzenekler (yapısal biçimler) çeşitli şekilde davranma yükümlülükleri içeren normlara referansla oluşmuş bulunsalar da, normlara içkin yönlendiricilik, uygulama ve yorumdan bağımsız olarak anlam taşımadığından, klasik davranış kalıpları özellikle kriz anlarında anlamını yitirecektir. Bu bağlamda 'rastlantısal keşif' tanımı kapitalizmin içkin çelişkileri karşısında faillik için bir çıkış noktası verir: sınıfsal duruşuna göre fail ya çelişkilerin ertelenmesi etkisi doğuracak bir 'keşif' yapacaktır ya da etkisi ertelemeyi imkânsız hale getiren bir seçimde bulunacaktır. "Ertelemeyi imkânsız hale getirmeyi başaramamak ya da ertelemeyi sağlamak seçeneklerinin başarı şansı yapısal olarak daha yüksektir" denebilir mi, en azından kriz anlarında, bu bilinmez.

Son olarak işbölümü kavramını işleyelim. İşbölümü, bireylerin birbirinden farklı, uzmanlık gerektiren türden işleri üstlendiği durumlara gönderme yapar. İşbölümünün pekçok çeşidi vardır. İşbölümünün gerçekleştiği mekân ve zamanı belirleyen kriterlere göre, yerel ya da ulusal sınırlar içindeki işbölümünden uluslararası işbölümüne, ev işlerinin yürütülmesinden endüstriyel üretime, fıkri emekten kol emeğine, enformel işlerden formel işlere, kamusal kurumlardan şirket örgütlenmelerine, cinsiyetten, ırka ya da yaşa, özgül yanlarını bu alt başlıkta açıklamaya çalıştığım kapitalist işbölümünden sosyalist, prekapitalist işbölümlerine kadar pekçok düzlemde pekçok işbölümü türü saptanabilir. Bu çalışma artı-değere el konması sürecine ve onun hukuki biçimine odaklandığından, işbölümü, kapitalist üretimin gerçekleştirildiği alanlarla sınırlı olarak gündeme gelmektedir. Marx (1986),

8 İşte bu nedenle "ecological dominance of capitalism" tamlamasındaki "dominance" kavramını tahakküm olarak çevirdim.

9 Althusserci Marksist teoride insanlar, yapıda içerilmiş ilişkilerin dayanağı biçiminde ve yapının belirli etkileri olarak (bi-reyselliklerinin biçimleri halinde) görünürler (Althusser vd., 2007:576).

üretim alanı içindeki teknik işbölümü ve üretim birimleri arasındaki toplumsal işbölümünü ayırtmaktadır. Üretim birimi içindeki bölümlere (teknik işbölümü) tekil sermayeyi kontrol edenin inisiyatifıyla örgütlenir ve planlanır. Daha doğrusu varolan üretim normlarına uygun bir işbölümünü gerçekleştirme sorumluluğu tekil sermayenin temsilcisine aittir. Üretimin toplumsallaşması sürecinde sınırları ve kapsamı değişen bu sorumluluğun kaynağı çoğu kez üretim araçları üzerindeki mülkiyet ve iş sözleşmesi tarafından biçimlendirilen denetim yetkisidir. Teknik işbölümü yatay boyutunda farklı makinelerle ilgili olarak farklı işleri yürüten işçileri kapsarken, dikey boyutunda denetim yetkisini realize eden komuta zincirinde ifadesini bulur. Üretim birimleri arasındaki işbölümünde (toplumsal işbölümü) ise işçiler için farklı kapitalistler için farklı ürünlerin üreticileri olarak bağlantı kurar (Sayer, 1995:44).¹⁰ Kavram, emek süreçleri arasındaki karakteristik ilişkilerin yapısını genel olarak belirtmek söz konusu olduğunda öne çıkar. İki işbölümü türü arasında yapılan ayırım, planlı ve despotikçe kontrol edilen teknik işbölümünün doğası ile toplumsal işbölümünün *ex post* ve anarşik piyasa düzenlemelerine konu olan yapısı arasındaki karşıtlığı görünür kılar, kapitalizmin rasyonel organizasyon ve anarşik alanlar arasında geliştirdiği sıra dışı ve çelişik kombinasyonu gözler önüne serer (Sayer, 1995:45).

Ücret ilişkisi ve İş Hukukunun Bölümlenmesi

Ücret ilişkisi kavramı, genelde Düzenleme okulu, özelde bu okulun Paris varantı için temel bir önem taşır. (Nadel, 2002:28). Emegi kurgusal bir meta olarak ele alırsak, onun değişim değeri, belirli bir toplumda ve anda aldığı toplumsal biçim, ücret olacaktır. Emegin meta formu içinde alınıp satılışı ‘apaçık’ bir gerçeklik olarak kabul edildiğinde, bu kabul ediş, üretim sürecinde ortaya konan potansiyel olarak emek gücünün, emek terimi ile yer değiştirmesi sonucunu doğurmaktadır ki, klasik iktisadın bu ihmali kesinlikle ‘masum’ bir ihmâl değildir (Althusser, 2003). Bir başka deyişle pür meta formu içinde kabul edildiğinde, emegi, canlı emek olarak –potansiyelleriyle birlikte- düşüncede somutlaştırmamanın bir yolu kalmamaktadır. Burada üretimin liberal ya da neo-liberal söylemleri yalnızca ‘hikâyeleştirdikleriyle’ değil, düşünülmez kıldıkları ile de etki yaratırlar.

Kapitalist toplumlar bir yandan (emek gücünün maddi ya da sembolik üretiminin sağladığı) emek girdilerine muhtaçtır, diğer yandan emek gücüne toplumsal olarak belirlenmiş bir miktarda parasal gelir (ücret) üzerinden elde edilecek toplumsal geçim araçları sağlamak durumundadır. Böylece kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu toplumsal formasyonlar bağlamında, ücret, hem bir üretim ma-

10 Aksine kullanımı söz konusu olsa da, toplumsal işbölümü kavramı ampirik belirlenime açık değildir. Burada kullanıldığı haliyle ne neoklasik iktisat söylemi içinden yapılan çalışmalar açısından ne de antropolojik bir açıklamadan yargılanabilir, ampirik bir olgu olarak kullanıma uygun değildir. Üretim tarzı kavramından yola çıkılarak belirlenmiştir. Şöyle ki, toplumsal üretim, üretimin bağımsız dalları arasında bölüştürülmüş olsa da, bu bağımsız dallar arasında bir orantısallık ilişkisi varolmalıdır. Böylece her bağımsız emek süreci diğerlerinin üretiminin sonucunda, kendi yeniden üretiminin koşullarını bulabilir (Althusser vd., 2007:716, 719-720).

liyeti hem de bir talep kaynağı olarak karşımıza çıkar (Jessop, 2002a:21).¹¹ Emek sermaye ilişkisi, ücretle toplumsal biçimini bulan bu çelişkide içerilir (Aglietta, 1987:16; Teulings ve Hartog, 1998:20; Lipietz, 1985; 1987; 1992; Nadel, 2002:33; Offe, 1985). Bu çelişki metanın iç çelişkisine; değer, kullanım değeri ve değişim değeri olarak iki kesime ayrılmasına, gönderme yapar. Emegin –klasik iktisadın, kapitalist üretim ilişkileri ile karşılıklı varoluşunun bir sonucu olarak- bir meta olarak kavramsallaştırılabilmesinin sonucunda, meta değeri biçiminde temsil edilen emeği niteleyen çelişkilerin özdeşliği de buradan türer. “x kadar A metayı eşittir y kadar B metayı” diyelim. Klasik ekonomi politigin ve onun türevlerinin gözünde emek bir meta. Bu durumda x kadar Emek eşittir y kadar B metayı denklemi ortaya konulabilir. B metasında temsil edilen soyut emek x tane emeğe (emeğin kullanım değerine, doğru ifadesi ile emek gücüne) eşit olacaktır.

Soyut emek ile somut emeğin meta formundaki çelişik birliği belirli bir üretim tarzı içinde, emeğin genel özelliklerinin aldığı özel biçimi ifade edecektir. Burada Althusserci Marksizm’in ampirik soyutlama üzerindeki yıkıcı eleştirisi devreye girecektir. Burada anılan haliyle soyutlama, çekirdeği (özü) meyvenin diğer kesimlerinden ayrıma projesinden tamamen farklı bir şeydir. İktisadi ya da başka türden kategorileri mümkün kılan yapıları genellemeler altında sunan eylemselliğin adıdır. Somut gerçeğin düşüncedeki somuta doğrudan devredilmesini içermez, tözsel bir doğruluk üretmez; aksine somut gerçeğe düşüncedeki somut arasında eleştirel bir mesafeden karşılıklılık ilişkisi kurar. Bir başka deyişle, ücret formunun ayıklanabilecek bir özü yoktur. Aksine emeğin tarihsel olarak koşullanmış varoluşunun ürünüdür. Emeğin içinde bulunduğu yapıya özgün etkili olma haline referansta bulunur. Bir başka deyişle, Marx’ın hukuk üzerinden geliştirdiği örneği değiştirerek verirsek, Ali’nin emeği de Mehmet’in emeği de emektir derken yapılan soyutlama kabul edilebilirken, soyut emek, somut emekler olan Ali ve Mehmet’te gerçekleşir diyemeyiz (Althusser vd., 2007:276-297).

Devam edelim, ücret emeğin değeri olarak belirlenir, peki kendisi değer yaratıcı bir şeyin değerini nasıl belirlersiniz? Bu sorunun çözümü emeğin kullanım değeri ile değişim değerini ayırmakta ve emeğin bu iki veçhesinden birinin diğerine indirgenemeyeceği savında yatar. Soru, Marksist ekonomi politigin emek gücü kavramını ortaya koyması ile aşılmış olur. Marksizm, -ücret içinde temsil bulan ve emek gücünün yeniden üretilmesi için gerekli toplumsal emek miktarını ifade eden- emek gücünün değişim değeri ile değer yaratan özgül kullanım değeri arasındaki farkı tanıır. Emek hem, diğer metalarla birlikte, ihtiyaç karşılama özelliğine, hem de –bütün diğer metarlardan ayrı olarak- değer yaratma özelliğine sahiptir. Burada da eleştirel realizmin eleştirel açıklama kavramı ile karşılaşırız.

Başlığımızın hemen altında bahsettiklerimize geri dönelim. Kapitalist toplumlar bir yandan emeğin değer yaratan özgül kullanımının maddi ya da sembolik

11 Okulun teorik kökenini veren Althusserci Marksizm’in, Establet’in ağzından, “dağıtımın bir kategorisi olarak ücret”- “üretimin bir kategorisi olarak ücret” ayrımı ile benzer tespitlerini görmek için bkz. Althusser vd. 2007:725.

ürünlerine¹² muhtaçtır, diğer yandan bu kullanım değerinin yeniden üretilmesi ihtiyacı içindedir. Anılan kullanım değerinin yeniden üretilmesi için, emek gücüne toplumsal olarak belirlenmiş bir miktarda parasal gelir (ücret) verilir. Emek toplumsal geçim araçlarını başka bir yolla değil, ücrete tekabül eden parasal geliriyle sağlar. Ancak bu parasal gelir verili değildir, sınıf mücadelesinin dinamiklerini belirleyen çatışkılı yapının ürünüdür; toplumsal olarak belirlenir. Böylece kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu toplumsal formasyonlar bağlamında, ücret, hem bir üretim maliyeti hem de bir talep kaynağı olarak karşımıza çıkar.

Ortaya konan bu çelişik durum, kapitalist üretim ilişkileri içinde sürekli ertelenmeye, mekânı ve zamanı değiştirilebilir şekilde idare edilmeye çalışılır. Eyleyenin olmayan bu yapısal düzenlemeyi gerçekleştiren araçlar arasında, merkez bankasının içinde merkezi bir konumda bulunduğu parasal rejim ve bir kurum olarak rekabetin düzenlenmesi işlevini gören yapılarla, devletin sermayenin işgücünü denetleme hakkını korumak için düzenlediği¹³ -sosyal güvenlikten iş hukukuna kadar emeğin yeniden üretiminde ve üretim sürecinde işlev gören- yapılar bütünlüğü (sosyo-teknik sistem) bulunur (Boyer, 2002a:73). Amerika'da *New Deal* politikaları ile belirip, İkinci Dünya Savaşından sonra uluslararasılaşan Fordist rejimin yapısal krizi ardından, bugün henüz, sosyo-teknik sistemi de içeren istikrarlı bir yapılar bütünlüğü (birikim rejimi) ortaya çıkmamıştır. Jessop'un 'Schumpeterci Ulus-sonrası Çalışma Refahı Devleti' olarak ortaya koyduğu yapısal bütünlüğün de geçerliliği, bizzatı bu yazar tarafından kabul edildiği gibi, bir norm derekesine yükselmemiştir (2002a, 2006). Bu durumda, sermaye birikimini düzenleyen, -dolayısı ile teknik ve toplumsal işbölümünü oluşturan ilişkileri düzenleyen- normatif yapının bir parçası olarak iş hukukunun analizi öncelikli bir sorun haline gelir.

Emek piyasası dolayımı ile işe koşulan işçilerin emek güçlerinin realize edilmesi (henüz satılmamış ürün içinde artı-değere el konulması) ürüne değerin eklendiği süreçtir. Emek piyasası bu piyasada 'meta' olarak yapılandırılan emek gücünün arzı ve talebi üzerinde kurumsallaşmış pazarlıkları içerir. Serbest piyasa kurgusu da sendikalaşma da (ayrıca polis vazife ve selahiyet kanunundan terörle mücadele kanununa kadar pek çok diğer dolaylı düzenleme de) emek piyasası olarak işe konulan kurgunun düzenlenmesinde yer alır. Bu noktada, kolektif iş hukukunun düzenleyici etkisi, teknik işbölümü içinde yer alan ilişkileri düzenleyen bireysel iş hukukundan daha baskın olma eğilimindedir. Keynesci iktisat politikalarının baskın olduğu dönemde bu saptamayı yapmak daha kolay iken bugün bu husus tartışmalı hale gelmektedir. Bu konuya ileride döneceğiz.

Üretim fiyatı (metanın üretim bedeli artı genel kâr oranına uygun olarak hesaplanmış bir yüzdesi) satış fiyatının altında olmadığı sürece, ücret ürüne eklenen de-

12 Gayri-maddi ürünlerde üretim süreci konusunda önemli bir çalışma için bkz. Çakmur (1998).

13 Devletin bu yapıları yapan bir özne olduğunu söylemiyorum, bu yapıların devlet dolayımı ile bütünsellik kazandığını iddia eden Düzenleme Okulu'nun iddialarına bağlıyım.

ğerden azını içerir. Bu sermaye birikiminin önkoşuludur. Emek gücü, üretim sürecinde, belirli bir zaman dilimi içinde kendisini (maddi ve kültürel olarak) yeniden üretmesi için verilen ücreti karşılayacak kadar değer üretir. Sermaye birikimi sürdüğü ölçüde bu süre işçinin, emek gücünün değişim değerinin temsili olarak ücret karşılığında çalıştığı toplam süreden azdır. Emekçi ücret karşılığında çalıştığı sürenin diğer bölümünde değer üretmeye devam eder. Çalışmanın bu kısmında üretilen değer artı-değeri verir. Hatırlayalım, emek gücünün bir değişim değeri vardır dedik, bu değer, değişim değeri, diğer faktörler yanında kolektif iş hukuku normları ile düzenlenen ilişkilerle bağlantılıdır. Emegin bu özelliği emek gücünü yeniden üretmek için gerekli ve toplumsal olarak belirlenmiş emek süresiyle ölçülür.

Emek gücünün bir de kullanım değeri –değer yaratma yeteneği- vardır ki bu güç realize edildiğinde, - istisnaları olmakla beraber birikimin sürdüğü koşullarda- kendine ödenen ücretten yüksek fiyatlara denk düşen bir değişim değeri üretir (yine hatırlayalım, başka hiçbir meta bunu yapamaz). Bu noktada, diğer şeyler yanı sıra bireysel iş hukuku devreye girer.

Emek değer yaratıcıdır ve kendi değeri yoktur. “Emegin değerinden bahsetmek yerçekiminin ağırlığından bahsetmek kadar saçmadır” diyor Aglietta (1987: 39). Değeri olmayan bir şeyin mülk edinilmesi ve alım satımına konu olabilmesi de aynı derecede saçmadır (Offe’den aktaran Barrow, 1993: 98). Öyleyse emegin meta olarak ele alınması, küçük meta üreticileri ekonomisine referansla bugünün kapitalist üretim ilişkileri ile kurduğumuz ilişkiyi belirleyen bir anlatının kendi iç mantığına bile terstir. İş sözleşmesinin nesnesi, -liberal söylemin içinden tahayyül edildiği haliyle- ‘emek’, daha en başından satılamaz bir şey olmakla kendisini satılabilir halde hayal etme ediminin sınıfsal içeriğine gönderme yapmaktadır. Bireysel iş hukukunun kendisine referansla meşruiyet talep ettiği anlatı, daha en başından tutarlılık kriterini sağlayamamaktadır.

Artı-emeğin ve bunun etkinliğinin ürünü olarak artı-değerin ölçülebilir bir gerçeklik olmaması bir nesne olmamasına bağlıdır; onlar bir ilişkinin kavramlarıdır, yalnızca etkileri içinde görünür ve ölçülebilirler (Althusser *vd.*, 2007:467). Bu iddianın inkârını iş sözleşmesinde bulmaktayız. Bunu iş sözleşmesinde bulduğumuz ölçüde iş sözleşmesi üretimin liberal söyleminin kapalı yapısının ürünüdür. Bir ürün olarak, meta olmayanı metalaştırarak, ölçülebilir olmayanı ölçülebilir hale getirip hukuki muhasebatın defterine kaydettirerek, kontrol gibi siyasi bir olguyu iktisadi olanın özel alanına yerleştirerek, sınıf ilişkileri üzerindeki etkilerini doğurur. Bir kez bu kurgu kabul edildikten ve önvarsayımlarının hikmetinden sual olunmaz denildikten sonra iş mahkemelerinin somut durumlar hakkındaki somut çözümlerinin doğrudan etkileri, önemli olmakla beraber, her zaman için tali olmak durumunda kalır; eşitsiz çelişkiyi kuran ilişkiler tesis edilmiştir. Taraflar “...aynı imkânlarla sahip değildirler, aynı sınıf mücadelesini sürdürmemektedirler, ama yine de çatışmaktadırlar ve bu da düpedüz bir çelişkidir, çünkü çatışmalarındaki ilişki,

onları o güzelim Hegelgil yükselme ve uzlaşma içinde açacak yerde, çatışmalarının koşullarını yeniden üretmektedir” (Althusser, 2006:246). İş sözleşmesine geri döneceğiz, şimdilik Althusser’i hatırlamakla yetinelim; sınıf mücadelesi felsefe dahil düşünsel etkinliğin her alanında sürdürülür.

Değinen sürecin tekrar ve tekrar üretilebilmesinin koşulu, bu sürecin ürünü olan metanın satılarak, buna içkin değerini realize edilmesidir. Ancak bu satış ve onun içerdiği toplumsal onayla birlikte sermaye değer kazanabilir, değerlendirilebilir. Bu noktada emek gücünün kullanım ve değişim değeri arasındaki çelişki öne çıkar. Ürünün belirli bir miktar para ile değiştirilmesi onun toplumsal olarak onaylanması anlamına gelirken, bu onay dolayımı ile tekrar ücretlendirilme imkânı bulan işçinin, kendi özgül kullanım değerini tekrar işe koşabilmek için gerekli yenden üretim faaliyeti mümkün hale gelir. Öyleyse değişim sürecinde satış yoluyla realize edilen değer, metanın yanı sıra bireysel emekçinin ortaya koyduğu emek gücünün toplumsallığının da onayıdır. Aynı zamanda kültürel ve maddi olarak koşullanmış yeniden üretimin kaçınılmazlığı,¹⁴ kapitalist tarafından emekçiden elde edilebilecek artı-değerin sınırını oluşturur (Jessop, 1990: 151; Nadel, 2002:29-30). Bu çelişki kapitalist toplumsal formasyonlar içinde çözülemez, ancak farklı toplumsal biçimlerde (ya da önceki toplumsal biçimlerin dönüşmüş hallerinde) yeniden ve yenden ertelenebilir ve kriz dönemleri bu farklı biçimlerin tezahüründe esaslı öneme sahiptir. Sermaye birikiminin dinamiklerini oluşturan her yeni dönem, üretim güçleri ile kolektif emeğin yeni üretim normları ekseninde katıldığı dönemlerdir. Üretim ve değişim ve bunlarla özdeşleşen normlar (üretim ve değişim normları) sermayenin değerlendirme süreci ile birlikte düşünülebilir hale gelir.

Diğer yandan, bireysel kapitalistin verili bir sektördeki üretim normlarına uyması, belirli bir verimlilik düzeyi ile geçerli ücret düzeyinden üretim yapması, satışın garantisini vermez. Öncelikle anlatılanlara içkin ama açıkça belirtilmemiş olanı belirtelim: artı-değer sermayenin toplam sürecinin somut fenomenleri düzeyinde belirmez, açıkça görülebilir olmaktan uzaktır. Beliren şey, artı-değerin aldığı toplumsal biçim olan kârdır. Kâr, tıpkı klasik iktisatta emek gücü yerine emek kategorisinin kullanılması ve bunun sonucu olarak emeğe içkin çelişkinin örtülmesinde olduğu gibi, bir yandan artı-değeri belirtir, diğer yandan, artı-değerin genel olarak sermaye ile kurduğu ilişkiyi gizler. Artı-değer oranından ve kâr kütlesinden bağımsız olarak, kâr oranı, sabit sermayenin değişken sermayeye oranına göre değişecektir. Sabit sermaye büyüdükçe azalacaktır, tersi de geçerlidir. Bu durum, serbest rekâbet ortamında, sermayenin kâr oranının ortalamadan yüksek olduğu sek-

14 Kaçınılmaz olandan kaçınmanın koşulu emeğin tüketici kullanımını gündeme getirebilecek bir zor kullanımının örgütlenilebilmesi ‘yeteneğinde’ yatmaktadır. Lipietz (1987) tarafından kanlı Taylorizm olarak adlandırılan ve (çoğu göçmen, kadın ve çocuk olan) işçilerin ölümüne sömürsü üzerine kurulan baskı sistemleri ilk kuşak yeni sanayileşen ülkelerde ilksel birikimin yaratılması için kullanılmıştır. Yeni sanayileşen ülkeler kervanına katılan her yeni kuşak ülke bu bedeli ödemekte, sonradan artan toplumsal muhalefet karşısında emek maliyetlerinin artışı nedeniyle, kanlı Taylorist yöntemleri uygulayan sektörlerinin sayılarını azaltmak durumunda kalmaktadır. Ancak bu sektörler hiç bir zaman bütünüyle ortadan kalkmamaktadır.

törlere doğru akışı ve akışın ardından kâr oranlarının değişimi eğilimini ve bunu takip eden yeni talepler dizininin oluşturduğu ucu açık değişim süreçlerini doğurur. Anılan dinamizm, üretim koşullarının değişmesi ve böylece ilgili bireysel kapitalistin uyduğu üretim normlarının dönüşümü sonucunda sermayeyi temsil kapasitesinin azalması ile sonuçlanabilir.

Bütün bu dinamizmin ardında artı-değer üzerindeki mücadele bulunmaktadır (Aglietta, 1987:42). Sabit sermayenin değişken sermayeye oranı da, sermayenin kâr oranının ortalamadan yüksek olduğu sektörlerde doğru akışı da basit matematiksel zorunluluklar ya da kültürel topografyanın önceden verili yükseltmelerinden düzlüklere doğru kaçınılmaz akışlar değildir. Bir başka deyişle, “Rekabetin göstermediği şey, üretim hareketine hakim olan değer belirlenimidir, bunlar üretim fiyatlarının ardına gizlenen ve son çözümlemede onları belirleyen değerlerdir” (Marx’tan aktaran Ranciere, Althusser *vd.*: 2007:185). İşçinin toplumsal işbölümünü oluşturan üretim etkinliği içinde sermayeye ‘malîyeti’, diğer şeylerin yanı sıra, onun kolektif etkinliğinin bir ürünü olacaktır. Bu kolektif etkinlik (polisin yetkileri, dernek, kooperatif, vakıf gibi formların kendilerini ve etki alanlarını düzenleyen mevzuat vs. gibi sınıf mücadelesi ile ilintili diğer şeylerin yanı sıra), liberal özgürlükler alanına zoraki (mücadeleler ve sermaye birikim rejimlerinin dönemsel dinamikleri tarafından imkân dahiline sokulan ‘keşifler’ sonucunda) eklenmiş bulunan ve anılan zorakılığı sonucunda ‘yetenekli’ burjuva hukukçuları tarafından zaman içinde (yeni ‘keşifler’ ve yeni mücadelelerle) içiştirilen kolektif iş hukukunun ‘koruyucu’ hükümleri tarafından düzenlenir.

Böylece bireysel kapitalistin elindeki sermayenin, genel bir sürecin bir uğrağı olduğunu söyleyebiliriz. Bu külliye, genişletilmiş yeniden üretimi kapitalistin onu doğru yatırımlara koşması ve değerlendirebilmesine bağlıdır (Lipietz, 1987:31). Aynı sürecin diğer yüzünde işçi bulunur. İşçiyi kendi yeniden üretim faaliyetinde doğru ‘yatırımlara’ götürecektir olan şey, tüketim normlarıdır. İşçi verili bir toplumsal ortamda ve anda, toplumsal olarak belirlenmiş olan ücretini varolan tüketim normları ile uyumlu olarak harcamalıdır ki emek gücünü bir sonraki gün (bir sonraki çevrimin zamanına göre hafta ya da ay da olabilir) yeniden üretime koşabilsin. Yeniden üretim için gerekli meta toplumsal ve tarihsel olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, artı-değer oranı, diğerlerinin yanı sıra, kolektif pazarlıklara esas teşkil eden tüketim normlarına da bağlıdır. Bir başka deyişle, üretim ve tüketim normları, artı-değerin üretim faaliyeti esnasında üretilen toplam değere oranını (artı-değer oranı) ve sermayeye eklenen toplam değer yatırımları sermayeye oranını (sermayenin organik bileşimini) belirler (Lipietz, 1987:31).

Öyleyse, meta ilişkisi, artı-değerin realizasyonu için metaların değişimi gerekliliğinden kaynaklanır. Diğer yandan artı-değer de, farklı alanlarda/sektörlerde harcanan özgül emek gücünü toplumsal emeğe çeviren ilişkilerin ifadesi olan değere bağlıdır (Aglietta, 1987:37). Değer kavramı farklı emek pratiklerini homojenleştirme etkisiyle, sosyal bilimlere, içinde bilimsel araştırmaya tabi olan nesneleri ölçüle-

bilir hale getiren bir alan verir (Aglietta, 1987:38). Bu alan tanımlı bir alandır, homojenliği ile kendisine dahil edilebilecek olan fenomenleri karşılaştırılabilir, ölçülebilir ve dolayısı ile niceliklendirilebilir halde ele almayı mümkün kılar (Althusser *vd.*, 2007: 437). Homojenleştirme etkisi, içinden etki yarattığı söylemlerle, şu ana kadar ortaya koyduğumuz siyaset felsefesinin iddialarının tam karşısında bir yere geçmeyi, düşüncedeki somutla somut gerçek arasındaki uçurumu (körlüğü oranında) ‘sorunsuzca’ aşmayı imkân dahiline sokar. Kavramdan somut ampirik gerçeğe atlayışı ‘sorunsuz’ hale getirir.

Bu kapsamda, meta biçim, kullanım değerleri arasındaki farkı örterken, yasal biçim (hukuki kategoriler) de, biçimsel eşitlik gereği ayrımsız uygulandığı insan hayatlarını kendi çeşitlilikleri içinde görünmez hale getirir (Balbus, 1977: 574; Warrington, 1983: 51). Değer kavramının verdiği alanı gönül rahatlığı ile kullanabilmek için, o zaman, nesnenin kavramı ile kendisi arasındaki uyumsuzluğu, toplanılabilemezliği bütünü ile gözardı etmek gerekir. Burjuva hukukuna içkin söylemlerin yaptığı da tam anlamıyla budur. “Politik iktisat fenomenlerinin homojen ve düz uzamı, basit bir veri değildir, çünkü kendi kavramının konumunu gerektirir, yani fenomenleri homojen olarak, dolayısıyla ölçülebilir olarak kabul etmeyi sağlayan koşulların ve sınırların tanımını gerektirir (Althusser *vd.*, 2007:437).

Kurumlaşma ve Hukuk

Düzenleme okulu ücretle, bir başka deyişle emek maliyetiyle, emeğin toplumsal denetimini mümkün kılan kurumlar, normlar ve örgütler bütünlüğünün ve bu bütünlüğün verili düzenleme tarzı ile uyumluluğunun bağlantılı olduğunu savlar. Emek piyasası ve emeğin metalaştırılmasıyla keşfedilen yasal biçimler anlamlarını bu kurumsal matris içinde bulur. Bu bağlantı noktası sermaye birikiminin dinamikleri ve bunların düzenlenme tarzları ile birlikte değişecektir. Örneğin ‘Fordist’ ücret emek bağlantı noktası, toplumsal alım gücü karşılığında beklenen verimlilik kazanımlarının (Fordist toplumsal matris içinde varolan toplumsal taraflar arasında) değiş tokuşu anlamına gelebilecekken (Bertrand, 2002:80; Petit, 2002:168) ‘Kanlı Taylorizm’ emeği maliyet unsuru olarak görüp, yeniden üretimini geri plana itebilecektir (Lipietz, 1987; 1992). İhracata yönelik birikim rejimleri için, ister –kanlı ya da kansız- Taylorizm olsun ister başka stratejiler, emek bir süreç içinde salt maliyet unsuru olarak belirecek ve bu süreçte, sosyal güvenlik piyasalaşmaya başlayacak, iş hukuku uygulaması bir yandan borçlar hukuku uygulamasına benzecekken (emeğin bir meta gibi alınıp satılabilmesi önündeki engeller kalkacakken) bir diğer yandan da işçinin kolektif eylemleri gitgide terör suçları benzeri ürkütücü kategoriler kapsamında değerlendirilmeye başlanacaktır. Bununla bağlantılı olarak iktidarın toplumsal yapılanmasının hukuki organizasyonu da değişir. Değişim polisin yetkilerinden eğitime, vergi ve askerlik gibi toplumsal yükümlülüklerin düzenlenişinden rekabetin uygulanmasını düzenleyen –bir kurum olarak rekabeti koruyan- normlara kadar her alanda gözlemlenebilir.

Emeğin sermaye tarafından maliyet unsuru olarak algılanması ve bununla eşanlı olarak yeni bir kurumsal matrisin belirmesi süreci, burada anılanlarla sınırlanması imkânsız başka pek çok göstergedeki dönüşümü içerir. Bu göstergelerin bir kısmı toplantı ve gösteri yürüyüşlerini düzenleyen metinler ya da greve ilişkin düzenlemelerde olduğu gibi doğrudan devlet faaliyetinin ürünü olacaktır ve bu halleriyle siyasi bir merkezleri vardır. Bir başka grup ise klasik devlet tanımında yeri olmayan (aile, hakim ideolojinin tahkimine ya da bunun yerini almaya namzet ideolojinin öne çıkmasına yardımcı olmayı amaçlayan dernek ve vakıflar gibi) güç merkezlerinin, değer yargılarının, doğrudan işçi-işveren ilişkisi içinde değerlendirilemeyecek hususların dışavurumunda kendini gösterir.

İktisadi ilişkilerin ağırlıklı olduğu yapılaşmış alanlar diğer ilişkilerin müdahalesinden azade değildir. İktisat alanı kendi kendisine yeterli, değişimin içten büyüyen güçlere bağlı olduğu ya da öznelere önceden belirlenmiş hareketlerinin sonucu olarak kaçınılmazlık taşıdığı bir alan değildir. Anılan bu epistemolojik tutum kurumsalcılık tuzağını dışladığı gibi (Basle, 2002:24; Bertrand, 2002:81; Robles, 1994) dışsal etkilerin de hesaba katılmasını olası kıldığından (Lordon, 2002a:175), sermaye birikiminin dinamiklerindeki dönüşümlerin, - sosyo-teknik sistemin bir parçası olarak- iş hukukunun bölümlerinde takibini olanaklı kılar.

Özgül İnsani Faaliyetin Pazarlanmasının Aracı Olarak Emek Piyasası ve İş Sözleşmesi

Bir önceki altbaşlık kapsamında, ücretle emeğin (denetiminin) bağlantı noktasını, kurumsal dolayımını, kurumsalcılık tehlikesine düşmeden göz önünde tutmanın mümkün olduğu savlandı. Sömürünün gerçekleşmesinde üretim alanı yanı sıra emek piyasasının işlevini incelemek, iş sözleşmesinin ve iş hukukunun toplumsal işlevinin hesaplanmasında önemli bir adım oluşturur. Üretim fabrikasının dışına taşıdığı ölçüde, artı-değere el koyma ve sermaye birikiminin sürdürülmesini üstlenen kurumsal matrisin (ve bu kurumsallığı aşan diğer toplumsal güç ilişkileri setinin) düzenleyici kapsamı emek süreciyle sınırlı olmaktan çıkar ('büsbütün çıkar' demek daha iyi olurdu).¹⁵ Emek sürecini oluşturan ilişkilerin yeniden üretilmesinin önkoşulu, bu süreçte dönüştürülen, ürün haline getirilen hammaddenin satılabilmesi, bu suretle de ürüne içkin emeğin toplumsallığının onaylanması durumudur. Öyleyse, değişim ilişkileri de artı-değere el konmasında rol oynar. Emek gücünün metalaşmasını sağlayanlar dahil olmak üzere, değişim ilişkilerini mümkün kılan hukuki biçimlerin tümü bu sürecin bir parçasıdır. Anılan nedenlerle, ücretliliğin toplumsal biçiminin evrenselliğini savlamak mümkün olacaktır. Ücretli kategorisinin hizmetler teriminin karşıladığı ücretli çalışma alanlarını kapsadığına şüphe yok. Daha da ileri gidersek değişim ilişkilerinin de ötesine, emeğin yeniden üretim alanına, Hardt ve Negri'nin (2004) ifadesiyle duygulanımsal emeğe vara-

¹⁵ Ayrıca bkz. Yücesan-Özdemir (2000) ve Özoğlu (2003).

biliriz. Zira, ücretliliğin toplumsal biçiminin evrenselliği, en azından düşüncede-ki somutun kapsama alanı içinde, iş sözleşmesine konu olmayan çalışma usullerini de iş sözleşmesine dahil etme imkânını yaratır. Bu silsile daha da ileri götürülür ise (yeni bir sendikal form ihtiyacı ile ilişki içinde, yani varolan sendikal düzenlemele- rin zincirinden kurtulmuş hali ile (bkz. Özdemir, 2008b) işsizler ve emekliler sen- dikalarına varmak mümkün olacaktır.

Toplumsal ilişkilerin çelişkili nitelikleri, her zaman piyasa ve piyasa düzenleyici mekanizmalar içindeki mücadelenin unsurlarının geçici ve göreceli bütünlüğü içinde dışa vurulur. Emek piyasasını enlemesine kesen sınıfsal ayırım çizgisi, bir tarafta iş- çiler, diğer tarafta üretim araçlarının maliki olan kimseler olmak üzere iki temel sı- nıfsal konum üretir. Bu hatta yakın bölgelerde kapitalist kesimin stratejik-yönetmel faaliyetini götürenler ve vasıflı merkez işçilerin bulunduğu gri alanlar vardır. Gerilimin açığa çıktığı alanlardan birincisi emek piyasasında emek gücü arzını oluş- turan kesimle, emek gücü talebi üreten kesimi bağlantılandıran ilişkiler dizininde meydana gelir. İkinci alan ise işçiler arasında meydana gelen bir gerilimin alanıdır. Bu alanda, tekil işçi, kolektif işçinin¹⁶ bir parçası olduğu kadar, mevcut konumlar için diğer işçilerle rekabet eden bir toplumsal varlıktır (Offe, 1985).

Görüntüde emek piyasaları, tıpkı değer-biçimin belirleyici olduğu diğer piya- salar gibi, üretim ve dağıtım ücretleri ve emek girdileri arasında bir değişim ilişki- si olarak örgütler (Boyer, 2002a:73; Nadel, 2002:28; Teulings ve Hartog, 1998:20). Burada da birbirine zıt konumlar, diğer piyasalarda olduğu gibi, alıcılarla satıcılar tarafından doldurulur. Her iki tarafın alabileceği kararları belirleyen etmenler ara- sında toplumsal bir yapı olarak piyasanın mantığı ekseninde şekillenen rasyonalite ve stratejiler önemli yer tutar. Bu stratejiler bireysel ve kolektif kararları içerir (Sa- yer, 1979:13-17). Anılan düzenek, emeğin değişim değeri kullanım değerinden ayrı bir meta olarak toplumsal kabulünü, bu durumun 'apaçık' bir gerçek olarak top- lumsal tahayyül içinde kök salmasını öngerektirir.

Öte yandan, klasik iktisadın söylemi içinden bakıldığında, bu söylemi proble- matize etmeye çalışmak derdini taşımayan bir araştırmacı için bile esaslı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, emek gücünün piyasaya girişi diğer metaların giri- şinden farklıdır (Teulings ve Hartog, 1998:20). Metalar piyasaya satılabilirlik bek- lentileri üzerinden girer (Offe, 1985:16). Emekçi ile emek gücünün ayrı şeylermiş- çesine ele alınması cüretini göstersek ve emekçiyi hesap dışı bıraksak bile, emek gü- cünün bir 'meta' olarak yeniden üretimi, iş olsun olmasın, geçim araçlarının sürekl- li sunumuna bağımlıdır ve kapitalizmin ekolojik tahakkümü arttığı ölçüde, emek- çisi için gerekli geçim araçlarının elde edilebilmesinin koşulu ücret ilişkisine girmek olacaktır. Geçim araçlarına bağımlılık durumu arttığı ölçüde emek gücünün piya- salara sunum ihtiyacı artacaktır. Bu durumda metanın sahibinin (emekçinin) me-

16 "Üretim süreci içinde, üretim araçları karşısında mutlak mülkiyetsizlik ilişkisi içinde olan emekçiler, büyük sanayinin 'toplumsallaşmış' üretim araçlarını uygulamaya koyabilen ve dolayısıyla doğaya (çalışma nesneleri) gerçekten sahip çıkabilen 'kolektif emekçi'yi kapsayan bir kolektif oluştururlar." (Althusser vd., 2007:653)

tanın (emek gücünün) piyasalara sunumu üzerinde hiçbir kontrolü kalmayacaktır (Jessop, 2002a:14). Emek gücünü daha iyi koşullarda satış için depolara kaldırma seçeneğimiz bulunmamaktadır. Diğer metaların tersine, çalışanların baktıkları kesim için ya da birikimlerine dayanarak yaşayanlar için geçim araçlarına ulaşmak güçleşeceğinden, emek gücü sunumu, emek gücüne talebin ve bedelin (ücretin) düştüğü noktada artar (Offe, 1985:29). Bu durumda, toplumun büyük bir kısmı için emek piyasasına katılmama seçeneği düşünülebilir olmaktan çıkacaktır. Nihayetinde, emek gücünün piyasalara diğer metarlardan farklı sebeplerle girdiği söylenebilir. Bunun altında değer-biçimin sınırlılığı yatmaktadır. Emekçinin (hatırlatalım, emekçi emek gücünden ayrı olarak düşünülebilecek bir şey değildir) yeniden üretimi kapitalist mantıkla örgütlenemez. “En azından şimdilik!” diyor Jessop (2002a:14).¹⁷ Değer-biçimin sınırlılığı, değer-dışı biçimin işleyişine denk düşer (Jessop ve Sum, 2006; Saad-Filho, 2007; Sayer, 1979:26).

İş sözleşmesi, kontrol nosyonu tarafından cisimleştirilen içeriğinin dayanılmaz ağırlığına rağmen, sıradan bir sözleşme görünümündedir. Oysaki bu sözleşme, meta olmayan bir şeyi metalaştırmak işlevi ile daha en başından ayrıcalıklı bir naturayı haizdir. İş sözleşmesi sadece soyut emeğin satış şartlarını düzenlemekle kalmaz, fakat aynı zamanda kapitalistin, -klasik iktisadın ifadesi ile- emeği (kolektif iş gücünün bir parçası olarak, emek gücü potansiyeline sahip olan somut bireyi) kontrol hakkını tesis eder. Bu haliyle daha en başından, burjuva siyasal düşüncesini baştan sona kateden ‘iktisadi-siyasi’ ayrımı içinde siyasi olan alan içindedir. Oysaki burjuva hukuku onu iktisadi olan (=kapitalistin özel mülkü) içerisine hapsedmekten kaçınmaz.

Emek piyasası ‘katılımcıların’ karşılıklı pozisyonları, kapitalist sınıfın (ağırlıklı olarak mülkiyet olarak adlandırdığımız hukuki biçim aracılığıyla) üretim araçları üzerindeki kontrolünün emek piyasalarının kuruluşunu öncelemeyle mümkündür (Woodiwiss, 1990). Üretim araçlarını (ağırlıklı olarak mülkiyet adlı hukuki biçim aracılığıyla) kontrol edenlerle, geçim araçlarına ulaşmak için bu araçların bir uzantısı haline gelmeyi kabul edenler arasında iş sözleşmesi adlı hukuki biçim üzerinden bir ilişki tesis edilir. Üretim araçlarının mülkiyeti (ya da başka herhangi bir kontrol aracı) bir toplumsal ilişkinin dayanağı olarak iş sözleşmesini önceler.

Üretim araçları üzerindeki mülkiyet (ve özellikle finans sermayenin geliştirdiği malik olmadan kontrol etme becerilerini realize eden başka bir seri hukuki biçim) açık olarak kişi ve şey arasındaki (kişiden şeye doğru) bir ilişkiyi düzenlerken, zımni olarak makinenin (ya da üretim organizasyonunun maddi olmayan aletlerinin) parçası haline dönüşen canlı emek üzerinde sermayenin iktidarını gerçekleştirir (bkz. Esin, 1982). Mülkiyetin hukuk tarafından açıkça tanınmamış bu gizli/zımni hareketi kişiden şeye yönelen mülkiyet ilişkisinin örtük olarak bir başka ilişkiyi, kişi-kişi ilişkisini içerdiğini gösterir.

17 Aynı önermenin hümanist, Hegelci çizgiden etkileyici bir açılımını izlemek için bkz. Lebowitz (2007).

Mülkiyet ilişkisinin gizli ve açık etkileri gibi iş sözleşmesi biçiminde beliren ilişkinin de gizli ve açık etkileri vardır. Bağımlılık unsuru açık olarak kişi ile kişi arasındaki bir ilişkiyi düzenlerken, zımni olarak, kolektif işçinin boyunduruk altına alınmasıyla, canlı emek (kişi) yığınları üzerinde ölü emeğin (şey) iktidarını gerçekleştirir (şey-kişi ilişkisi). İş sözleşmesinin hukuk tarafından açıkça tanınmamış bu gizli hareketi, kişiden kişiye yönelen sözleşme ilişkisinin örtük olarak bir başka ilişkiyi, şey-kişi ilişkisini içerdiğini gösterir. Sonuçta, iş sözleşmesi anılan gizli etkisi üzerinden değerlendirildiğinde, yalnızca metalaştırılmış emeğin satış şartlarını düzenlemekle ve kapitalistin emeği kontrol hakkını (canlı emek üzerinde sermayenin iktidarını) kurmakla kalmaz, aynı zamanda, işçi üzerinde kurulan iktidar dolayımı ile, kapitalistle (sermayenin temsilcisi ile), ölü emek yığınları (üretim araçları toplamı) arasındaki ilişkileri belirler (bkz. Althusser *vd.*, 2007:545).¹⁸ İş sözleşmesi biçiminde beliren ilişkinin gizlediği kişi-şey ilişkisi yokluğuyla (görünmezliğiyle) bir eşya hukuku normu gibi işler: *ürün onu doğrudan üretenin, işçinin değil, kapitalistin malıdır*.¹⁹ Öyleyse şunu saptamak güvenlidir: Mülkiyet (ya da kapitalist kontrolü mümkün kılan başka herhangi bir hukuki biçim), iş sözleşmesinin verdiği imkânlarla birleşince, kapitalist açısından, başkasının ödenmemiş emeğine ya da ürününe el koyma hakkı olarak görülür.²⁰ Emekçi açısından bakıldığında, iş sözleşmesi ve mülkiyet kurumunun kombine etkisi bağımsız ama yapısal etkileri açısından tamamlayıcı ikinci bir sonuç üretir: işçi kendi ürününe sahip olmayı aklına yediremez, vicdanına sığdıramaz, hukukuna dönüştüremez. Sömürünün meşruiyeti iş sözleşmesine can veren önvarsayımların hücrelerine işlemiştir. Kısacası, iş sözleşmesi bir takım malın sermaye haline dönüşmesini mümkün kılan ilişkiler sisteminin –en azından bugünkü halinin– etkinlik unsurlarından birisidir.

Buraya kadar anlatılanlardan açıktır ki, iş sözleşmesi toplumsal olarak belirlenmiş koşullar altında gerçekleşen bir toplumsal ilişkiler setinin dayanağıdır. Ne kendi başına varolan bir nesnedir ne de kerameti kendinden menkul bir *grundnorm*'dan mütevellit normlar silsilesinin uzantısıdır: Bir ilişkinin kavramıdır, emek gücünün alımını ve satımını olanaklı kılar, satan özne ile alan özneyi kurar, aralarındaki ilişkiyi ölçülüp denetlenebilecek (muhakeme edilebilecek, müfettişlerle kontrol edilebilecek) bir düzleme taşır (iş sözleşmesinin örtük olarak düzenlediği ilişki, yani kişi-şey ilişkisi de bu noktada sezilebilir hale gelir), emek piyasasında içkin olarak bulunan zoru tahakküme çevirir. Büyük özne kapitaliste seslendiği kadar işçiye de seslenir: “emeğini satabilmek, bir televizyon alıp, başını sokabilecek yer bulmak, bir

18 Balibar'a göre anılan durum, bir ve aynı ilişkinin –tek bir üretim ilişkisinin– hukuki biçimi ve iktisadi biçimi arasındaki ilişkinin tasviridir (Althusser *vd.*, 2007:545).

19 Marx'ın belirttiği gibi şimdi “Mülkiyet, ... , kapitalist açısından, başkasının ödenmemiş emeğine ya da ürününe sahip olma hakkı olarak görülür, emekçi açısından da kendi ürününe sahip olma imkansızlığı olarak görülür.”

20 Liberal mitoloji bir yandan mülkiyeti kişisel emek üzerine temellendirmek isteyen diğer yandan paranın sınırsız birikimini garantiye almak suretiyle ilk bakışta çelişik görüneni (başkasının emeğini sahiplenme eylemini) ikinci bakışta (sermaye birikimi perspektifi içinden) meşrulaştırmaktadır.

de namusunla evlenebilmek istiyorsan...". İş sözleşmesi bir üretim ilişkisi değildir ama o olmaksızın üretim ilişkisi de varolamaz. Üretim ilişkisini sürdürür ama üretim ilişkisinin yerine geçmez. Yukarıda belirtildiği gibi, iş sözleşmesi kapsamında 'ödenmemiş emeğe sahip olma hakkı' 'kendi ürününe sahip olma imkânsızlığı' ile tamamlanır. Anılan dayanak işlevinin (üretim ilişkilerinin işletilmesi işlevinin) bilinmemesi, sözleşmenin toplumsal yapı içindeki işlevinin, onun doğal özelliği haline bürünmesinenden olur. Oysa sözleşmenin biçimi üretim ilişkilerinin belirli biçimidir ve bu biçim, bir özün ifadesi olarak tali bir varlık değil, kendi etki alanı olan bir toplumsal varlıktır. Bir başka deyişle, sözleşmenin biçimi, sözleşmenin toplumsal yapı içindeki işlevi üzerinde etkilidir, sözleşmenin toplumsal varoluşu bu biçimin içinde olanaklı hale gelir (Althusser *vd.*, 2007:222; Pashukanis, 2002; Warrington, 1983:47-51). Biçim işlevi belirler ²¹(Jessop, 1990, 2002a).

İş sözleşmesi üretim araçlarının mülkiyetine sahip sınıfın bir fraksiyonu olan bireysel kapitaliste, kolektif emeğin bir fraksiyonu olan bireysel işçi karşısında, sözleşme anında henüz bir potansiyel olarak bulunan emek gücünü kullanma, dolayısı ile bunu denetleme hakkını veren, bu denetimi gerçekleştirmek için gerekli araçları sağlayan bir bağıttır. Denetim hakkı henüz potansiyel halde bulunan yaşam enerjisinin ölü emeğe dönüşebilmesi için gelecekte gerçekleşecek bir eylemi (üretici eylemi) düzenlemeyi hedeflediğinden, daha en başından siyasi (buyurma yetkisi ve bu yetki ekseninde oluşan bağımlılık ilişkisi) ve ideolojik (bu yetkinin meşruiyetinin kendisine seslenen büyük özneye yanıt veren kimse olarak işçi tarafından da kabulü) yanı sıra iktisadi yanından (alım satım) ağır basan bir ilişkiye dayanarak oluşturulur. Söylemeye gerek yok, bu ilişkinin iktisadi veçhesi üzerinden işçinin kazancı ücret olacaktır. Bu bağıt, sadece iktisat alanı içinde düşünülmesinde hiçbir sorun yokmuşçasına, tespit edilen durum 'apaçık' bir şeymişçesine, canlı emeğin potansiyellerini soyut emeğin terimlerine çevirir. Zira, ücrette ifadesini bulan değişim değeri, emek gücünün metalaşabilmesi için gerekli olan soyut emeği önvarsaymak durumundadır. İş sözleşmesi, soyut emek terimlerine çevrilmiş haliyle canlı emeğin potansiyellerini alım satımına konu olacak hale getirir. Metalaştırılan, canlı emeğin potansiyelleridir, metalaştırılamayacak olandır. Bu bağlamda artı-değere el konması kendi özgül kapitalist dolayımını kazanır.

Emek gücünün kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişki bu huku-ki biçim içinde aynı anda örtülür ve içerilir. İçerilişi iş sözleşmesinin yasal düzenle-

21 Ancak emek olarak adlandırılan kurgusal metanın kullanım değerinin gerçekleşebilmesi için geliştirilen özel bir hukuki teknoloji olarak iş akdinin ortaya çıkmasından sonradır ki, sömürüye dayalı kapitalist üretim ilişkileri yasal sistem için referans nesneleri haline gelebilmişlerdir (Woodiwiss, 1990:128). Bir başka deyişle, iş sözleşmesi, modern sözleşmelerin ortaya çıkmasından -kapitalist üretim ilişkileri ile genelleştirilmiş meta üretiminin eklenmesinden- çok sonra, 19. yüzyılda bir yerlerde ortaya çıkmış, çıkması ile birlikte iş hukukunun üretim ilişkilerinin işletilmesindeki rolü de dönüşmüştür. Emeğin kurgusal bir meta haline dönüşmesi sürecinde iş akdinin kurucu bir rolü, inşai bir etkisi vardır. İş akdinin hukuk teknolojisinin cephaneliği arasına girmesiyle, daha önce hukuk alanında bir meta olarak değerlendirilemeyen ve kendisi piyasadaki diğer metalarla mütteşkil olmayan bir şey, emek, hukuksal hesaplara konu olmaya başlamıştır. Bu hukuki biçimin kurucu etkisi, piyasanın hukukunun, üretimin hukuku ile örtüşmesini de imkân dâhiline sokmuştur.

mesine de, doktrin ve yargı kararlarına da eksen oluşturan bağımlılık (*subordination*) ilişkisinde kendini açığa vurur. Kapitalistin bu 'hakkı' genellikle iş yerinde kullanılır, ancak son dönem emek süreçlerinde meydana gelen dönüşümler bu durumu değiştirmektedir. İşyeri ya da onun günümüzdeki hukuki/sosyolojik tanımlarında referansta bulunulan bu mekan, teknik işbölümü kapsamında ele alınabilecek ilişkilerin mekanıdır.

Sonuç ya da İş Mevzuatının Temel Bölümleri ve Ücret İlişkisinin Çelişkili Doğası

Üretim ve tüketim normlarının kâr oranı üzerindeki etkilerinden bahsetmiş-tik. Bu normlar kapitalist sisteme, saf sermaye ilişkisinin tamamlanamamışlığını²² bir ölçüde telafi eden ve ona iktisadi ve iktisat dışı unsurlarını eklemlendirerek öz-gül bir dinamik kazandıran bir toplumsal sabit (*social fix*) sağlar²³ (Jessop, 2002a: 6; Castree, 2002). Üretim ve tüketim normlarının bileşimi emeğin meta biçimin-de -kullanım ve değişim değerleri arasında- varolan başlıca çelişkinin kurumsallaş-ması ve böylece ertelenmesi usullerince belirlenir.

Verili bir durumda varolan toplumsal sabitin ve bunu realize edecek kurumsal düzeneklerin oluşmasında, kapitalistlerin emek süreci ve emek piyasasındaki de-netim iktidarını ve -bireysel ya da kolektif- stratejilerini biçimlendiren iş hukuku-nun özgül ve kurucu rolü vardır (bkz. Jessop, 1990: 255). Bir başka deyişle, iş hu-kuku meta biçiminde varolan çelişkinin kurumsallaşması ve ertelenmesinde büyük önem taşır. Hatırlayalım, iş hukuku her şeyden önce ölçülebilir ve satılabilir olma-yanı ölçüm, satım ve hukuki muhakeme düzlemine çeken, kolektif hareketi müm-kün kıldığı ölçüde geçersiz hale de getirebilen (pratikte getiren) bir dizi düzenle-menin merkezinde bulunur. İş akdi, ücret ilişkisinin yayılmasında, proleterleşmiş kitlelerin emek piyasasının dinamiklerine gün geçtikçe daha da artan ölçüde da-hil edilmesinde, bir başka deyişle, kapitalizmin ekolojik tahakkümünün tesisinde en etkin hukuki biçim olarak, yaşam alanını kapitalist sistemin yeniden üretimine bağımlı hale getirir. Ücret ilişkisi azgelişmişlik kontekstinde yaygınlaştıkça, yanaş-ma ilişkileri başta olmak üzere siyasal güç dağılımını yapılandıran hesap cetvelleri (imar affı çıkarttırma, yol getirme, doktor sağlama, okul açma vs. yerine yurt ayar-lama, yeşil kart çıkarttırma, sosyal yardımlardan yararlandırma, eve ihtiyaç paketi temin etme vs.); iktidardan beklenen yapma (kalkındırma, geliştirme, sanayileştir-me yerine iş bulma, kredilendirme/borçlandırma, küçük esnaflaştırma, ihaleye da-

22 Tamamlanamamışlık, kapitalist sistemi, kendisini salt kendi iç dinamikleri dolayımı ile üreten kapalı bir sistem olarak ele almanın imkansızlığına gönderme yapan bir kavramdır (bkz. Jessop ve Sum 2006).

23 "Geriyeye doğru çıkarım yaptığımızda (*retroduction*) kapitalizmi üretmek ve sıradanlaştırmak işlemi bir sosyal sabit (*social fix*) içermektedir. ... [B]u sabitleme sermaye ilişkisine içrek çelişki ve açmazlarla uğraşılırken göreceli olarak istikrarlı bir ya-pısal tutarlılığın/biraradallığın sürdürülmesinin teminatını oluşturmaktadır. Sosyal sabitin önemli bir yanı da iktisadi ve iktisat dışı unsurlara mekânsal-zamansal sabitin (*spatio-temporal fix*) uygulanabilmesidir. Bu amaca, içinde yapısal tu-tarlılığın teminat altına alındığı mekânsal ve zamansal sınırlar inşa ederek ve bu tutarlılığın maliyet kalemlerinden bazı-larını bu sınırların ötesine atarak ulaşıyor" [çeviri bana ait] (Jessop, 2002b:3).

hil etme gibi) ve yapmaktan kaçınma (tarımsal geliri vergilendirmeme yerine iktisadi kriz çıkarmama gibi) taahhütlerinin içeriği; ve nihayetinde insanların kendilerini içerisinde tahayyül ettiği cemaatin kurgusundan işveren-işçi ilişkisinin algılarına kadar pek çok konu köklü bir şekilde değişir.

Çevresel kapitalist formasyonlarda iktidarların kendi yapısal sınırları içinde ‘keşfettikleri’ politika önerileri sürekli bir iyileştirici çözüm yerine, sürekli kriz yönetimi tekniklerinin gelişmesine neden olduğundan, iş hukuku, hem düzenledikleri hem de düzenlemedikleri²⁴ ile iktidarın biçimlenmesine doğrudan etki yapar. Bir başka konjonktürde önerilmesi düşünülemeyecek ‘çözüm’lerin bir diğer konjonktürde etkin ‘çözüm’ler haline gelmesi ya da keşfedilmesi, öznelere/faillerin kapasitelerinin artması ile değil, göreceli olarak istikrarlı bir şekilde tekrarlanan ilişki setlerinin, paralel olarak gelişen başka ilişki setleri karşısında geçerliliklerinin azalması ile açıklanabilecek bir durumdur. Bu durumda hukukun düzenlediği ilişkilerdeki ya da ilişkileri sürdüren hukuk külliyyatındaki değişim evrimsel bir hattı değil, kopuşları haritalamaya yarayacaktır.

Emeğin meta formuna içrek çelişki iş hukukunun klasik ayrımı üzerinde parmak izleri bırakır. Teknik işbölümü kapsamına giren ilişkilerde (kolektif işçinin bir fraksiyonu olarak) bireysel işçinin (yine kolektif sermayenin bir fraksiyonu olarak) bireysel kapitalist karşısındaki hak ve yükümlülükleri öne çıkar. Buradaki düzenleme emeğin kullanım değerine ilişkindir. Teknik işbölümünü düzenleyen normların önemli bir kısmı kendilerine bireysel iş hukukunda yer bulur. Emeğin kullanımını olanaklı kılan şey olarak buyurma iktidarını yaratan ilişki iş sözleşmesiyle kurulur. Kuramsal olarak değişim alanında doğan (ve soyut emek terimleri ile yazıya geçirilen) bu ilişki sonuçlarını somut emeğin kullanım değeri üzerinden, teknik işbölümünü oluşturan ilişkiler bütünlüğü içinde –ağırlıklı olarak teknik işbölümünün dikey boyutunda- ortaya koyar.

Toplumsal işbölümü kapsamına giren ilişkilerde, kolektif işçinin bireysel işçiden daha büyük fraksiyonları (belirli bir işletmenin işçilerinin bir kısmı ya da belirli bir sektördeki bir kısım işçi) kolektif sermayenin fraksiyonu olan bireysel kapitalistle ya da bireysel kapitalistlerle, hukuk sistemi tarafından tanınan biçimler (sendikalar) üzerinden yüz yüze geldiğinde (legal sendikal eylem), karşımızda kolektif iş hukukunu buluruz. Burada işçiler, farklı kapitalistler için farklı ürünlerin üreticileri olarak kurdukları karşılıklı ilişkileri, üretim maliyetleri başta olmak üzere, genel olarak sermayenin metalaştırma sürecini içeren bütün etkilerine karşı kullanma amacı güdebildikleri ölçüde kazanımlar elde ederler. Yine, bireysel kapitalistlerin kazanımları da işçiler arasındaki koordinasyonun etkilerinin –her dönemin kendi üretim ve tüketim normlarınca belirlenen- yeniden üretimin koşullarıyla uzlaştırılabilmesinde yatar. Buradaki ‘uzlaştırma’ eylemi biri diğerine indirgene-

24 Türkiye uygulamasından bir örnek taşeron ilişkisini düzenleyen normlarda mevcut boşlukların neredeyse kasıtlı denilebilecek şekilde sürdürülmesinde bulunabilir (bkz. Özdemir, 2008c).

mez çok düzlemli bir analizin konusu olmakla birlikte, iş hukuku üzerinden oluşturulan hukuki biçimlerle de etkileşim içindedir.

Belirtelim, toplumsal işbölümünün *ex post* ve anarşik piyasa düzenlemelerine konu olan yapısı, teorik üretim araçları sadece ve sadece sermayenin değerlendirme sürecini düşüncede somutlaştırmaya yönelmiş durumdaysa, verilidir. Emegin yeniden üretim süreci içinde bu anarşik yapı siyasal ve ideolojik yapılar üzerinden dolayımlanır ve karmaşık tahakküm biçimlerine çevrilir. Anılan nedenlerle kolektif iş hukuku, –hukuka sosyolojik bir bakış açısıyla eğilindiğinde– aslında iş hukuku diye bildiğimiz külliyyatı aşar ve polisin yetkilerini düzenleyen metinlerden olağanüstü hal rejimlerine, basın yayınıla ilgili düzenlemelerden rekabet hukukuna, örgütlenme hakkından ifade özgürlüğüne kadar pek çok alana uzanır, bu alanları bütününü kapsamaz ama her birinin içerisine kendisine ayrılmış normlar zerkeder. Üretim alanı, değişim ilişkilerine, ücret ilişkisinin dağıtım etkisi üzerinden bağlanır. Sermaye dolaşımı –değişim ilişkileri– olmaksızın emegin değer yasasına tabiyeti gerçekleştirilemez (Marx, 1992). Kolektif iş hukuku soyut emeğe odaklandığı ölçüde, kurumsallaşmış uzlaşımlar rekabet normlarına gönderme yapmak zorunda kalacaklardır. Başka bir deyişle, emek-sermaye ilişkileri, içinde bireysel sermayelerin birbiriyle rekabet içinde bulundukları toplumsal işbölümüne referansla düşünülecektir ve sosyo-teknik sistemin bir işlevi olarak iş hukuku özelliklerini rekabet yasasının dönemsel düzenlenişine göre kazanacaktır. Bu bağlamda emegin yeniden üretiminin gerçekleştiği alan ile sendikal faaliyet arasındaki uçurumun korunması üretim ilişkilerinin sürdürülmesinde kilit bir rol oynar. Emek yanlısı stratejiler tarafından kapatılması, sermayenin organik aydınları ve diğerleri tarafından da ayrık tutulması gereken bir mesafeden bahsetmekteyiz.

Ücret ilişkisini düzenleyen normlar değişim ilişkilerine açık referanslarına rağmen, etkilerini her zaman emek gücünün kullanım değerinin, dolayısıyla, mutlak ve görelî anlamları ile artı-değere el konma sürecinin gerçekleştiği alanda doğururlar. Bu haliyle hem kolektif iş hukuku hem bireysel iş hukuku artı-değere el konmasına ilişkin normlar içerirler. Bu nedenle, ister sınıf terimleri ile ortaya konulsunlar ister başka terimlerle toplumsal meşruiyet arasınlar, anılan normların akdediliş süreçleri de, yargısal, örgütsel ya da doktriner yorumları da sınıf mücadelesinin kalın defterine tescillidir. Üretimin fabrika dışına kaydığı, işçinin bilgisinin iş dışındaki geniş bir değer-dışı biçimler dünyasından edinilmeye başlandığı son dönem emek süreçleri ışığında artı-değere el konma sürecinde mavi yakalı işçinin hegemonyasının azaldığı kabul edilse bile bu durum böyledir. Zira teknik işbölümü, iş yerinin biçimi, çalışmanın süresinin gün içindeki dağılımı ve saat cinsinden mutlak ifadesi değişse bile yeni üretim normları içinden varlığını sürdürecektir, kapitalist üretim ilişkileri daim olduğu sürece. ■

Kaynakça

- Aglietta, M. (1987) *A Theory of Capitalist Regulation*, Londra: Verso.
- Althusser, L. (2003) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. A. Tümertekin, İstanbul: İthaki.
- Althusser, L. (2006) *Makyavel'in Yalnızlığı*, çev. T. Ilgaz, A. Şenel, S. Çarmık, Ankara: Epos yay.
- Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macharey, P., Ranciere, J. (2007) *Kapital'i Okumak*, çev. A. I. Ergüden, İstanbul: İthaki.
- Balbus, I. (1977) "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the Relative Autonomy of the Law", *Law and Society Review*, 11(3): 571-588.
- Barrow, C.W. (1993) *Critical Theories of the State: Marxist, Neo-Marxist, post-Marxist*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Basle, M. (2002) "Acknowledged and Unacknowledged Institutional Antecedents of Regulation Theory" Boyer, R. ve Y. Saillard (der), *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, Londra ve New York: Routledge, 21-28.
- Benton, T. ve Craib, I. (2008) *Sosyal Bilim Felsefesi*, çev. Ü. Tatlıcan –B. Binay, İstanbul: Sentez.
- Bertrand, H. (2002) "The Wage-Labour Nexus and the Employment System", Boyer, R. ve Y. Saillard (der), *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, Londra ve New York: Routledge, 80-87.
- Bhaskar, R. (1975) *A Realist Theory of Science*, Londra: Verso.
- Boyer, R. (2002a) "Perspectives on the Wage-Labour Nexus" Boyer, R. ve Y. Saillard (der), *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, Londra ve New York, Routledge: 73-80.
- Collins, H. (1982) *Marxism and Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Castree, N. (2002) "From Spaces of Antagonism to Spaces to Engagement" Brown, A. Fleetwood, S. ve J. M. Roberts (der), *Critical Realism and Marxism* içinde, New York: Routledge, 187-215.
- Curry, N. (2002) "Critical Realism: Beyond the Marxism/Post-Marxism Divide" Brown, A. Fleetwood, S. ve J. M. Roberts (der), *Critical Realism and Marxism* içinde, New York: Routledge, 116-131.
- Çakmur, B. (1998) "Kültürel Üretimin Ekonomi Politikası: Kültürün Metalaşmasında Genel Eğilimler", *Kültür ve İletişim*, 1(2): 112-148.
- Edelman, B. (1979) *Ownership of the Image: Elements for a Marxist Theory of Law*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Ehrbar, H. G. (2002) "Critical Realist Arguments in Marx's *Capital*" Brown, A. Fleetwood, S. ve J. M. Roberts (der), *Critical Realism and Marxism* içinde, New York: Routledge, 43-57.
- Esin, P. (1982) *İşbölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Fleetwood, S. (2002) "What Kind of Theory is Marx's Labour Theory of Value? A Critical Realist Inquiry", Brown, A., Fleetwood, S. ve J. M. Roberts (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 57-88.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2004) *Çokluk*, çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hunt, A. (1993) *Explorations in Law and Society: Towards a Constitutive Theory of Law*, Londra & New York: Routledge.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Jessop, B. (2002a) *The Future of the Capitalist State*, Cambridge: Polity Press.
- Jessop, B. (2002b) "Capitalism, The Regulation Approach and Critical Realism" Brown, A., Fleetwood, S. ve J. M. Roberts (der), *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 88-116.
- Jessop, B ve Sum, N.-L. (2006) *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place*, Cheltenham: Edward Elgar.

- Lebowitz (2007) *Kapital'in Ötesi*, çev. A. Geniş, Ankara: Phoenix.
- Lipietz, A. (1985) *The Enchanted World: Inflation, Credit and the World Crisis*, Londra: Verso.
- Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*, Londra: Verso.
- Lipietz, A. (1992) *Towards a New Economic Order: Post-Fordism, Ecology and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- London, F. (2002a) "Formalising Regulationist Dynamics and Crises" Boyer, R. ve Y. Saillard (der), *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, Londra ve New York: Routledge, 174-181.
- Marx, K. (1986) *Kapital I*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1992) *Kapital II*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Nadel, H. (2002) "Regulation and Marx" Boyer, R. ve Y. Saillard, (der), *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, Londra ve New York: Routledge, 28-36.
- Offe, C. (1985) *Disorganised Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Özdemir, A.M. (2004) *Political Economy of Labour Law in Turkey: Work, Employment and International Division of Labour*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, A.M. (2008a) *Sözün Mülkiyeti*, Ankara: Dipnot.
- Özdemir, A.M. (2008b) "Burjuva Demokrasinin Ufku Ne Kadar Geniş: Emek Örgütleri ve Örgütlenmesinde Yeni Bir Form Arayışı İçin İlk Notlar" *Birikim*, 234: 76-83.
- Özdemir, A.M. (2008c) "Belirsizliğin Düzenleyici Etkisi: Taşeronluk Müessesesi Üzerine Saptamalar" *Toplum ve Hekim*, 23(4): 263-268.
- Özoğlu, B. (2003) "Devlet Fabrikaya Girince: Kapitalist Devlet ve Emek Süreçleri", *Mülkiye*, 239: 41-58.
- Pashukanis, E. B. (2002) *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, çev. O. Karahanoğulları, İstanbul: Birikim.
- Petit, H. (2002) "From Cumulative Growth to Regulation Theory" Boyer, R. ve Y. Saillard (der), *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, Londra ve New York: Routledge, 168-174.
- Renner, K. (1976) *The Institutions of Private Law and Their Social Functions*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Roberts, J. M. (2002) "Abstracting Emancipation: Two Dialectics on the Trail of Freedom", Brown, A., Fleetwood, S. ve J.M. Roberts (der), *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 234-257.
- Robles, A. C. (1994) *French Theories of Regulation and Conceptions of the International Division of Labour*, New York: St. Martin's Press.
- Saad-Filho (2006) *Marx'ın Değeri*, çev. E. Günçiner, İstanbul: Yordam.
- Sayer, A. (1995) *Radical Political Theory*, Oxford: Blackwell.
- Sayer, D. (1979) *Marx's Method: Ideology, Science, and Critique in 'Capital'*, Hassocks: Harvester.
- Stuchka, P.I. (1988) *Selected Writings on Soviet Law and Marxism*, Londra: M.E. Sharpe.
- Teulings, C. ve Hartog, J. (1998) "Wages and Labour Market Institutions in International Comparison" Ohashi, I. ve T. Tachibanaki (der), *Internal Labour Markets, Incentives and Employment* içinde, Londra: Macmillan Press, 19-48.
- Warrington, R. (1983) "Pashukanis and the Commodity Form Theory", Sugarman, D (der), *Legality, Ideology and the State* içinde, Londra: Academic Press, 43-67.
- Woodiwiss, A. (1990) *Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class*, Winchester: Pluto Press.
- Yücesan-Özdemir, G. (2000) "Kapitalizmde Devlet ve Fabrika İlişkisi Üzerine", *İktisat Dergisi*, 403: 34-39.

Kitap Tanıtımı

Eşitlikçi Toplumlar Üzerine

Özgür Mutlu Ulus

Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinde iki önemli saptama yapar. Bunlardan ilki, insanın üretimi ve bunun özgül kurumu ailenin tarihsel gelişme içerisindeki rolü üzerinedir. Engels, şöyle yazar:

“tarihte, egemen etken, sonunda, maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ama bu üretim, ikili bir özlüğe sahiptir. Bir yandan, yaşam araçlarının, beslenmeye, giyinmeye, barınmaya yarayan nesnelerin, ve bunların gerektirdiği aletlerin üretimi; öbür yandan bizzat insanların üretimi, türün üremesi. Belirli bir tarihsel dönem ve belirli bir ülkedeki insanların içinde yaşadıkları toplumsal kurumlar, bu iki türlü üretim tarafından, bir yandan emeğin, öbür yandan da ailenin erişmiş bulunduğu gelişme aşaması tarafından belirlenir. (Engels,1979)

Eşitlikçi Toplumların kurgusu da bu sava dayanır. Ne yazık ki bu sav, Marksçı akımlarca dikkate alınmamış, hatta Fransızca çevirisinde çevirmen tarafından bu savın yanlışlandığı ileri sürülmüştür.

İkincisi ise, aile içerisindeki kadın erkek ilişkisinin eşitsiz ve tahakkümcü karakteridir.

“Tarihte kendini gösteren ilk sınıf çatışması (Klassengegensatz), erkekle kadının arasındaki uzlaşmaz karşıtlığın (Antagonismus) karı-koca evliliği [Einzelehe, tek eşli] içindeki gelişmesiyle; ve ilk sınıf baskısı da dışı cinsin erkek cins tarafından baskı altına alınmasıyla düşümdeştir. ... Tek eşli evlilik, uygarlaşmış toplumun hücre-biçimidir; biz, bu biçim üzerinde, doludizgin gelişen uzlaşmaz karşıtlık ve çelişkilerin içyüzünü inceleyebiliriz” (Engels, 1979)

Burada Engels, modern aileyi “ilk sınıf” çatışmasının evrilmesinin ürünü olarak koyuyor. Genel olarak ailenin ilk kadın erkek eşitsizliğinin yurdu olduğu söylenebilir, ama “sınıf” kavramı,” devletli bir toplumu anlatır.

Siyasal, kültürel ve felsefi konularda bağımsız bir düşünür ve yazar olan Mustafa Cemal'in *Eşitlikçi Toplumlar: Sömürsüz bir Gelecek için Antropolojik İnceleme* adlı eserinde belirttiği üzere tarihimizin %99'ununu oluşturan ilkel toplumlar için bu sav doğru değildir. Örnek Avustralya yerlileridir (aborjinlerdir). Bu kıtada ne devletli ne beyli kabile toplumu ortaya çıkmamıştır ve İngilizler kıtaya ayak basana kadar özel mülkiyet hiç yaşanmamıştır ama buna rağmen kadın erkek eşitsizliği açıklıkla gözlenebilmektedir. (Cemal, 1996:)

Bu yazıda Cemal'in, sınıfsız ve bey ve uyrukları olarak katmanlaşmamış, "açlığı ve tokluğu paylaşma" ilkesiyle yaşayan toplumlardaki eşitsizliğin cinsel bir belirlenimle, yani kadın-erkek eşitsizliği olarak ortaya çıkışına ve bunun kurumlaşmasına ilişkin yaklaşımını tanıtmayı amaçlıyorum.

Kadın erkek eşitsizliğinin ipuçları

Kitabın birinci bölümü, toplumun zorunlu koşulu olarak dilin oluşumu ele alıyor. Bu bölümde, insanın üretimiyle, üretim ve geçim araçlarının üretimi ilişkisi üzerine yapılan çözümlemede, toplumun kuruluşu, kadının özgül emek sürecine, yani genel olarak üretken insanın üretildiği emek sürecine odaklanarak inceleniyor: (Cemal, 1996:56)

Ana ve yavrusu arasındaki ilişki, hem yetişkin kadın ve erkeğin birlikteliğini öngerektirir, hem de bu ilişki aynı zamanda yetişkin kadın ve erkeğin üretilme sürecidir. Üretken kadın ve erkek, kadının emek sürecinde potansiyel olarak vardır. Toplum, kadının özgül emek süreci boyunca *üretken insanları* ürettiği ve üretken insanların kendi emek süreçlerinde geçim araçlarını ürettiği dinamik bir oluş olarak kavranmalıdır. Bir kutupta özgül emek sürecinde bizzat kendisi *üretilen* insan vardır. Öteki kutupta özgül bir emek sürecinde geçim araçlarını *üreten* insan vardır. Toplumsal oluş bu iki kutbun *birliği*dir. Ancak belli bir *anda* bunlardan biri soyutlanabilir, bunları birbirini yarattıkları devrim halinde, *süreç* içerisinde ele almak zorunludur. (Cemal, 1996:66)

Kitabın ikinci bölümü, cinsler arasındaki emek bölümünün incelenmesine ayrılmış. Toplumun kuruluşunun ikinci zorunlu önkoşulu olarak emek bölümü ele alınmış ve herhangi bir emek bölümünün, başkasının emeğine veya emek ürününe gereksinmenin sonucu olduğu vurgulanmış. Yazar, cinse özgü emek bölümünün temelini, kadınla erkek arasındaki bir egemenlik, tahakküm veya sömürü ilişkisine değil, Engels'in dediği gibi, çocuk yapmaktaki işlev ayrımına dayandırır. Gebelik, doğurma, emzirme ve büyütme bakımından "kadın" toplumun kuruluşunda "çocuklu-insandır." Dolayısıyla Cemal'e göre ilk emek bölümü yalın erkek ile çocuklu insan arasındadır. İki cins arasındaki asıl üretkenlik farkını yaratan cüsse, kas gücü değil, kadının belirli bir yaş aralığındaki olağan durumunun gebe, emzikli veya küçük çocuklu bir yaşamıdır. Toplumsal emek bu temelde cinsel bir be-

lirlenim olarak bölünür¹. Avcılık erkeğin, derleyicilik (toplayıcılık) çocuklu insanın işi olur.

Göçebe derleyici-avcı toplumların üretim ilişkileri incelendiğinde kadınların derledikleri, erkeklerin avladıklarından farklı olarak ortak bölüşüme sokulmuyor. Özellikle erkek avcı takımıyla avlanan büyük hayvanlar, ava katılmayanların da katıldığı belirli bölüşüm kurallarına göre yapılan ortak bölüşüme konu oluyor. Cemal'e göre aslında kadın emeği, insan toplumları arasında "eşleşme" yoluyla gerçekleşiyor. Bitkisel ve hayvansal yiyecekte uzmanlaşma iki cinsi, cinsel arzunun çok ötesinde birbirine bağımlı hale getiriyor ve bunların emekleri, ensest ve zina tabularıyla çeperi çizilen aile içerisinde el değiştiriyor. Bunun ardında çok karmaşık bir süreç bulunuyor:

"Eşleşme, bir yandan çocuğun, üretken insanın üretilmesi için emeğin dağılım biçimidir, öte yandan, eşleşmenin öteki yüzü dışarıdan evlenme, kadınların ya da erkeklerin, farklı toplumlara dağıtılması yoluyla, toplumlar arasında derlenme ve avlanma arazisinin paylaşılma biçimidir." (229)

Kadının emeği erkeğe göre çok daha verimli olduğundan, Mustafa Cemal evlenmenin aslında erkeklerin talep ettiği bir durum olduğunu ileri sürüyor. (218) Evlilik cinsel eşi sağlamaktan çok, öncelikle birbirlerinin emek ürününü paylaşan eşler ve çocuk üretimi (insan üretimi) görevlerinin gerçekleştirdiği kurum oluyor.

Eşit miktarda emek harcama koşuluyla verili doğal çevre içerisinde, cinsler en etkin oldukları alanlarda konumlanırlar. Ne ki, erkeklerin koşulları, eşitlik koşullarını kendi lehlerine oynamaya daha elverişlidir, nitekim buna uygunlukla, erkekler toplumun genel geçimine kadınlara kıyasla daha ileri yaşlarda katkıda bulunuyorlar. Ancak avcılığın toplumsal öneminin silikleştiği tarıma geçişle birlikte, erkeğin emek üretkenliği tarımda, tarımı bulan ve geliştiren kadının emek üretkenliğiyle boy ölçüşebilir hale gelir, ve buna bağlı olarak başlangıçtaki çocuksu kaytarmaların sömürüye dönüşmesinin maddi koşulları belirir. (267)

Yazar, kitabın çeşitli bölümlerinde bu toplumların dikey bir eşitsizlik içeren toplumlar olmadığını (dolayısıyla "eşitlikçi toplumlar" olarak nitelendirildiklerinin) altını çiziyor. İki cins ortalama olarak aynı süre çalışıyor. Bunlar belirli bir önderleri, beyleri, kalıcı yöneticileri olmayan, aile içinde çocuklara davranışlarda bile son derece gevşek kurallar, özgürlükçü yaklaşım bulunan, ana-baba otoritesinin, yaşlılar otoritesinin bile sınırlı olduğu toplumlar.

"Dikey eşitsizlik ilk kez kesinlikle toplumun bir kesiminin toplumsal artı-emeği yönetmeye başlamasıyla kurulacaktır. Göçebe devşirici üretim ilişkile-

1 Yazar "iş bölümü" yerine emek bölümü kavramını kullanıyor. "Cinsel" sözcüğünü "cins özgü" bağlamında kullandığını açıklıyor. "Emek bölümü" kavramını ise "bölünenin iş değil, emek olması" nedeniyle tercih ettiğini belirtiyor. Tek kişi üzerinden düşünüldüğünde kişinin toplam zamanını belli işlere bölmüş olacağını (bir kısmını yemek yapmaya, bir kısmını ütü yapmayaörneğin), bunun gibi toplumun da toplam emeği farklı işlere, "emek alanlarına" böldüğünü açıklıyor. (Cemal, 1996:54)

rinde, ne erkekler bir zümre olarak kadınların; ne herhangi bir birey, aile ya da akraba grubu başka bir bireyin, ailenin ya da akraba grubunun artı emeğine el koymaz.” (283)

Hiyerarşik Eşitsizliğin Doğuşu

Peki, bu toplumlardan nasıl olup da kurlu, hiyerarşik, sınıflı toplumlar evriliyor? Yazar, daha bu toplumlarda, sömürü ilişkisi olmayan ama eşitsizlik yaratan toplumsal ilişki biçimlerinin bulunduğunu öne sürüyor. Bunların bazıları doğrudan emek sürecinden kaynaklanıyor. Cinsiyete dayanan emek bölümü uzun süreç içerisinde değerlendirildiğinde, avcılığa göre derleyiciliğe küçük yaşlarda başlanabiliyor. Oysa erkeğin verimli bir avcı olması 18 yaşına kadar sürebiliyor. Bu süre içinde kadına göre erkek daha serbest kalıyor. Öte yandan, avcılıkta hız, çeviklik, güç, dayanıklılık, göz-kulak keskinliği vb., gerektirmesi yüzünden erkekler üretim zorunluluğundan daha erken yaşta kurtulabiliyor ve yazara göre toplumun tinselliğini belirleyen düşünceler üretmeye ve sanata eğilebiliyorlar.

Toplumun geçimine katkısı bakımından kadının emek üretkenliği daha yüksek olması yüzünden, uzunca bir çözümlemeyle gösterildiği üzere, bu toplumlarda çok karılılık eğilimi vardır. Erken yaşta üretken olabilen kadın geç yaşta üretken olan erkeklerle evlenir. Kendinden yaşça büyük (bazı toplumlarda 15 yaşa kadar çıkan) erkeklerle evlenmesi kadını kolay ideolojik etki altında olmaya, kolay “söz geçirilmeye” açık bırakıyor. Bu ayrıca evli olan erkekler-evli olmayan erkekler arasında çatışmalı bir hava yaratan bir eşitsizliği getiriyor.

Bununla birlikte eşitsizlik, doğrudan aile içinde ve aile yoluyla kurlaşmaya, katmanlaşmaya dönüşüyor. Yazar bunu “geriverimli ilişkiler” olarak adlandırdığı armağanlaşma ilişkisi üzerinden açıklıyor. Armağanlaşma, asıl olarak aileler ve obalar arası bir el değiştirme biçimidir. Armağanlaşma asıl olarak insanların başkası için artı-ürün üretmesi temelinden başlayan toplumun bolluğu ve yoksulluğu paylaşma fikrini yansıtan bir üretim-tüketim ilişkisidir (180-194). İnsanlar zamanlarının büyükçe bir kısmını ne armağan vermeleri gerektiği üzerinde, birbirlerinin kişisel ihtiyaçları üzerine düşünerek ve uygun armağanlar üreterek geçiriyorlar.

Buna karşılık yalnızca cinsler arasında bulunan emek bölümü aile içinde bütünleniyor; kadın ve erkek aile içerisinde emeklerini birleştiriyorlar. Daha sonra bu, çok karılılık yoluyla, bir aile başı olarak ortaya çıkacak olan beyin yönettiği komünal ambara dönüşüyor. Komünal ambar devlet mülkiyetine dönüşecek, aile başı olarak bey daha sonra soy başı olarak hanedanlıkları kuracaktır. Bu dönüşüm oturganlaşmayla birlikte başlar.

Yazar eşitlikçi toplumlarda en becerikli, akıllı, güçlü görünenin değil, en cömert olanın “en fazla veren”in bey olarak ortaya çıktığını belirtiyor (291-295). En fazla veren başkası için en çok emek harcayan ve başkalarının ihtiyaçlarını en çok gözetken kişi oluyor. Bugünkü toplumların aksine vericilik, cömertlik, insanlar açısın-

dan bir cazibe yaratıyor. Bu verme zorunluluğu beyi “çokkarılığa” itiyor (297-300). Bey karılarının emeğine kabilesine vermek üzere el koyuyor. Yazara göre cinsler arası eşitsizliğin maddi temelini ve erkeğin kadını sömürmesi sürecinin önünü tam da bu eylem açıyor.

Beyin kurumlaşmasında temel önem taşıyan başka toplamlarla girilen savaşı ilişkiler oluyor. Göçebe derleyici toplamlarda cinsiyet oranını korumak çok önemli olduğundan, savaş sırasındaki nüfus yitimi yüzünden toplumsal süreksizliğin bozulma riski de yüksek oluyor. Bu toplamlarda asıl olarak bazı anlaşmazlıklara dayalı kısa süreli ve çok planlı gelişmeyen “dövüş”ler görülüyor. Genelde “dövüş”ler cinsel eşleşme anlaşmazlıkları (“zina”, “başkasının kadınına göz koyma” gibi) ile ortaya çıkıyor.

Savaşı geçiş için öncelikle kendi emeği ile elde edilebilecek olandan daha fazla ve daha kolayca ürün elde edilebilmesi gerekiyor. Bu da oturgan toplamlarda “ambar”ın doğuşu ile beraber oluyor. İlk kez savaşı birlikte kadınlar toplum tarihinde ilk köleler olarak ortaya çıkıyorlar ve bu kadınların genel olarak alta düşmesine bağlanıyor. Kadının en fazla hiçe sayıldığı toplamlar köleci toplamlar oluyor. Zenginliğin her çeşidini savaş yoluyla ele geçirebildikçe erkek genelleşmiş sahip ve egemen olarak yüceliyor.

Eşitlikçi Toplamlardan Sosyalist Toplamlara

Cemal, sınıfsız eşitlikçi toplamlar çözümlemesinde her ne kadar Marx ve Engels’ten onların kavramlarından ve kuramlarından beslense de onların cinsiyet eşitsizliğinin ortaya çıkışı ve giderilmesi yolunda düşüncelerine (ve bu şekilde düşünmeye devam eden Marksistlere) ağır eleştiriler getiriyor. Çok güçlü bir şekilde sosyalizmin ancak cinsler arası ilişkilerin tekrar düzenlenmesi ve kadınların tahakkümünün kaldırılması ile kurulabileceğini öne sürüyor.

Cemal, kitabının son bölümünde sosyalizm tasarıcılarını, sosyalistleri sosyalist toplumun nasıl gerçekleştirilebileceği üzerine yeterince kafa yormamakla eleştiriyor. Sosyalist düşünürlerin sorunu “ekonomik ilişkilere, onu da sanayileşmeye indirgeyerek, kadınların toplumsal ezilmişliğini ikincil bir sorun ilan edip faşizan erkek cinsiyetçiliğine” teslim olduklarını vurguluyor. Bunun başta gelen nedenini şöyle belirtiyor:

O ‘en büyük üretim kuvveti’ insan verili, olmuş bitmiş kendinden menkul bir yetişkin olarak kabul edilmiş, ısrarla, üretilme koşulları üzerinde durulmamıştır. Sosyalist toplum üzerinde düşünce, emek ürünlerinin üretimi ve bölüşümünün ötesine taşamamıştır, oysa asıl dikkat insanın üretilme ve bölüşülme sürecine yerleştirilmelidir. (381-382)

Bu eleştiri sonucunda yazar, okurunu cinsler arası ilişkileri ve insan üretiminin biçimlerini düşünmeye davet ediyor:

Ekonomi ne kadar adil ve demokratik tasarlanırsa tasarlansın kendiliğinden duygudaş ve dayanışmacı insanı oluşturma yeteneğine sahip değildir, sadece önkoşuldur. İnsan, özgül kurumlar içerisinde cinslerin birbirleriyle girdikleri özgül ilişki yordamı ile üretilir. Önümüzdeki gelecek toplum insanın üretilme yordamı ve cinslerin birbirlerini arzulayabilirlikleri bakımından birbirleriyle girecekleri ilişkiler temelinde emek zaman sistemiyle *birlikte* yeniden düşünülmelidir.

Eşitlikçi Toplamlar kitabının özellikle yazarın daha önce sosyalist feministlerin, sol içinden çıkan devrimcilerin de vurguladığı fakat üzerinde yeterince yol katedildiği epey şüpheli olan kadın-erkek ilişkisi, insan üretimi ilişkisi (gündelik dili kullanırsak “çocuk yetiştirmek”) arzu-cazibe, cinsellik konularına eğilmesini gelecek toplum tasarıları açısından çok önemli buluyorum. Bizde de özellikle sol içinden gelen feminist kadınların aile ve annelik kurumlarını şiddetle sorguladıklarını biliyoruz. Bu bakımlardan kitabın teorik açılımlarının sosyalizm kuramları kadar feminist kuramlarına katkıları ne olabilir ve ilk toplumlar bize bu sorunları çözmekte ne gibi ipuçları verebilir diye sorguladığımızda özellikle yazarın iki vurgusuna dikkat çekmek gerektiğini düşünüyorum.

Öncelikle Cemal, insan toplumlarında ilk eşitsizliğin erkek-kadın arasında olduğunu öne sürüyor. Bunu cinsel emel bölümüne bağlı olarak ortaya çıkan eşitsizliklere ve çok küçük yaşlardan itibaren farklı iki emek sürecine bölünmeleri nedeniyle zaman içinde oluşan toplumsal cinsiyet oluşumu ile ilişkilendirmekle birlikte, bu eşitsizliğin (siyasal) erke, ya da artı-ürünün ele geçirilmesine, mülkiyet farkına bağlı olmadığını vurguluyor. Burada sosyalizm açısından düşünülmesi gereken konu eşitsizliğin emek-zaman ve artı-ürüne el koyulması dışında emeğin niteliği, emek sürecinin tekdüzeliği, serbest-zamanın niteliği, emek alanının duygusal, düşüncesele ve ideolojik bağlamı dolayısıyla da oluşabileceği hatta zaman içinde bu eşitsizliklerin baskı, tahakküm ve sömürü ilişkisine dönüşme olanağını barındırmasıdır.

Üstelik bu olanağın üretim ilişkisi içinde emek-zamanda ve mülkiyet koşullarında eşitlik olduğunda bile paylaşım ve üleşim basamağında ortaya çıkabilmesini ortaya koyuluyor. Yine yazarın çözümlemesinde erkeğin kadını sömürmesi (artı-emeğine el koyması) özel mülkiyet ortaya çıkmadan aile içinde “çokkarılılık” uygulamasında ortaya çıkıyordu. Bu kavramlaştırmanın mülkiyet bağlamı olmadığına, kişisel çıkar gibi bir güdü olmadığına bile artı-ürüne el koyma gerekçeleri olabileceğini teorik olarak göstermesi açısından sınıfsız toplumlar üzerinde düşünme aracı ortaya koyduğunu düşünüyorum.

Göçebe derleyici-avcı toplumlarında insan üretimi kurumu olarak ailenin toplumda eşitsizlik yaratan (birbirine uzak ve yakın olarak tanımlanan kişiler yaratan) her türlü paylaşım, üleşim, tüketim ilişkisinin özellikle de duygusal ilişkilerin -sevme ilişkisinin- sadece aileler içinde yaşanması ve kurulmasına dikkat çekmesini de çok önemli ve radikal bir fikir olarak görüyorum. Aile, mülkiyet ilişkisi

ve kadının baskı gördüğü kurum olarak epey bir zamandır sorgulanıyor ama sevgi ilişkisinde eşitliksiz yaratan kurum olarak da yazarın ele almasını önemli bir katkı olarak görüyorum. Ayrıca, yazarın kadın-erkek ilişkisinde sorunu “ilişkisel” olarak tarif etmesi, erkek-kadın paylaşma sorununun temel olarak hemcinsler arasındaki bir anlaşmaya dayandığı görüşleri de hem feminist kuram ve politika açısından hem de farklı bir toplum tasarımı içinde tekrar tekrar üzerine düşünülmesi gereken ana sorunlar. Sonuç olarak, hem sosyalistlerin hem de feministlerin (özelikle de kendini sosyalist-feminist olarak tanımlayan düşünür ve aktivistlerin) herhangi bir yazıda aktarmanın mümkün olmadığı kadar geniş, ayrıntılı, felsefi ve antropolojik-sosyolojik kitabı bir an önce okumaları, üzerinde tartışma açmaları ve düşünmelerini şiddetle öneririm. ■

Kaynakça:

Engels, F. (1979) Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, (Yedinci Baskı) Ankara: Sol Yayınları.

Cemal, M. (1996) Eşitlikçi Toplamlar: Sömürsüz bir Gelecek için Antropolojik İnceleme, İstanbul: Belge Yayınları.

A B S T R A C T S

Patriarchy and Informal Work: Unpaid Family Workers of Istanbul's Garment Ateliers

Saniye Dedeoğlu

The result of implementation of export-oriented industrialization strategies has been the impressive growth of garment production in Turkey. Supported by the flexible production and subcontracting relations, family-owned garment ateliers became the prominent location of production and have opened up the doors of the global markets. As family-owned businesses, ateliers draw on inexpensive and often unpaid, flexible, and loyal immediate and extended kin to provide labour. Garment ateliers operate informally on the outskirts of big cities, such as Istanbul, where rural migrant families comprise a cheap labour pool for enterprising migrant business owners. The role of women's unpaid and underpaid labour involvement in garment ateliers in Istanbul is a reflection of how these ateliers manage cooperating the social networks of extended kin relations into garment production. This study—through two case-studies—focuses on family labour and extended kin social networks to analyze patriarchal relations and how they affect the role of women's unpaid and underpaid labour in these garment ateliers.

The Relation between Technology and Women's Paid Work from a Historical Perspective

Ece Kocabıçak

The aim of this study is to analyze the relation between the technologies used in production and structural characteristics of patriarchal capitalist system. It starts with the examination of production technologies that have been one of the most important power instruments even before the capitalist mode of production and demonstrates the exclusion of women from the design process of those technologies. Second section is allocated for the relation between production technologies and women's paid work in capitalist mode of production and it starts with the industrial revolution. During the early period of industrial revolution, as long as technology broke the dependency into the muscle in production process, both women and children have been employed in large numbers. Although women had chance to improve their technical skills during that time period, because of the resistance organized by men workers and their unions which didn't accept woman as a member until the end of 19th century, gender based segregation into labor market has been sharpened. The major dynamics of the process based on the continuity of in-house reproduction activities have been investigated together with the collisions and settlements between men workers and capitalists under this section. The impact of 1st and 2nd World Wars on women's technical skills and the governmental policies that have took women labor force out just after the wars is also discussed. The final section is about the gap in between women labor force and technical skills today in Turkey and the affects of new industrial policy based on technology incentive production on women's paid work in Turkey.

Analyzing Socialist Feminism in Turkey Through *Kaktüs*

Hülya Osmanağaoğlu

By studying Socialist Feminist *Kaktüs* magazine, published between 1988-1990, the socialist feminist tendency in the uprising feminist movement in Turkey is researched. In this context, a few of the important socialism practices' politics and applications on women's oppression, and different feminisms' theoretical analysis are being discussed. To understand, which needs of women's movement *Kaktüs* answered, the women movement before feminism in Turkey is examined. In the frame of this historical and theoretical background *Kaktüs* and socialist feminist politics/movement in Turkey is debated. The aim was trying to answer the questions; what possibilities and obstacles were; and what the reflections *Kaktüs* still has today.

How Women's Work Is Devalorized? Articulation Mechanisms of Informal Sector and Patriarchy: Deliberate Concealment and Devalorization by Obscuring

Reyhan Atasü Topçuoğlu

This study aims to contribute to the socialist feminist discussions on the relations between patriarchy and capitalism. It reviews the relevant literature with respect to female home-based workers in the informal sector. It aims to unveil the relation between patriarchy and home-based work and suggests approaching the relation between the informal sector and women's work from the perspectives of concealment and devalorization. Within this framework two new conceptualizations are proposed for the socialist feminist analysis of the articulation mechanisms of patriarchy and capitalism: "deliberate concealment" and "devalorization by obscuring".

An Essay on the Theoretical Background of the Political Economy of Labour Law

Ali Murat Özdemir

This study includes an attempt to materially connect the juridical organisation of power with the social structuring of power, by way of reference to the correlation between the dynamics of accumulation and the state's form. Within this context, labour law will be taken as a component to a general and persistent process of social regulation that secures general patterns of social domination and exploitation. This study concludes that the labour law has a critical role in shaping of the strategies of accumulation and tries to establish a link between the legal discourses and the discourses of production.

The Foundations of Socialist Women's Movement in France and Flora Tristan

Ateş Uslu

Flora Tristan (1803-1844) was one of the foremost feminist writers in France, and a leading socialist writer and activist of the first half of the 19th century. The main objective of the article is to tackle the genuine nexus Tristan established between socialism and women's liberation movement. The first chapter contains a wide historical description of the evolution of women's rights and of the thought of women's liberation in France from 1789 onwards. During the 1830s, some supporters of main socialist currents of socialism (especially, the followers of Saint-Simon) consider the women's liberation as one of the most important issues of socialist policy. Flora Tristan's thought can be interpreted in this context. Early writings of Tristan reflect an individual concern of the author with social injustice and gender inequalities. However, in the late 1830s, she becomes familiar with the worker's movement, and becomes a noteworthy social activist. In her "Workers' Union" (1843), she considers the fragmentation of the workers and proposes the creation of an organization that would be able to "construct the working class". Women's liberation is still one of the main issues of Tristan's thought in "Workers' Union", however, this issue is rather articulated in a pragmatic manner to the perspective of social transformation; put otherwise, in Tristan's work, socialism and feminism are far from constituting a systematically coherent whole.

Geçmiş Sayılar*

19. Sayı (2009)

Türkiye’de Sermaye: 1990’lardan Bugüne Temel Eğilimler ve Stratejiler

Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler **Fuat Ercan** 1979 Krizinden 2001 Krize Türkiye’de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler **Melda Yaman-Öztürk / Fuat Ercan** Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-içi Yeniden Yapılanma **Derya Gültekin-Karakaş** Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf-İç Çatışmaları Anlamak **Nuray Ergüneş** İnşaat Sanayiinde Uluslararasılaşma ve Sermayeler Arası İlişkiler **Elvan Gülöksüz** Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye’de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu **M. Gürsan Şenalp / Örsan Şenalp** Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’den İzlenimler **Pınar Bedirhanoğlu / Galip L. Yalman** Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme **İbrahim Gündoğdu** Birikim Sürecinde TOBB’un Tarihsel Gelişim Uğrakları **Ş. Gürçağ Tuna** Türkiye’de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding **Özgür Öztürk** 1980 Sonrasında Türkiye’de Düşünce Fabrikalarının Yapısal Değişimi: TEPAV Örneği **Özlem Tezcek** ‘Yoksulluk’ Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek **A. Haşim Köse / Serdal Bahçe**

18. Sayı (Güz 2008)

Tarih Yazımı 2

Ellen Meiksins Wood ile Söyleşi **Şebnem Oğuz**, **Aylin Topal** Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarihyazımında “Kayıp” Zamanın İzinde **Sinan Yıldırım** Macaristan, 1918-1919: Burjuva Devriminden Proletarya Diktatörlüğüne Geçiş ve Kont Mihály Károlyi **Ateş Uslu** Totalitaryen Paradigma’dan Post-Revizyonizme: Sovyet Rusya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler **Yiğit Akın** Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz? **Vivek Chibber** Marksizmde Siyasal Strateji Sorunu: Marx’tan Komintern’e **Mustafa Şener** Immanuel Wallerstein ve Marksizm **Güllistan Yarkın** Önce Söz (mü?) Vardı: Yapısalcılık, Postyapısalcılık ve Tarih **Mustafa Kemal Coşkun** Modernliğin Gerilim ve İmkânları: Gerçekçilik ve Avangardizm Tartışması İçinde Benjamin ve Lukács **Kubilay Hoşgör** Devletçilik, Yeni Kurumsalcılık ve Marksizm **Paul Cammack** Kapitalizmin Psikanalitik Tedavisi Mümkün mü? **Ebru Alp** Karl Marx: Tamamlanmamış Çalışmanın Bütünsel Tilsimi **Marcello Musto**

17. Sayı (Kış 2007)

Tarih Yazımı 1

Kır, Kent ve Kapitalizme Geçiş: Bursa Örneği **Sevilay Kaygalak** Maddecî Tarih Yazımında Temel Tartışmalar **Şebnem Oğuz** Türk Dış Politikasının Tarih Yazımında Soğuk Savaş ve Türkiye-SSCB İlişkileri **Cenk Saraçoğlu** Köylüler Savaşı ve Thomas Münzer Tarihyazımında Temel Gelenekler ve Marksist Yol İzleri **Vefa Saygın Öğütle** İki Tartışmanın Işığında Macaristan’da Tarihyazımı (1945-1956) **Ateş Uslu** Tari-

* Praksis’in eski sayıları Ankara’da Dipnot Kitabevinden (0312 4192532, dipnotkitabevi@yahoo.com) edinilebilir.

hin Bir Ögesi Olarak Tarihyazımı: Ev-Eksenli Çalışma Örneğinde Bazı Değerlendirmeler **Dilek Hattatoğlu** Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patıkaya Bağımlılık **Ferdan Ergut** Benjamin, Tarih (Felsefesi) Üzerine Tezler ve Tarih Yazımı **B. Erdağı - M. Evren Dinçer** Marx ve Özgürlük **Terry Eagleton** Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim (Michael Palairret) **E. Atilla Aytekin** Bir Süreklilik ve Kopuş Tartışması: Emperyal Tahakküm Biçimleri ve Modernleşme İdeolojisi **İlker Cörüt**

16. Sayı (Güz 2007)

Gündelik Hayat ve Emek Süreçleri

Hrant Dink'in Ardından, **Tolga Tören** Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Bir Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi, **Sungur Savran**, **E. Ahmet Tonak** Lukács'ın Ontoloji'sinde Emek ve Gündelik Yaşam, **Ateş Uslu** Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik, **Anna M. Agathangelou** Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri'den Bakmak, **Ali Ekber Doğan** İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: "Bursa Örneği", **Işın Ulaş Ertuğrul** Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği, **Nevra Akdemir** Türkiye'de 1988-2004 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış, **Hakan Koçak** Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı: Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler, **Can Nacar** Donald Quataert ile Söyleşi-Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine, **Can Nacar-Gülhan Balsoy** Sermaye ve Yöntem, **Christopher J. Arthur** Niçin Bir Marksistim?, **Karl Korsch** Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder?, **E. Ahmet Tonak** Dönüştüreceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı Üzerine Kısa Değerlendirmeler, **Fuat Ercan** Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktası: Ücretli Ev Emeli, **Melda Y. Öztürk-Nuray Ergüneş** Merhaba Fabrika, **Sinan Alçın**

15. Sayı (Yaz 2006)

Marksizm ve Ölçek Sorunu

Jamie Gough ile Söyleşi Ölçek Yaklaşımının Kentler ve Bölgelerin Yükselişinin Açıklanmasındaki Katkıları Üzerine **Mustafa Kemal Bayırbağ**, Realist Mekânsal Soyutlama? Eleştirel Gerçekçi Coğrafya İçinden Bir İddiaya İlişkin Marksist Gözlemler **John Michael Roberts**, Değişen Sınıf İlişkileri, Değişen Ölçek: Ölçek Politikalarında Çeşitlilik ve Çelişki **Jamie Gough**, Küresel Evsizlik: Ölçeğe İlişkin Uygulamalar **Neil Smith**, Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası **Fuat Ercan-Şebnem Oğuz**, Eleştirel Bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek **Koray R. Yılmaz**, Marksizm'in Öteki Ölçek Tartışması: "Tek Ülkede Sosyalizm" mi, Dünya Devrimi mi? **Sungur Savran**, Trotskiy, Sürekli Devrim ve Doğu Avrupa **Ateş Uslu**, Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması **Özgür Öztürk**, Ölçeğin Sınırları? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler **Neil Brenner**, Devlet, Ölçek ve Hane: Ölçek Üzerine Düşünmenin Sınırları? Brenner'a Bir Yanıt **Sallie A. Marston ve Neil Smith**, Çalışma Adaları ve Marston/Brenner Tartışması: Daha Birleşimli Bir Eleştirel Beşeri Coğrafyaya Doğru **Mark Purcell**, Kapitalizm, İletişim ve Kalkınma **Ali Murat Özdemir-Gamze Yücesan-Özdemir-Mete Yıldız**, Franco Moretti'nin "Büyübozumu" **Nurçin İleri**

14. Sayı (Kış-Bahar 2006) Çağdaş Marksist Akımlar

Çiğdem Çıdamlı Ezilenler ve Siyaset: Yeni Bir Tarihin Başlangıcında, **Steve Ellner** Solun Hedefleri ve Latin Amerika'da Neoliberalizme Karşı Strateji Tartışması, **Greg Albo** Beklenmedik Devrim: Venezüella Neoliberalizme Karşı Çıkıyor, **Fuat Ercan** Suskun Adamın Baladı: Latin Amerika Üzerinden Venezüella'ya Dair Düşünceler, **Jonah Gindin** Venezüella Malı: Venezüella İşçisini Yeniden Keşfetme Çabası, **Sungur Savran** Brezilya'da Lula Faciası, **Aylin Topal** Meksika'nın Neoliberalleşme ve Demokratikleşme Süreçlerinin Kesişim Kümesi: Yerelleşme Reformları, **Gastón J. Beltrán** Küresel Süreç, Yerel Anlamlar: Yapısal Reformlara Arjantin Yerel Destekçileri, **Emilia Castorina** Demos'un Politikaları ve Politikacıların Politikaları: Arjantin'den Alınan Dersler, **Michael Löwy** Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri, **José Carlos Mariátegui** Enternasyonalizm ve Milliyetçilik, **Cenk Saraçoğlu** Türkiye ve Irak'taki Kürt Hareketinin Evrimi Üzerine Tarihsel Karşılaştırmalı Bir Tartışma Çerçevesi, **Kemal Inal** Neoliberal Eğitim ve Yeni İlköğretim Müfredatının Eleştirisi, **Yasemin Özgün-Çakar** IV. Uluslararası Kültür ve Kalkınma Kongresi: Ortak Bir Direniş Hattı Olarak Kültür, **Demet Özmen-Koray Yılmaz** Merdiven mi Duvar mı? H. J. Chang ve I. Grabel'in Yaklaşımlarının Bir Eleştirisi, **Stephanie J. Smith** Latin Amerika Tarihinde Cinsellik ve Cinsiyet Politikası, **David Leaman** Latin Amerika'da Popülizmin Değişen Yüzleri: Maskeler, Makyajlar ve Süregelen Özellikler

13. Sayı (Kış 2005) Çağdaş Marksist Akımlar

Alex Callinicos Anglo Sakson Marksizm Marksizmin Ana Hatları, **Bülent Batuman** Batı Marksizminin Sınırları ve Ötesi: Debord ve İdeoloji Sorunsalı, **Galip Yalman-Metin Çulhaoğlu-Sungur Savran** Batı Marksizmi Üzerine, **Michael Lebovitz** Sosyalizm Nedir?, **Michael Löwy** Alternatif Küreselleşme Hareketinin Reddiyesi ve Ütopyası, **Joel Kovel** Ekolojik Bir Marksizm Hakkında Düşünceler Aijaz Ahmed ile Röportaj, **Doğan Göçmen** Wolfgang Fritz Haug'un 'Çoğulcu Marksizm' Önermesi veys Kuramın ve Siyasetin Mistikleştirilmesi, **Ateş Uslu** Macaristan'da Marksizm ve Yeni Sol, **E.Atilla Aytekin - Emre Arslan** Derdini Söylemeyen Teori Bulamaz: Dört Marksist Eserin Öğrettikleri Vefa Saygın Öğütle Pozitivist Marksizm Felsefi-Politik İçerimleri Paul Sweezy ile Görüşme, **Daniel Bensaid** Direniş Tezleri, **Stephan Tumino** Ortodoks Marksizm Nedir ve Bugün Niçin Daha Önce Hiç Olmadığı Kadar Önemlidir, **Ali Rıza Güngen** Özdeşliğe Saldırı Olarak Eleştiri, **Harry D. Harootunian** Kaplanının İninde: Mao Sonrası Çin'de Sosyalist Gündeliklik Kısa Bir İnternet Kaynakçası, **Güçlü Ateşoğlu** Selahattin Hilav'ın Güzel Anısına: Kendi Yolunda Yalnız İlerlemek Filozof Olmanın Özüdür

12. Sayı (Güz 2004) Türkiye'de Siyasi Partiler

Nazım Güveloğlu Demokrasinin Neo-liberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri, **Mert Angılı** Genç Parti:İdeolojisi, Yükselişi ve Çöküşü, Duygu Türk Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu, **Burak Gürel** 1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset, **Ali**

Ekber Doğan Sosyal Demokrat Vaatlerden Neo-Liberal Rövanşçılığa: 1990'lar Ankara'sında Belediyecilik, **Jenny B. White** Sivil Toplum Kimin Hizmetinde?, **Bülent Batuman** Türkiye'de Kentsel Politika Olgusunun Ortaya Çıkışında Toplumsal Aktörler: Meslek Odaları, Sol Partiler ve Ötesi, **Doğan Göçmen** Marx'ın Emek Kuramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi, **Faruk Ataay Yarel** Devletin Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma: Tarık Şengül'ün Yazısının Düşündürdükleri, **Tarık Şengül** Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay'a Bir Yanıt, **Emre Arslan** Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Bir Tarihi

11. Sayı (Kış-Bahar-Yaz 2004)

Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi

Haluk Gerger Amerikan Emperyalizminin Ayırdedici Özellikleri, **David Harvey** 'Yeni' Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim, **Doğan Göçmen** Rosa Luxemburg'un Eleştirel Gerçekçiliği ve Uluslararası Siyaset Kuramının Temelleri, **Jens Wissel** Canavarı Adlandırmak: Nicos Poulantzas ve İmparatorluk, **Emre Arslan** Almanya'da İmparatorluk Tartışmaları: Bayat Bir Teori Kokteylinden Tadinca, **Graham Taylor- Andy Mathers** Avrupa Bütünleşmesi Üzerinden Politika: İnşa Halinde Bir Avrupa Emek Hareketi?, **Ateş Uslu** Sovyet Hukuk Doktrininde Uluslararası Hukuk Teorileri, **Hakan Güneş** Ortadoğu'da Demografya Savaşı: Mülteciler Sorunu ve İsrail'in Nüfus İkilemi, **Y. Emre Gürbüz** Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak, **İşaya Üşür** Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?, **Yuvarlak Masa Riccarda Bellofiore-Alan Freeman-Hugo Radice** Küreselleşme ve Güç İlişkileri

10. Sayı (Yaz-Güz 2003)

Kapitalizm ve Demokrasi

Metin Özügür Eşitlik Körü Demokratikleşme Programlarının Eleştirisi, **Mehmet Yetiş** Marx ve Sivil Toplum, **Alex Demirovic** Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusal Kavramı Üzerine Eleştiri Ötesi Düşünceler, **Metin Çulhaoğlu** Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme, **Mustafa Bayram** Mısır 'Gerçek Demokrasi' Olanağı: Paris Komünü, **Richard Wolf** Marksizm ve Demokrasi, **Faruk Ataay** Tarihsel Süreçte Azgelişmişlik ve Demokrasi, **Gülnur Acar-Savran** Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması, **İşaya Üşür** Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları, **E.M. Wood** Sermaye İmparatorluğu, **Doğan Göçmen** Karl Marx'ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine, **John. N. Hazard** Tarihsel Deney: Ekim Devrimi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu, **Simon Clarke** Devlet Tartışmaları, **A. Ekber Doğan** Kısmi Bir Kongre Değerlendirmesi: İkinci Salonda Dört Uzun Gün, **Berksoy Bilgin** Devlet ve Küreselleşme Almanya ve Türkiyeden Perspektifler, **Demet Dinler** Geçiş Süreci: Piyasa Yoluyla Demokrasi mi? Otoriter Kapitalist Dönüşümle Gerçekleşen Mülksüzleşme mi?, **Zafer Yılmaz** Ellen Meiksins Wood'un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız, **Ateş Uslu** Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramına

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az iki yazı kurulu üyesi ve en az bir hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olduğunu ifade eden, yazarların tümünce imzalanmış bir yazı ekinde yazılar, sayfanın tek tarafının kullanıldığı, en az bir buçuk aralıklı üç kopya olarak "*Praksis*" adresine iletilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce ve Türkçe özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler. Bunlarla birlikte yazının "rich text" formatında kaydedildiği bir disket iletmeli ya da yazı praksisdergi@yahoo.com adresine yine aynı formatta gönderilmelidir.

Kaynak Gösterme Kuralları: Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır.

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapıyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

Kitap ismi:

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basic Blackwell.

Çeviri kitap:

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden makale:

Abou-el-Haj, R. A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14 (2): 185-201.

Derleme kitaptan makale:

Mc Nally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *In Defense of History, Marxism and Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Yüksek lisans ya da doktora tezi:

Ozan, E. D. (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet adresinden bir makale:

Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbar/marx-pdf> indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri
Daniële Kergoat

Türkiye'de Sosyalist Feminizme *Kaktüs*'ten Bakmak
Hülya Osmanağaoğlu

Fransa'da Sosyalist Kadın Hareketinin Temelleri ve Flora Tristan
Ateş Uslu

Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş Bir Politik Ekonominin İnşası
Isabella Bakker

Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir?
Reyhan Atasü Topcuoğlu

Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri
Saniye Dedeoğlu

Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emeği İlişkisi
Ece Kocabıçak

İş Hukukunun Ekonomi Politikası İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi
Ali Murat Özdemir

Kitap tanıtımı
Eşitlikçi Toplamlar Üzerine
Özgür Mutlu Ulus

FİYATI : 12 TL.